Fridrih Niče

S ONE STRANE DOBRA I ZLA

PREDIGRA FILOZOFIJE BUDUĆNOSTI

PREDGOVOR

Pretpostavimo da je istina žena — kako? Zar se ne sumnja s razlogom da su se svi filozofi ukoliko su bili dogmatičari, slabo razumevali u žene? Da su grozna ozbiljnost i nespretna nametljivost s kojima su oni dosad obično prilazili istini bile nezgrapno i nepodobno sredstvo upravo za pridobijanje žene? Izvesno je da se istina nije dala osvojiti — pa svaka vrsta dogmatike stoji danas beznadno smrknuta i obeshrabrena. *Ako* uopšte još stoji! Ima, naime, podrugljivaca koji tvrde da je ona pala, da svaka dogmatika leži na tlu, još više — da je svaka dogmatika na umoru. Ozbiljno govoreći ima dobrih razloga za nadu da je svekoliko dogmatisanje u filozofiji, ma kako se pravilo svečanim, konačnim i neprikosnovenim, bilo samo bezazlena detinjarija i početništvo; i možda je vrlo blizu vreme kad će se opet, ko zna po koji put, shvatiti *šta* je zapravo bilo dovoljno da se položi kamen-temeljac za tako uzvišene i bezuslovne filozofske građevine koje su dogmatičari dosad podizali — neka narodna praznoverica od pamtiveka (kao ona o duši koja u vidu praznoverice o subjektu i misaonom *ja* ni danas još nije prestala da stvara pometnju), možda neka igra reči, neka zabluda kojoj je kumovala gramatika, ili neko veoma smelo uopštavanje vrlo uskih, vrlo ličnih, vrlo ljudskih, odviše ljudskih činjenica. Možda je filozofija dogmatičara bila samo obećanje za naredne milenijume: kao što je u još ranije vreme bila astrologija za čije je usluge utrošeno rada, novca, oštroumnosti i strpljenja možda više nego ranije za bilo koju stvarnu nauku — njoj i njenim "nadzemaljskim" pretenzijama imamo zahvaliti za monumentalni stil građevinarstva u Aziji i Egiptu. Izgleda da sve velike stvari, da bi se s večnim zahtevima urezale u srce čovečanstvu, moraju najpre proći svetom kao čudovišne i grozne nakaze: jedna od njih bila je dogmatska filozofija, na primer vedanta-učenje u Aziji, platonizam u Evropi. Ne budimo nezahvalni prema njoj i pored toga što se mora priznati da je dosad najgora, najmučnija i najopasnija od svih zabluda bila zabluda dogmatičara: naime, Platonova izmišljotina o čistom duhu i o dobru po sebi. Ali sada kad je ona savladana, kad je Evropa odahnula od ove more i u najmanju ruku može da uživa u jednom zdravijem snu, sad smo mi, *čiji je prvi zadatak budnost,* naslednici sve one snage koja se razvila u borbi protiv ove zablude. Istina se, nesumnjivo, morala postaviti na glavu i ono *perspektivističko,* osnovni uslov svakog života, poreći da bi se o duhu i o dobru govorilo onako kako je to činio Platon; čak bi se smelo, poput lekara, upitati: "Otkud takva boljka na najlepšem izdanku antičkog sveta, na Platonu? Da ga nije pokvario opaki Sokrat? Da Sokrat ipak nije kvario omladinu? Da nije zaslužio svoju kukutu?" — Ali borba protiv Platona, ili da kažemo to razumljivije, i za "narod", borba protiv hiljadugodišnjeg hrišćansko-crkvenog pritiska — jer hrišćanstvo je platonizam za "narod" — urodila je u Evropi divnim naponom duha kakvog na zemlji još nije bilo: tako zategnutim lukom može se strela sad odapeti i na najudaljenije ciljeve. Istina, evropski čovek oseća taj napon kao nepodnošljivo stanje; već dvaput je u velikom stilu učinjen pokušaj da se luk popusti: jednom pomoću jezuitizma, drugi put pomoću demokratske prosvećenosti: ova je slobodom štampe i čitanjem novina mogla zaista postići da duh sebe više ne oseća tako olako kao "muku"! (Nemci su pronašli barut — svaka čast! Ali oni su to opet izravnali — pronašli su štampu.) A mi, pošto nismo ni jezuiti ni demokrati, čak nismo

dovoljno ni Nemci, mi *dobri Evropljani* i slobodni, *veoma* slobodni duhovi — mi je još i danas imamo, svu tu muku duha i svu napetost njegovog luka! A možda i strelu, zadatak, ko zna? *Cilj*...

Sils-Marija, Gornji Engadin,
u junu 1885.

O PREDRASUDAMA FILOZOFA

1.

Volja za istinom koja će nas navesti još na mnoge smele poduhvate, ona čuvena istinoljubivost o kojoj su svi filozofi dosad govorili s poštovanjem: kakva nam sve pitanja ova volja za istinom nije već postavljala! Kakva čudna, teška, zagonetna pitanja! To je već duga priča — pa ipak se čini kao da je tek počela. Pa kakvo čudo onda ako smo na kraju evo i nepoverljivi, gubimo strpljenje, nestrpljivo se osvrćemo? Da se i *mi* kod ove Sfinge malo poučimo kako se postavljaju pitanja? A *ko* je to zapravo što nam tu postavlja pitanja? *Šta* je to u nama što hoće "ka istini"? U stvari, podugo smo se zadržali pred pitanjem o uzroku ove volje, dok najzad nismo sasvim stali pred jednim još temeljnijim pitanjem. Upitali smo se o *vrednosti* ove volje. Pretpostavimo da hoćemo istinu: *zašto ne radije* neistinu? I neizvesnost? Čak i neznanje? Problem o vrednosti istine stupio je pred nas — ili smo to mi stupili pred taj problem? Ko je od nas ovde Edip? I Sfinga? To je susret, kako se čini, pitanja i upitnika. A treba li poverovati da će nam se na kraju učiniti da problem nije dosad još nikad ni postavljen — kao da smo ga mi prvi put videli, uočili, *usudili se* na to? Jer to je veoma smeo poduhvat, možda čak smelijeg i nema.

2.

"Kako bi nešto *moglo* nastati iz svoje suprotnosti? Na primer, istina iz zablude? Ili volja za istinom iz volje za obmanom? Ili nesebičan čin iz koristoljubivosti? Ili čisto sunčano posmatranje mudraca iz pohlepnosti? Takvo nastajanje je nemogućno; ko o tome sanja, budala je, čak i nešto gore; stvari najviše vrednosti moraju imati drugo, *sopstveno* poreklo — iz ovog prolaznog, zavodljivog, varljivog malog sveta, iz ovog spleta ludila i požude, one se ne mogu izvesti! Štaviše, u krilu bića, u neprolaznom, u skrivenom bogu, u ‚stvari po sebi' — *tu* mora ležati njihov koren, tu i nigde drugde!" Ovakav način suđenja čini tipičnu predrasudu po kojoj se uvek mogu prepoznati metafizičari svih vremena; ta vrsta ocenjivanja stoji iza svih njihovih logičkih postupaka; iz te njihove „vere" proističu njihova nastojanja oko "znanja", oko onog nečega čemu se na kraju svečano daje naziv "istina". Osnovna vera metafizičara je *vera u suprotnosti vrednosti*. A ni najopreznijima među njima nije palo na um da već ovde na pragu, gde je bilo najpotrebnije, posumljaju: čak i kad su se hvalili onim *"deomnibus dubitandum"**. Sme se, naime, sumnjati najpre da li uopšte ima suprotnosti, a zatim da one narodske ocene i vrednosne suprotnosti na koje su metafizičari udarili svoj pečat nisu možda samo površne ocene, samo privremene perspektive, pored toga možda još samo iz jednog ugla, možda odozdo naviše, kao iz žablje perspektive, da se poslužimo izrazom uobičajenim kod slikara? Pri svakoj vrednosti koja se može pridati istinitom, pravom, nesebičnom: bilo bi mogućno da se prividu, volji za obmanom, koristoljubivosti i pohlepi pripiše za ceo život viša i osnovnija vrednost. Bilo bi čak mogućno i to da se *ono* što čini vrednost onih dobrih i cenjenih stvari sastoji baš u tome da je na neki način srodno, povezano,

spleteno, možda čak suštinski jednako s onim lošim, prividno suprotnim stvarima. Možda! Ali ko bi se još baktao takvim opasnim Možda! Za to se mora sačekati da stigne nov rod filozofa, takav koji će imati neki drukčiji, suprotan ukus i drukčiju sklonost nego dosadašnji — filozofi tog opasnog Možda u svakom pogledu. I najozbiljnije govoreći: ja vidim da takvi novi filozofi dolaze.

*U sve treba sumnjati. — (Sve napomene u ovoj knjizi su prevodiočeve i redaktorove.)

3.

Pošto sam dovoljno dugo gledao filozofima između redova i pratio ih od reči do reči velim sebi: najveći deo svesnog mišljenja još se mora svrstati u instinktivnu delatnost, čak i kad je reč o filozofskom mišljenju; moram drukčije misliti o tome kao što drukčije mislimo u pogledu nasleđivanja i onog što je "urođeno". Kao što akt rođenja malo znači u celom procesu i razvoju nasleđivanja, isto tako je "svest", u bilo kom presudnom smislu, malo *suprotstsvljena* instinktivnom — najveći deo svesnog mišljenja jednog filozofa, skriveno vode i na određeni kolosek sateruju njegovi instinkti. Isto tako, iza svekolike logike i njene prividne samostalnosti u kretanju stoje vrednosne ocene, jasnije rečeno, fiziološki zahtevi za održanje određenog načina života. Na primer, da određeno više vredi od neodređenog, daje privid manje vredan od "istine": takve ocene bi, pri svoj njihovoj regulativnoj važnosti za *nas,* mogle ipak da budu samo ocene na prvi pogled, neka vrsta *niaiserie** koja može biti neophodna upravo za održanje bića kakva smo mi. Pod pretpostavkom, naime, da nije baš čovek "mera stvari"...

*Gluposti.

4.

Lažnost jednog suda nije za nas još nikakav prigovor protiv suda; u tome naš novi jezik zvuči možda najčudnije. Pitanje je koliko on doprinosi podsticanju i održanju života, održanju vrste, možda čak negovanju vrste; i mi smo u načelu skloni tvrdnji da su nam najpogrešniji sudovi (u kakve spadaju sintetički sudovi *a priori)* najpotrebniji, da bez prihvatanja logičkih fikcija, bez merenja stvarnosti prema čisto izmišljenom svetu bezuslovnog, samom sebi jednakom, bez stalnog krivotvorenja sveta uz pomoć broja, čovek ne bi mogao živeti — da bi odricanje od lažnih sudova bilo odricanje od života, poricanje života. Neistinu priznati kao uslov života, to odista znači opasno suprotstavljanje uobičajenom osećanju vrednosti; a filozofija koja se na to odvaži, stavlja se već samim tim s one strane dobra i zla.

5.

Ono što čoveka izaziva da na sve filozofe gleda pola nepoverljivo pola podrugljivo nije to što već nebrojeno puta otkriva koliko su nevini — kako se često i lako zaleću , i greše, kratko rečeno, njihove detinjarije i detinjastost — nego to što ne postupaju dovoljno pošteno, što svi skupa dižu veliku i čednu buku čim se ma i izdaleka pokrene pitanje istinoljubivosti. Svi se postavljaju tako kao da su sopstvena mišljenja otkrili i do njih došli samorazvojem neke hladne, čiste, božanski nezainteresovane dijalektike (za razliku od mističara svake vrste koji su pošteniji od njih, i budalastiji — oni govore o "inspiraciji"): dok u stvari naknadno traženim razlozima brane neki unapred zauzet stav, neku pomisao, "nadahnuće", većinom neku intimnu želju, prečišćenu i prikazanu u apstraktnom ruhu; svi su oni advokati koji ne bi hteli da se tako zovu, i to većinom čak prevejani zagovornici svojih predrasuda koje nazivaju

"istinama", i *veoma* daleko su od hrabrosti savesti koja bi to, baš to priznala, veoma daleko od dobrog ukusa hrabrosti koja to ne skriva, bilo da je reč o tome da se neprijatelj ili prijatelj upozori, bilo da se iz obesti i zbog nje same podsmehne. Koliko kruto toliko i smerno licemerje staroga Kanta s kojim nas on mami na dijalektičke zaobilazne puteljke što vode, tačnije zavode, ka njegovom "kategoričkom imperativu" — taj prizor može samo da izazove osmeh kod nas razmaženih koji ne nalazimo nikakvo zadovoljstvo u lovu na sitna lukavstva starih moralista i propovednika morala. Ili čak onaj hokus-pokus u matematičkom obliku kojim je Spinoza svoju filozofiju — "ljubav prema *svojoj* mudrosti" zapravo, kad se reč tačno i valjano protumači — sapeo u oklop i maskirao je da bi time unapred obeshrabrio napadača koji bi se usudio da baci pogled na ovu neosvojivu devicu i Paladu Atenu — koliko sopstvene bojažljivosti i nesigurnosti odaje ova maskarada jednog usamljenog bolesnika!

6.

Malo-pomalo postalo mi je jasno šta je svaka velika filozofija dosad bila: naime, ispovest njenog osnivača i neka vrsta nehotičnih i nezabeleženih uspomena, kao i to da su moralne (ili nemoralne) namere svake filozofije činile pravu živu klicu iz koje je svaki put izrasla cela biljka. U stvari, radi objašnjenja kako je zapravo došlo i do najapstraktnijih metafizičkih stavova nekog filozofa, dobro je (i pametno) da najpre sebi postavimo pitanje: na koji moral njegova filozofija (odnosno *on*) smera? Prema tome, ja ne verujem da je "nagon za saznanjem" otac filozofije, nego da se tu, kao i drugde, neki drugi nagon poslužio saznanjem (i neznanjem!) samo kao oruđem. A ko na osnovne nagone čoveka pogleda sa stanovišta koliko su oni upravo ovde mogli da imaju udela kao duhovi *koji nadahnjuju* (ili demoni i vilenjaci), naći će da su svi oni jednom već pokretali filozofiju — i da je svaki od njih i te kako nastojao da upravo *sebe* prikaže kao poslednju svrhu postojanja i kao legitimnog *gospodara* svih ostalih nagona. Jer svaki nagon bi hteo da vlada, i kao *takav* on pokušava da filozofira. Istina, možda kod učenih, kod pravih ljudi od nauke, stvar u tom pogledu stoji drukčije — "bolje", ako se hoće — možda kod njih odista postoji nešto kao nagon za saznanjem, neki mali nezavisan mehanizam koji, dobro navijen, nezadrživo deluje u tom pravcu *bez* bitnog sudelovanja svih ostalih nagona naučnika. Stoga pravi "interes" naučnika leži obično na sasvim drugoj strani, možda u porodici, ili sticanju novca, ili u politici; a možda je čak i svejedno da li će njegova mala mašina biti postavljena na ovo ili ono mesto nauke i da li će se "nadobudni" mladi radnik razviti u dobrog filologa ili u stručnjaka za gljive ili hemičara — ni po čemu se *ne vidi* da će on postati ovo ili ono. Kod filozofa, naprotiv, nema ničeg bezličnog; i naročito njegov moral daje odlučno i odlučujuće svedočanstvo o tome *ko je on,* to jest u kakvom odnosu stoje jedan prema drugom najdublji nagoni njegove prirode.

7.

Kako zlobni mogu da budu filozofi! Ne znam ništa otrovnije od šale koju je Epikur dozvolio sebi na račun Platona i platonovaca: nazvao ih je *Dionysiokolakes.* Doslovno i u prvom redu to znači "Dionisove ulizice", dakle pribor i udvorice tiranina; ali uza sve to kao da hoće da se kaže "sve su to *glumci,* nema tu ničega pravog" (jer *Dionysokolaks* je bio popularan naziv za glumca). A ovo poslednje je zapravo zloba koju je Epikur uperio protiv Platona: njemu je bio mrzak suvereni manir kojim je Platon zajedno sa svojim učenicima umeo da se nametne javnosti — u šta se Epikur nije razumevao! On, stari učitelj sa Sama koji je usamljen sedeo u svom vrtiću u Atini i pisao tri stotine knjiga, ko zna? Možda iz besa i zavisti prema Platonu? Trebalo je da prođe punih sto godina da bi Grčka prokljuvila ko je bio taj baštenski bog Epikur. Da li je prokljuvila?

8.

U svakoj filozofiji postoji jedna tačka gde "uverenje" filozofa stupa na scenu: ili, da kažemo to jezikom jedne stare misterije:

adventavit asinus
pulcher et fortissimus.[3]

* Stigao je magarac, lep i najizdržljiviji.

9.

"U skladu s prirodom" hoćete da *živite?* O, vi plemeniti stoičari, kakvo zavaravanje rečima! Zamislite jedno biće kao što je priroda, rasipničko bez mere, ravnodušno bez mere, bez namera i obzira, bez samilosti i pravičnosti, plodno i pusto i neizvesno u isti mah, zamislite samu indiferentnost kao moć — kako biste *mogli* živeti u skladu s tom indiferentnošću? Život — zar to nije upravo htenje da se bude drukčiji od ove prirode? Zar život nije procenjivanje, davanje prvenstva, htenje da se bude nepravedan, ograničen, različit? A recimo da vaš imperativ "živeti u skladu s prirodom" znači u osnovi isto što i "živeti u skladu sa životom" — zar biste mogli *drukčije?* Zašto stvarati načelo od nečega što vi već jeste i što morate biti? Stvar zapravo stoji sasvim drukčije: time što s ushićenjem tvrdi te da kanon svoga zakona čitate iz prirode, vi hoćete nešto suprotno, vi čudni glumdi i samoobmanjivači! Vaša gordost želi da propiše i prisajedini vaš moral, vaš ideal prirodi, čak i prirodi, vi zahtevate da ona bude — priroda "u skladu sa stoom" i hteli biste da sve što postoji podesite tako da postoji prema vašoj sopstvenoj slici — kao neko čudovišno večito preuznošenje i uopštavanje stoicizma! Sa svom svojom ljubavlju prema istini, vi tako dugo, tako uporno, kruto kao da ste hipnotisani, prisiljavate sebe da prirodu vidite *pogrešno,* naime stoički, dok najzad ne stignete dotle da je drukčije i ne možete videti, i neka bezdana oholost vam na kraju uliva ludačku nadu da se, *zato* što se vi razumete u tiranisanje — stoicizam je samotiranisanje — i priroda može tiranisati: ta zar stoičar nije *deo* prirode?... Ali to je stara večna povest: ono što se tada dogodilo sa stoičarima događa se još i danas čim jedna filozofija počne da veruje sama u sebe. Ona uvek stvara svet prema svojoj slici, ona drukčije ne može; filozofija je sam ovaj tiranski nagon, najduhovnija volja za moć, za "stvaranje sveta", za *causa prima.**

*Prvi uzrok.

10.

Revnost i suptilnost, rekao bih čak lukavstvo, s kojima se danas svuda u Evropi prilazi problemu "stvarnog i prividnog sveta" daju čoveku povoda da razmisli i oslušne; i ko tu u pozadini čuje samo "volju za istinom" i ništa više, taj se sigurno ne može pohvaliti naročito oštrim sluhom. U pojedinačnim i retkim slučajevima možda zaista ima udela takva volja za istinom, neka izuzetna i pustolovna odvažnost, povređena sujeta metafizičara zbog izgubljenog položaja, koja na kraju šačicu "izvesnosti" još pretpostavlja dobrom tovaru lepih mogućnosti; možda ima čak i puritanskih fanatika savesti koji će radije dati i život za sigurno ništa nego za neizvesno nešto. Ali to je nihilizam i znak očajne, na smrt umorne duše, ma koliko se smelo prsila takva vrlina. Izgleda, međutim, da kod jačih, životnijih, života još žednih mislilaca, te stvari drukčije stoje: dok se opredeljuju *protiv* privida i reč "perspektivističko" izgovaraju već s ohološću, dok na verodostojnost sopstvenog tela gledaju gotovo s jednakim nepoverenjem kao i na verodostojnost spoljnog utiska koji kaže "Zemlja

miruje", i tako na izgled dobro raspoloženi ispuštaju iz ruke najsigurniji posed (jer u šta se sad pouzdanije veruje nego u svoje telo?), ko zna da oni u stvari ne žele ponovo da osvoje nešto što se nekad posedovalo još *sigurnije,* nešto od starog imetka nekadašnje vere, možda "besmrtnu dušu", možda "starog boga", kratko rečeno: ideje s kojima se može živeti bolje, naime snažnije i vedrije, nego s "modernim idejama"? *Nepoverenje* prema tim modernim idejama je u tome što se ne veruje ni u šta što je sazdano juče ili danas; možda je tu umešano i malo zasićenosti i prezira koji više ne podnose bris-à-brac* pojmova najrazličitijeg porekla, kakav je na današnjem tržištu takozvani pozitivizam, neko gnušanje razmaženijeg ukusa pred vašarskim šarenilom i izanđalošću svih tih nazovi filozofa stvarnosti na kojima nema ničeg novog i pravog osim ovog šarenila. U tome, kako mi se čini, treba dati za pravo ovim skeptičkim antirealistima i mikroskopičarima saznanja: njihov instinkt koji ih tera iz *moderne* stvarnosti je neopovrgnut — šta nas se tiču njihovi skriveni putevi unazad! Kod njih *nije* bitno to što oni hoće "nazad", nego to što hoće da — *odu.* Malo više snage, poleta, hrabrosti, veštine: i oni bi hteli *napolje* — a ne nazad!

* Starudiju.

11.

Čini mi se da se sad svuda nastoji da se odvrati pogled sa pravog uticaja koji je Kant izvršio na nemačku filozofiju i da se naročito mudro zaobiđe vrednost koju je sam sebi pridavao. Kant se pre svega i najviše ponosio svojom tablicom kategorija; s tom tablicom u rukama je rekao: "Ovo je najteže što je ikada moglo biti preduzeto u korist metafizike." Treba samo razumeti ovo "moglo biti"! On se ponosio time da je u čoveku *otkrio* jednu novu sposobnost, sposobnost sintetičkog suđenja *a priori.* Pretpostavimo da se on u tome čak i prevario, ipak su razvoj i nagli procvat nemačke filozofije uslovljeni tom gordošću i nadmetanjem svih mlađih da otkriju nešto možda još vrednije — i u svakom slučaju "nove sposobnosti"! Ali, stanite: vreme je da razmislimo. Kako su *mogući* sintetički sudovi *a priori,* pitao se Kant — i šta je zapravo odgovorio? *Pomoću jedne sposobnosti:* samo, na žalost, ne sa tri reči, nego tako zametno, važno i s takvim obiljem nemačke dubokoumnosti i nakićenosti da se nije zapazila vesela *niaiserie allemande** koja se u takvom odgovoru krije. Ljudi su bili izvan sebe zbog ove nove sposobnosti, a oduševljenje je dostiglo vrhunac kad je Kant uz to otkrio u čoveku još i moralnu sposobnost — jer Nemci su u to vreme bili još moralni i još ni najmanje "realno-politički" nastrojeni. Usledio je medeni mesec nemačke filozofije; svi mladi pitomci Tibingenske bogoslovije odmah su krišom pobegli odatle — u potragu za "sposobnostima". I šta se sve nije našlo — u ono nedužno, bogato, još mladalačko doba nemačkog duha kroz koji je još svirala i pevala romantika, ta zla vila, u ono doba kad se još nije umelo jasno razlikovati "naći" i "iznalaziti"! Pre svega sposobnost za "natčulno": Šeling je to nazvao intelektualnim opažajem i time ugodio najintimnijim željama svojih duboko pobožnih Nemaca. Celom ovom neobuzdanom i zanesenjačkom pokretu, koji je bio mladalački ma koliko se smelo zaodevao sivim i staračkim pojmovima, ne može se naneti veća nepravda nego da se on shvati ozbiljno i još pretresa s moralnim negodovanjem; dobro, ostareli smo — snovi su se rasplinuli. Došlo je vreme da se protrlja čelo, trlja se ono još i danas. Sanjalo se: pre svih i najpre — stari Kant. "Pomoću jedne sposobnosti", on je rekao, ili bar zamišljao. Ali da li je to — odgovor? Objašnjenje? Ili da nije, naprotiv, samo ponavljanje pitanja? A kako opijum uspavljuje? "Pomoću jedne sposobnosti", naime *virtus dormitiva* — odgovara onaj Molijerov lekar,

quia est in eo virtus dormitiva,
cujus est natura sensus assoupire.**

Međutim, takvi odgovori spadaju u komediju, i najzad je došlo vreme da se Kantovo pitanje "Kako su mogući sintetički sudovi *a priori?"* zameni pitanjem "Zašto je verovanje u takve sudove *neophodno?"* — naime, da se radi održanja bića naše vrste mora *verovati* u istinitost takvih sudova, zbog čega bi oni, naravno, još uvek mogli da budu i *lažni sudovi!* Ili, jasnije govoreći, i grubo i temeljito: sintetičkn sudovi *a priori* ne bi uopšte trebalo da "budu mogući": mi nemamo nikakvo pravo na njih, u našim ustima su to sve sami lažni sudovi. Nužna je u svakom slučaju vera u njihovu istinitost, kao vera na prvi pogled i u ono što je očigledno koja spada u perspektivističku optiku života. Da bismo podsetili još i na ogromno dejstvo koje je imala "nemačka filozofija" — podrazumeva se, kako se nadam, njeno pravo na znake navoda — u celoj Evropi neka se ne posumnja da je u tome imala udela neka *virtus dormitiva:* plemenite dokoličare, čistunce, mističare, umetnike, tročetvrtinske hrišćane i političke mračnjake saih nacija obuzelo je ushićenje zato što su zahvaljujući nemačkoj filozofiji dobili jedan protivotrov još uvek nadmoćnom senzualizmu koji se prelio iz minulog veka u ovaj, kratko rečeno — *"sensus assoupire"***...*

* Nemačka nedotupavnost.
** Jer sadrži uspavljujuću snagu čija je priroda uspavljivanje čula.
*** Čulo uspavanosti.

12.

Što se tiče materijalističke atomistike, ona spada u najpotpunije opovrgnute stvari koje postoje; možda danas u Evropi među učenim ljudima nije niko više toliko neuk da joj pridaje još neki ozbiljan značaj sem za prigodnu kućnu upotrebu (naime, kao sredstvu za skraćeno izražavanje) — zahvaljujući najpre onom Poljaku Boškoviću* koji je, zajedno s Poljakom Kopernikom, bio dosad najveći i najuspešniji protivnik čulne izvesnosti. Naime, dok nas je Kopernik nagovorio da verujemo, protiv svih čula, da Zemlja *ne miruje,* Bošković nas je učio da se odreknemo vere u poslednje što je od Zemlje još "bilo postojano", vere u "tvar", "materiju", u ono što je još ostalo od Zemlje, u česticu-atom: bio je to najveći trijumf nad čulima koji je dosad na zemlji postignut. Mora se, međutim, ići još dalje i objaviti rat, bespoštedan rat do istrebljenja, i "atomističkoj potrebi" koja još vodi neki opasan produžen život u oblasti gde niko ne sluti, slično onoj čuvenijoj "metafizičkoj potrebi": mora se najpre dokraja raščistiti i s onom drugom i zlokobnijom atomistikom koju je najuspešnije i najduže propovedalo hrišćanstvo, *atomistikom duše.* Neka nam bude dopušteno da ovom rečju označimo onu veru koja vidi dušu kao nešto neuništivo, večno, nedeljivo, kao monadu, *atomon: tu* veru treba iz nauke izbaciti! Među nama rečeno, uopšte nema potrebe da se pri tom odbaci i sama "duša" i da se odreknemo jedne od najstarijih i poštovanja najdostojnijih hipoteza, kako se to dešava nezgrapnim naturalistima koji ne mogu ni da se dotaknu duše a da je odmah i ne izgube. Međutim, put ka novim obradama i poboljšanjima hipoteze o duši je otvoren: pojmovi kao "smrtna duša" i "duša kao mnoštvo subjekta", "duša kao društveni sklop nagona i afekata" imaće i dalje pravo građanstva u nauci. I dok *novi* psiholog priprema kraj tom praznoverju koje je sa gotovo tropskom bujnošću cikljalo oko predstave o duši, on je nesumnjivo sam sebe, tako reći, gurnuo u novu pustinju i novo nepoverenje — može biti da je starijim psiholozima bilo u tom pogledu lagodnije i veselije — ali on se upravo samim tim našao prinuđen na *izmišljanje* — i, ko zna, možda na *nalaženje.*

* Ničeova omaška. Reč je o Ruđeru Boškoviću.

13.

Trebalo bi da fiziolozi dobro razmisle kad nagon za samoodržanjem navode kao osnovni nagon organskog bića. Svako živo biće želi pre svega da *ispolji* svoju snagu — sam život je volja za moć — a samoodržanje je samo jedna od posrednih i najčešćih posledica toga. Ukratko, ovde kao i svuda: opreznost pred *izlišnim* teleološkim načelima! — a jedno od njih je i nagon za samoodržanjem (za njega treba da zahvalimo Spinozinoj nedoslednosti). Tako naime zahteva metod čija suština mora biti štedljivost u upotrebi načela.

14.

Ima sad valjda pet-šest glava koje počinju da uviđaju da je i fizika samo jedno tumačenje i podešavanje sveta (prema nama! s dopuštenjem rečeno), a *ne* objašnjenje sveta: ali ukoliko se ona oslanja na veru u čula, ona važi kao nešto više i još zadugo mora važiti kao nešto više, naime kao objašnjenje. Na njenoj strani su oči i prsti, ona za sebe ima očiglednost i opipljivost: na jedno doba sa plebejskim ukusom, to deluje opčinjavajući, uverljivo, *ubedljivo* — ono se instinktivno drži kanona istine večno narodskog senzualizma. Šta je jasno, šta "objašnjeno"? Tek ono što se može videti i opipati — dotle treba proučavati svaki problem. Obrnuto: upravo u protivljenju čulnoj opažajnosti sastojala se čarolija platonskog načina mišljenja, koji je bio *otmen* način mišljenja — možda među ljudima čija su čula bila čak oštrija i sa većim zahtevima od čula naših savremenika, ali koji su umeli da likuju u tome što vladaju nad ovim čulima — i to pomoću blede hladne sive mreže pojmova koju su razapeli preko šarenog haosa čula, preko prostačkih čula kako je govorio Platon. *Uživanje* u ovom ovladavanju svetom i tumačenju sveta na Platonov način, drukčije je od onog koje nam nude današnji fizičari, kao i darvinisti i antiteleolozi među fiziološkim radnicima s njihovim načelom "najmanje mogućne snage" i najveće mogućne gluposti. "Gde čovek nema ništa više da vidi i da opipa, tamo on nema ništa više ni da traži" — to je svakako drukčiji imperativ od platonskog, ali on ipak može biti pravi imperativ za krepak marljiv rod mašinista i graditelja mostova budućnosti koji treba da obavljaju samo *grube* radove.

15.

Da bi se čovek mirne savesti bavio fiziologijom mora imati na umu da čulni organi *nisu* pojave u smislu idealističke filozofije: jer kao takvi ne bi nikad mogli biti uzroci! Dakle, senzualizam bar kao regulativna hipoteza, da ne kažemo kao heuristički princip. Kako? Pa drugi čak kažu da je spoljni svet delo naših organa! Ali tada bi i naše telo kao deo tog spoljnog sveta bilo delo naših organa! Tada bi i sami naši organi bili delo naših organa! To je, kako mi se čini, jedna temeljita *reductio ad absurdum:* pod pretpostavkom da je pojam *causa sui* nešto temeljito apsurdno. Sledstveno, spoljni svet *nije* delo naših organa?

16.

Još uvek ima naivnih samoposmatrača koji veruju da postoje "neposredne izvesnosti", na primer "ja mislim", ili, kakva je bila Šopenhauerova praznoverica, "ja hoću": kao da saznanje ovde hvata svoj predmet tako reći u čistom i ogoljenom vidu, kao "stvar po sebi", i da nema izopačavanja ni kod subjekta ni kod objekta. Ali da "neposredna izvesnost", kao i "apsolutno saznanje" i "stvar po sebi" uključuju u sebe jednu *contradictio in adjecto* ponoviću sto puta; treba se već jednom konačno osloboditi zavođenja rečima! Neka narod veruje da saznavanje znači poznavanje-do-kraja, ali filozof mora sebi reći: "Kada raščlanim proces koji je izražen u stavu 'ja mislim', dobijam niz smelih tvrdnji čije je obrazloženje teško, možda i nemogućno — na primer da sam to baš *ja* koji misli, da uopšte mora postojati neko nešto koje misli, da je mišljenje delatnost, i učinak nekog bića koje se zamišlja kao uzrok, da postoji

neko 'ja', najzad da je već utvrđeno šta treba označiti kao mišljenje — da ja *znam* šta je mišljenje. Jer ako ja već u sebi ne bih bio načisto s tim, kako bih mogao odpučiti da ono što se dešava nije možda 'htenje' ili 'osećanje'? Ukratko rečeno, ono 'ja mislim' pretpostavlja da ja svoje trenutno stanje *upoređujem* s drugim stanjima koja kod sebe poznajem da bih utvrdio šta je ono: zbog ovog osvrtanja na 'znanje' s neke druge strane, to stanje nipošto nije za mene neposredna 'izvesnost'." Umesto one "neposredne izvesnosti" u koju narod može u datom slučaju da veruje, filozof se tako suočava s nizom pitanja metafizike, svojevrsnim intelektualnim pitanjima savesti koja glase: "Otkud mi pojam mišljenje? Zašto verujem u uzrok i posledicu? Šta mi daje pravo da govorim o nekom *ja,* čak o *ja* kao uzroku, i konačno još o nekom *ja* kao uzroku misli?" Ko se usudi da s pozivanjem na neku vrstu *intuicije* saznanja odmah odgovori na ona metafizička pitanja, kako to čini onaj koji kaže: "Ja mislim i znam da je bar to istinito, stvarno, izvesno" — toga će filozof danas dočekati s osmejkom i dva znaka pitanja. "Dragi gospodine", reći će mu možda filozof, "verovatno je da se vi ne varate: ali zašto je istina uopšte toliko važna?"

17.

Što se tiče praznoverice logičara, nikad mi neće dosaditi da uvek iznova ističem jednu naoko sitnu činjenicu koju ovi praznovernici nerado priznaju — naime, da misao dolazi kad "ona" hoće, a ne kad "ja" hoću; tako da je *krivotvorenje* činjeničkog stanja kad se kaže: subjekt "ja" je uslov predikata "mislim". *Misli* se: ali da je ovo "se" baš ono staro poznato "ja", to je, blago rečeno, samo pretpostavka, tvrdnja, pre svega nikakva "neposredna izvesnost". Najzad, već je i s ovim "misli se" suviše učinjeno: već ovo "se" sadrži jedno *tumačenje* procesa i ne spada u sam proces. Ovde se zaključuje po gramatičkoj navici "mišljenje je činjenje, svako činjenje ima svog učinioca, sledstveno —". Otprilike po istoj shemi je i starija atomistika uz "silu" koja dejstvuje tražila onu česticu materije u kojoj se ta sila nalazi, iz koje dejstvuje, atom; strože glave su se na kraju snašle i bez te "mrvice zemlje" i možda će se jednog dana čak i logičari navići na to da izlaze nakraj bez onog malog "se" (u koje se pretvorilo pošteno staro "ja").

18.

Odista nije najmanja draž neke teorije to što se ona može opovrgnuti: ona upravo time privlači pametnije glave. Izgleda da se već sto puta opovrgnuta teorija o "slobodnoj volji" još drži samo zahvaljujući ovoj draži — uvek se nađe neko ko se oseća dovoljno jak da je opovrgne.

19.

Filozofi imaju običaj da govore o volji kao da je ona nešto najpoznatije na svetu; Šopenhauer nam je čak stavio do znanja da nam je jedino volja poznata, sasvim i potpuno poznata, poznata bez ostatka i dodatka. Ali meni se stalno čini da je Šopenhauer i u ovom slučaju učinio upravo ono što filozofi obično čine: da je on jednu *narodsku predrasudu* preuzeo i preuveličao. Čini mi se da je htenje pre svega nešto *složeno,* nešto što je jedinstvo samo kao reč — i upravo u toj jednoj reči sadržana je narodska predrasuda koja je zagospodarila nikad dovoljnom opreznošću filozofa. Budimo već jednom oprezniji, budimo "nefilozofični" — recimo: u svakom htenju je, prvo, mnoštvo osećanja, naime osećanje stanja od koga se udaljavamo, osećanje stanja kome težimo, osećanje samog ovog "od" i "ka"; drugo, još jedno prateće osećanje u mišićima koje se po nekoj vrsti navike budi čim mi "hoćemo", to jest i pre nego što pokrenemo "ruke i noge". Dakle, kao što osećanje, i to

osećanje svake vrste, treba priznati kao sastavni deo volje, tako je, na drugom mestu, i s mišljenjem: u svakom voljnom aktu postoji misao koja zapoveda. Nema mesta verovanju da bi se ova misao mogla odvojiti od "htenja" i da bi tada još preostala volja! Treće, volja nije samo skup osećanja i mišljenja nego, pre svega, i *afekat:* i to onaj afekat zapovedanja. Ono što se zove "sloboda volje", u suštini je afekat nadmoćnosti u odnosu prema onome koji se mora pokoravati: "Ja sam slobodan, 'on' se mora pokoravati" — ova svest se krije u svakoj volji, a isto tako i ona napetost pažnje, onaj usredsređen pogled koji fiksira isključivo jedno, ona bezuslovna ocena "sada je potrebno ovo i ništa drugo", ona unutrašnja izvesnost o tome da poslušnost neće izostati, i šta još sve ne dolazi tu uz stanje onoga koji naređuje. Čovek koji *hoće* naređuje onom *nečem* u sebi što se pokorava, ili onom za šta on veruje da se pokorava. A sad neka se obrati pažnja na ono što je najčudnije kod volje, kod ove tako mnogostruke stvari za koju narod ima samo jednu reč: ukoliko smo mi u datom slučaju u isti mah i oni koji naređuju *i* oni koji se pokoravaju, i kao oni koji se pokoravaju poznajemo osećanja prinude, navaljivanja, pritiska, otpora, kretanja, koja se obično javljaju odmah nakon voljnog akta; ukoliko, s druge strane, imamo naviku da prelazimo preko ovog dvojstva i da sami sebe obmanjujemo pomoću sintetičkog pojma "ja", htenju se priključuje još čitav niz pogrešnih zaključaka i, sledstveno, pogrešnih vrednosnih ocena same volje tako da je onaj koji hoće, čvrsto uveren da je htenje *dovoljno* za delovanje. Pošto se u najvećem broju slučajeva samo hoće, tamo gde bi se smelo *očekivati* i dejstvo zapovesti, dakle pokoravanje, odnosno delovanje, privid se pretvara u osećanje da je tu posredi *nužnost učinka;* ukratko, onaj koji hoće — veruje, sa priličnim stepenom sigurnosti, da su volja i delovanje na neki način jedno; on samoj volji pripisuje još i uspeh, provođenje volje, i pri tom uživa u pojačanju onog osećanja moći koje svaki uspeh donosi sobom. "Sloboda volje", to je reč za složeno stanje zadovoljstva onoga koji hoće, koji naređuje i ujedno se postavlja kao jedno sa izvršiocem, koji kao takav učestvuje u trijumfu nad otporima, aln u sebi prosuđuje da je baš njegova volja ono što zapravo savlađuje otpor. Onaj koji hoće pripaja tako kao zapovednik osećanja zadovoljstva izvršnih, uspešnih oruđa, uslužnih "pod-volja" ili pod-duša, jer naše telo je samo društveni sklop mnogih duša, svome osećanju zadovoljstva. *L'effet c'est moi:** ovde se dešava ono što se dešava u svakoj dobro sazdanoj i srećnoj zajednici, naime da se vladajuća klasa identifikuje s uspesima zajednice. Pri svakom htenju, posredi je nesumnjivo zapovedanje i pokoravanje na temelju, kako rekosmo, jednog društvenog sklopa mnogih "duša". Zbog toga filozof treba da ima pravo da htenje po sebi shvati već sa stanovišta morala, naime morala u smislu učenja o odnosima vlasti pod kojima nastaje fenomen "života".

* Učinak — to sam ja.

20.

Da pojedini filozofski pojmovi nisu ništa proizvoljno, ništa samoniklo, nego da izrastaju u odnosu i srodstvu jedan s drugim, da oni, ma kako se, prividno, u istoriji mišljenja javljali iznenada i proizvoljno, ipak pripadaju nekakvom sistemu kao i svi članovi faune u nekom delu sveta, to se najzad ogleda i u sigurnosti s kojom najrazličitiji filozofi uvek popunjavaju izvesnu osnovnu shemu *mogućnih* filozofija. Pod nekom nevidljivom prinudom, oni uvek iznova prolaze još jednom istim kružnim putem. Ma koliko se sa svojom kritičkom ili sistematskom voljom osećali nezavisni jedan od drugoga, nešto u njima ih vodi, nešto ih goni određenim redom jednog za drugim, i to je upravo ona urođena sistematika i srodnost pojmova. Njihovo mišljenje je u stvari mnogo malje otkrivanje nego ponovno prepoznavanje, prisećanje, povratak, vraćanje kući u ono daleko prastaro sveukupno gazdinstvo duše u kome su oni pojmovi nekad ponikli; utoliko je filozofiranje neka vrsta atavizma najvišeg ranga. Čudesna porodična sličnost svega indijskog, grčkog, nemačkog filozofiranja objašnjava se

prilično jednostavno. Upravo tamo gde postoji srodnost jezika, uopšte se ne može izbeći da zahvaljujuća zajedničkoj filozofiji gramatike — mislim zahvaljujući nesvesnoj vladavini i vođstvu istih gramatičkih funkcija — od samog početka bude sve pripremljeno za jednovrstan razvitak i redosled filozofskih sistema, isto onako kao što za neke druge mogućnosti tumačenja sveta kao da je put zatvoren. Vrlo je verovatno da će filozofi uralsko-altajskog jezičkog područja (u kojem je pojam subjekta najmanje razvijen) gledati "na svet" drukčije i da će se naći na drukčijim stazama nego Indogermani ili muslimani: sputanost određenim gramatičkim funkcijama je u samoj osnovi sputanost *fiziološkim* vrednosnim sudovima i rasnim uslovima. — Toliko protiv Lokove površnosti u odnosu na poreklo ideja.

21.

Ono *causa sui** je najdivnija protivrečnost koja je dosad izmišljena, neka vrsta logičkog silovanja i izopačenosti; ali je preterana gordost dovela čoveka do toga da se duboko i strahovito zaplete upravo u tu besmislicu. Težnja za "slobodom volje", u onom metafizičkom najvišem smislu kakav, na žalost, još uvek vlada u glavama poluobrazovanih, težnja da se za sopstvene postupke preuzme potpuna i poslednja odgovornost, a da se od toga rasterete bog, svet, preci, slučaj i društvo, nije u stvari nimalo slabija od one da čovek bude *causa sui* i da s jednom više nego minhauzenovskom drskošću uhvati sam sebe za kosu i tako izvuče iz močvare ništavila u postojanje. Pretpostavimo da neko do dna prozre bedno siromaštvo ovog čuvenog pojma "slobodna volja" i izbriše ga iz svoje glave, ja ga onda molim da sa svojom "prosvećenošću" pođe korak dalje i da iz glave izbriše i preokretanje one besmislice "slobodna volja": mislim "neslobodnu volju" koja se svodi na zloupotrebu uzroka i posledice. "Uzrok" i "posledicu" ne treba pogrešno *postvarivati* kako to čine prirodnjaci (i oni koji slično njima danas u filozofiji slede naturalizam) prema vladajućoj mehanicističkoj gluposti koja pušta uzrok da toliko pritiska i udara dok ne počne da "dejstvuje"; "uzrokom" i "posledicom" treba se služiti samo kao čistim *pojmovima,* to jest kao konvencionalnim fikcijama za označavanje, sporazumevanje, a *ne* za objašnjavanje. U pojmu "po sebi" nema ništa od "uzročnih veza", "nužnosti", "psihološke neslobode", tu "posledica" *ne* sledi "uzroku", tu ne vlada nikakav "zakon". *Mi* sami smo ti koji su izmislili uzroke, sledovanje, uzajamnost, relativnost, prinudu, broj, zakon, slobodu, razlog, svrhu; i kad mi taj svet znakova u mašti unesemo, upletemo u stvari kao ono "po sebi", onda još jednom postupamo kako smo uvek postupali, naime *mitološki.* "Neslobodna volja" je mitologija: u stvarnom životu ima samo *jakih* i *slabih* volja. Kad neki mislilac već u svakoj "uzročnoj vezi" i "psihološkoj nužnosti" namiriše nešto od prinude, nužde, obaveznog potčinjavanja, pritiska, neslobode, to je gotovo uvek simptom o onome što njemu samom nedostaje: izdajnički je tako osećati — ličnost se izdaje. I uopšte, ako sam dobro zapazio, "nesloboda volje" kao problem se shvata sa dve sasvim suprotne strane, ali uvek na duboko *ličan* način: jedni neće ni po koju cenu da se odreknu svoje "odgovornosti", vere u *sebe,* ličnog prava na *sopstvenu* zaslugu (tu spadaju sujetne rase); drugi, naprotiv, neće ni za šta da odgovaraju, ni za šta da budu krivi i gledaju, iz nekog unutrašnjeg samoprezira, kako bi mogli da se denu bilo kuda. Ovi poslednji su, kad pišu knjige, obično na strani zločinaca; neka vrsta socijalističkog sažaljenja je njihova najomiljenija maska. I stvarno se fatalizam ljudi slabe volje neobično ulepšava kad ume da se predstavi kao *"la religion de la souffrance humaine":*** to je *njegov* "dobar ukus".

* Uzrok samog sebe, ono što u samom sebi nosi razlog svoga postojanja.
** Religija ljudske patnje.

22.

Neka mi se kao starom filologu koji ne može da se oslobodi zlobe ne zameri što upirem prstom na rđave veštine tumačenja, ali ona "zakonitost prirode" o kojoj vi fizičari govorite s toliko gordosti — kao da ona postoji samo zahvaljujući vašem tumačenju i rđavoj "filologiji" — nije činjeničko stanje, nije "tekst", nego, naprotiv, samo jedno naivno-ljudsko doterivanje i iskrivljivaae smisla kojim spremno izlazite u susret demokratskim instinktima moderne duše! "Svuda jednakost pred zakonom — priroda u tome ne postupa ni drukčije ni bolje od nas": jedna uljudna zadnja misao u kojoj se još jednom u prerušenom vidu skriva neprijateljstvo gomile protiv svega povlašćenog i samosvojnog, kao i drugi i finiji ateizam. *"Ni dieu, ni maître"** — to biste i vi hteli, i zato "živeo prirodni zakon"! — zar ne? Ali, kako rekosmo, to je tumačenje, a ne tekst; a mogao bi se neko javiti ko bi, sa suprotnom namerom i veštinom tumačenja, bio u stanju da iz iste prirode i povodom istih pojava izvuče upravo tiransko-bezobzirno i neumitno sprovođenje zahteva za moći — tumač koji bi vam bezizuzetnost i bezuslovnost u svakoj "volji za moć" predočio tako da bi vam se gotovo svaka reč, pa čak i reč "tiranija", na kraju učinila neupotrebljiva, ili već kao bleđa i ublažavajuća metafora, kao suviše ljudska; i koji bi ipak završio time da o ovom svetu tvrdi isto što i vi tvrdite, naime da on ima jedan "nužan" i "proračunljiv" tok, ali *ne* zato što u njemu vladaju zakoni, nego zato što zakoni apsolutno *nedostaju,* pa svaka moć u svakom trenutku povlači svoje poslednje konsekvence. Pretpostavimo da je i ovo samo tumačenje — a vi ćete biti dovoljno revnosni da tome prigovorite — onda utoliko bolje.

* Ni boga, ni gospodara.

23.

Celokupna psihologija se dosad držala moralnih predrasuda i strahovanja, dalje u dubinu se nije usuđivala. Da se ona shvati kao morfologija i *učenje o razvoju volje za moći,* kako je ja shvatam, na to još niko nije ni pomislio: ukoliko je, naime, dopušteno da se u onome što se dosad pisalo vidi simptom onoga što se dosad prećutkivalo. Snaga moralnih predrasuda je duboko prodrla u najduhovniji, u prividno najhladniji i najbezuslovniji svet — i, što se samo po sebi razume, nanoseći štetu, ometajući, zaslepljujući, iskrivljujući. Jedna prava fizio-psihologija ima da se bori sa nesvesnim otporima u srcu istraživača, ona ima "srce" protiv sebe: već učenje o uzajamnoj uslovljenosti "dobrih" i "rđavih" nagona zadaje, kao tananija nemoralnost, muke i glavobolje još snažnoj i srčanoj savesti, a još više učenje da se svi dobri nagoni mogu izvesti iz rđavih. Ali pretpostavimo da neko shvati čak i afekte mržnje, zavisti, gramžljivosti, vlastoljublja kao uslove života, kao nešto što u sveukupnom gazdinstvu življenja načelno i suštinski mora postojati, pa i dalje razvijati ako život treba da se digne na veću visinu — taj od takve usmerenosti svoga suda pati kao od neke morske bolesti. Pa ipak ni ta hipoteza još nije najmučnija i najčudnija u ovom ogromnom skoro još novom carstvu opasnih saznanja — i, u stvari, ima stotinu dobrih razloga da se od njega drži podalje svak ko to *može!* Na drugoj strani, ako se sa svojim brodom jednom ovako zaluta, onda smelo napred! Zube dobro stisnuti! Oči otvoriti! Ruku čvrsto na kormilo! — plovimo pravo preko morala *dalje;* odvažujući se na tu vožnju i preduzimajući je u tom pravcu, možda pri tom zgnječimo, zdrobimo naš sopstveni ostatak moralnosti — ali šta *mi* tu možemo! Još nikad se smelim putnicima i pustolovima nije otvorio *dublji svet* uvida: pa će i psiholog koji na taj način "prinosi žrtvu" — *nije* to *sacrifizio del intelletto,** naprotiv! — smeti zato bar da zahteva da psihologija opet bude priznata za kraljicu nauka kojoj ostale nauke treba da služe i da je pripreme. Jer psihologija je sad ponovo put ka osnovnim problemima.

* Žrtvovanje razuma.

SLOBODNI DUH

24.

*O sancta simplicitas!** U kakvom čudnom uprošćavanju i krivotvorenju živi čovek! On se ne može dovoljno načuditi kad mu se jednom ipak otvore oči za ovo čudo! Kako smo sve oko sebe učinili svetlim i slobodnim, lakim i prostim! Kako smo samo znali da svojim čulima damo propusnicu za sve površno, svome mišljenju božansku žudnju za hrabrim skokovima i promašajima! Kako smo od samog početka umeli da sačuvamo svoje neznanje da bismo uživali u jedva shvatljivoj slobodi, nepodozrivosti, nesmotrenosti, krepkosti, vedrini života, da bismo u samom životu uživali! I tek na ovom, sada čvrstom i granitnom temelju neznanja mogla se dosad uzdizati nauka, volja za znanjem na temelju jedne mnogo jače volje, volje za neznanjem, za onim što je neizvesno, što je neistinito! Ne kao njena suprotnost, nego kao njeno istančavanje! Neka, naime, i *jezik,* ovde kao i drugde, nije u stanju da se oslobodi svoje nezgrapnosti i neka nastavi da priča o suprotnostima tamo gde postoje samo stepeni i različiti stupnjeviti prelazi; neka, isto tako, ustaljeno pritvorstvo morala koje nam je konačno prešlo u "krv i meso", čak i reči izokreće u ustima nama koji znamo: ovde i tamo, mi to razumemo i smejemo se tome kako upravo i najbolja nauka hoće najbolje da nas zadrži u ovom *uprošćenom,* skroz-naskroz veštačkom, pesmom ulepšanom i patvorenom svetu, kako ona nevoljno-voljno voli zabludu, jer ona, živa — voli život!

* O sveta bezazlenosti!

25.

Posle ovog tako veselog uvoda ne bi trebalo prećuti i jednu ozbiljnu reč: ona se obraća najozbiljnijima. Budete oprezni, vi filozofi i prijatelji saznanja, i čuvajte se mučeništva! Stradanja "zbog istine"! Čak i sopstvene odbrane! Ono vašoj savesti potkopava svu nevinost i tananu neutralnost, čini vas jogunastim nasuprot svim prigovorima i izazovima, ono vas zaglupljuje, poživinčuje i ostrvljuje ako na kraju u borbi s opasnošću, klevetom, sumnjičenjem, progonstvom i još težim posledicama neprijateljstva budete morali istupiti i kao branioci istine na zemlji — kao da je "istina" tako bezazlena i trapava osoba da su joj potrebni branioci! I to upravo vi, vitezi najtužnijeg lika, draga gospodo besposličari i tkači duhovne paučine! Najzad, znate vi vrlo dobro da ništa ne sme zavisiti od toga da li ćete baš *vi* biti u pravu, kao i to da dosad još nijedan filozof nije bio u pravu, i da bi mnogo više istinoljubivosti moglo biti u svakom malom znaku pitanja koji stavljate iza vaših omiljenih reči i učenja (ponekad i iza vas samih) nego u svim svečanim pozama i preimućstvima pred tužiocima i sudovima! Radije se uklonite! Sakrijte se! I zadržite svoje maske i svoju uglađenost da vas ne pobrkaju! Ili da vas se malo plaše! I ne zaboravite mi vrt, vrt sa zlatnom ogradom! I okružite se ljudima koji su kao vrt — ili kao muzika na vodi, u večernjim časovima, kad dan već prelazi u sećanje: birajte *dobru* usamljenost, slobodnu svojevoljnu laku usamljenost koja vam takođe daje pravo da sami u bilo kom smislu ostanete još dobri! Kako svaki dug rat koji se ne može voditi otvorenom upotrebom sile čini čoveka otrovnim, lukavim, rđavim! Kako ga *ličnim* čini dugo strahovanje, dugo motrenje na neprijatelje, na mogućne neprijatelje! Ti izgnanici iz društva, ti dugo gonjeni i kinjeni — kao i prinudni usamljenici poput Spinoze ili Đordana Bruna — na kraju uvek postaju, makar i pod najduhovnijom maskaradom, možda da sami to i ne znaju, prepredeni osvetnici i trovači (neka se samo otkopaju temelji Spinozine etike i teologije!), da i ne govorimo o budalaštini moralnog negodovanja koje je kod filozofa sasvim pouzdan znak da ga je napustio filozofski humor. Mučeništvo filozofa, njegovo "žrtvovanje za istinu", isteruje na videlo ono što je u

njemu bilo agitatorsko i glumačko; i ako je on dosad posmatran samo s artističkom radoznalošću, onda u odnosu na mnoge filozofe može svakako biti razumljiva opasna želja da se oni jednom vide i u njihovoj izopačenosti (izopačeni u "mučenike", u galamdžije s pozornice i govornice). Samo, kad se tako nešto želi mora se biti načisto s tim *šta* će pri tom moći da se vidi: — samo satirska igra, samo farsa na kraju predstave, samo trajan dokaz zato da je duga, prava tragedija *završena* pod pretpostavkom da je svaka filozofija u nastajanju bila jedna duga tragedija.

26.

Svaki odabraniji čovek instinktivno žudi za svojim domom i spokojstvom gde će *naći spas* od gomile, mnoštva, većine, gde će smeti da zaboravi pravilo "čovek" kao njegov izuzetak — izuzev onaj slučaj kad ga, kao željnog saznalja u širem i izuzetnom smislu, neki još jači instinkt goni baš na to pravilo. Ko u opštenju s ljudima ni u kojoj prilici ne zatreperi u svim bojama nevolje, ko ne pobledi i ne pozeleni od gađenja, dosade, saosećanja, crnih misli i usamljenosti, taj sigurno nije čovek istančanijeg ukusa; ali pretpostavimo da on sav taj teret i nezadovoljstvo ne uzima dobrovoljno na sebe, da ih stalno izbegava i ostaje, kako rekosmo, miran i gord u svojoj tvrđavi, onda je jedno sigurno: taj nije stvoren, nije predodređen za saznanje. Jer kao takav, on bi jednog dana morao sebi da kaže: "Do đavola s tim mojim dobrim ukusom! Ta pravilo je interesantnije od izuzetka, od mene, izuzetka!" — i uputio bi se *dole,* pre svega "unutra". Proučavanje *prosečnog* čoveka, dugo, ozbiljno, i za tu svrhu mnogo prerušavanja, samosavlađivanja, prisnosti, loše ophođenje — svako ophođenje je loše izuzev onog sa sebi ravnim — to je nužan sastavni deo života svakog filozofa, možda najneprijatniji, najmrskiji, razočaranjima najbogatiji deo. Ali ako on ima sreće, kako to srećniku saznanja i priliči, on će naići na ljude koji će skratiti i olakšati njegov zadatak — mislim na takozvane cinike, to jest takve koji životinju, prostotu, "pravilo" po sebi, jednostavno priznaju i pri tom još imaju onaj stepen duhovnosti i prohteva da moraju govorita o sebi i o sebi ravnima *pred svedocima:* ponekad se čak valjaju u knjigama kao na sopstvenom đubretu. Cinizam je jedini način na koji se obične duše dotiču onog što je čestito; i viši čovek mora pri svakom grubljem i istančanijem cinizmu otvoriti uši i svaki put poželeti sebi sreću ako se upravo pred njim oglasi lakrdijaš bez srama ili naučni satir. Ima čak slučajeva gde se gađenje meša sa očaravanjem: naime, tamo gde je, nekim hirom prirode, s takvim neuviđavnim jarcem i majmunom povezan genije, kao što je slučaj s opatom Galijanijem, najdubljim, najpronicljivijim, a možda i najprljavijim čovekom svoga stoleća — on je bio mnogo dublji od Voltera i, prema tome, u dobroj meri i ćutljiviji. Međutim, češće se dešava da je učena glava, kako je već nagovešteno, nasađena na majmunsko telo, tanan, izuzetan um povezan sa prostom dušom — što naročito među lekarima i fiziolozima morala nije redak slučaj. I gde god neko bez gorčine, čak bezazleno, govori o čoveku kao o jednom trbuhu sa dvojakim potrebama i jednoj glavi s jednom; gde god neko uvek vidi, traži i *hoće* da vidi samo glad, polni prohtev i taštinu, kao da su to pravi i jedini pokretači ljudskog delanja; ukratko, gde se o čoveku govori "ružno" — ali ne *zlobno* — tamo ljubitelj saznanja treba dobro i pažljivo da oslušne; uopšte, treba dobro da otvori uši tamo gde se govori bez negodovanja. Jer onaj ko negoduje i ko stalno sopstvenim zubima kida i rastrže sebe (ili, umesto toga, svet, ili boga, ili društvo) može, doduše moralno posmatrajući, stajati više od nasmejanog i samozadovoljnog satira, ali u svakom drugom pogledu on predstavlja običniji, ravnodušniji, manje poučan slučaj. A niko ne *laže* tako mnogo kao onaj ko negoduje.

27.

Teško je biti shvaćen: naročito ako se misli i živi *gangasrotogati,** među ljudima koji svi drukčije misle i žive, naime *kurmagati,*** ili, u najboljem slučaju, *mandeikagati,* onako "kako hoda žaba",*** a ja evo i sam činim sve da bih bio teško shvaćen — pa treba biti od sveg srca zahvalan već i za dobru volju ka izvesnoj tananosti u tumačenju. A što se tiče "dobrih prijatelja" koji su uvek suviše komotni i upravo kao prijatelji veruju da imaju pravo na komotnost: dobro je da im se od samog početka ostavi slobodan prostor i igralište nesporazuma — tako im se čovek može još i nasmejati — ili ih sasvim odstraniti, te dobre prijatelje, pa im se opet nasmejati!

* "Kao što teče Gang" — oznaka za tempo izvođenja u muzici; odgovara našem *presto.*
** "Kao što hoda kornjača", tj. *lento.*
*** Tj. *staccato.*

28.

Ono što je najteže prevesti s jednog jezika na drugi jeste *tempo* njegovog stila koji svoj osnov ima u karakteru rase ili, više fiziološki rečeno, u prosečnom tempu njene "razmene materija". Ima pošteno rađenih prevoda koji su kao nenamerno vulgarizovanje originala gotovo falsifikati jedino stoga što nije mogao da bude preveden i njegov smeo i živahan tempo kojim se sve što je opasno u stvarima i rečima zaobilazi i preskače. Nemac je u svom jeziku gotovo nesposoban za *presto:* dakle, kako se s pravom može zaključiti, i za mnoge najljupkije i najsmelije nijanse slobodne, slobodarske misli. Koliko su mu, u utrobi i savesti, strani lakrdijaš i satir, toliko su mu Aristofan i Petronije neprevodljivi. Kod Nemaca je u preobilnoj raznovrsnosti razvijeno sve ono što je dostojanstveno, gusto-tečno, svečano nezgrapno, svi teški i dosadni rodovi stila — neka mi se oprosti činjenica da čak ni Geteova proza, sa svojom mešavinom krutosti i gizdavosti, ne čini nikakav izuzetak, kao ogledalo "starog dobrog vremena" kome ona pripada i kao izraz nemačkog ukusa u vreme kad je još postojao neki "nemački ukus": koji je bio rokoko-ukus, *in moribus et artibus.** Lesing čini izuzetak zahvaljujući svojoj glumačkoj prirodi koja je mnogo razumevala i u mnogo čemu se razumevala: on, koji nije uzalud bio prevodilac Bejla i koji se rado približavao Didrou i Volteru i još radije se uvlačio među rimske komediografe: Lesing je i u tempu voleo slobodarstvo, bekstvo iz Nemačke. Ali kako bi mogao nemački jezik, pa bilo to čak i u prozi jednog Lesinga, dostići *tempo* Makijavelija, kod koga se u njegovom *Principe* oseća suv prečišćen vazduh Firence i koji ne može da se uzdrži da najozbiljniju stvar ne izloži u najneobuzdanijem *allegrissimo:* možda ne bez obesnog osećanja umetnika o tome u kakav se kontrast upušta — misao duga, teška, tvrda, opasna, i *tempo* galopa i najboljeg, najnestašnijeg raspoloženja. Ko bi se konačno usudio da na nemački prevede Petronija koji je, više od bilo kog muzičara dosad, bio majstor za *presto,* u dosetkama, mislima, rečima — šta smetaju, najzad, sve močvare bolesnog, zlog sveta, pa i "starog sveta", ako čovek kao on ima noge vetra, koji sve leči time što sve nateruje u *trk!* A što se tiče Aristofana, onog ozarujućeg, komplementarnog duha, zbog koga se celom grčkom svetu *oprašta* što je bio tu, pod pretpostavkom da se do samog dna shvatilo *šta* tu sve treba da se oprosti, da se ozari, ne bih znao ništa drugo što bi me više navelo na duboko razmišljanje o *Platonovoj* tajanstvenosti i njegovoj zagonetnoj prirodi od one srećno sačuvane pojedinosti: da pod uzglavljem njegove samrtne postelje nije nađena nikakva "biblija", ništa egipatsko, pitagorejsko, platonsko — nego Aristofan. Kako bi i Platon izdržao život — grčki život kome je rekao ne — bez Aristofana!

* U običajima i umetnostima

29.

Malo je onih kojima je stalo da budu nezavisni: to je privilegija jakih. A ko to pokuša, makar i s najvećim pravom, ali da to *ne mora,* on time pokazuje da je verovatno ne samo jak nego i smeo do obesti. On stupa u jedan lavirint, on hiljadostruko umnožava opasnosti koje već sam život donosi sobom; među njima nije najmanja ona da niko ne vidi kako i kuda se gubi, usamljuje i kako ga neko minotaurovsko čudovište savesti rastrže na komade. Ako jedan od takvih propada, to se dešava tako daleko od razumevanja ljudi da oni to ne osećaju i ne saosećaju: — a on ne može više nazad! Ne može više nazad ni sažaljenju ljudi!

30.

Naši najdublji uvidi moraju — i treba! — da zvuče kao gluposti, pod određenim uslovima i kao zločini, kad na nedopušten način dođu do ušiju onih koji za to nisu pripremljeni i predodređeni. Egzoterično i ezoterično, kako se nekad među filozofima razlikovalo, kod Indusa kao kod Grka, Persijanaca i muslimana, ukratko svagde gde se verovalo u hijerarhiju a *ne* u jednakost i jednaka prava — ne odvajaju se jedno od drugog toliko time što egzoteričar napolju stoji i spolja, ne iznutra, gleda, ocenjuje, meri i sudi, koliko onim što je bitnije, što on na stvari gleda odozdo, a ezoteričar *odozgo!* Ima duševnih visina sa kojih gledana, čah i tragedija prestaje da deluje tragično; i ako se sav bol sveta uzme skupa, ko bi se usudio da odluči da li će pogled na njega nužno zavesti i prinuditi na sažaljenje i tako na udvajanje bola?... Ono što višoj vrsti ljudi služi za hranu i okrepljenje mora znatno drukčijoj i nižoj vrsti biti gotovo otrov. Možda bi vrline običnog čoveka značile kod nekog filozofa porok i slabost; moglo bi biti da neki čovek više vrste, u slučaju da se izopači i propadne, tek time dođe u posed svojstava zbog kojih bi u tom donjem svetu u koji je potonuo morao biti poštovan kao svetac. Ima knjiga koje za dušu i zdravlje imaju obrnutu vrednost u zavisnosti od toga da li se njima služi neka niža duša, manja životna snaga, ili viša i jača: u prvom slučaju one su opasne, nagrizajuće, razorne knjige, u drugom heroldski pozivi koji najhrabrije podstiču na *njihovu* hrabrost. Iz knjiga za ceo svet, uvek se širi neki vonj: njima je svojstven zadah sitnih ljudi. Tamo gde puk jede i pije, čak i tamo gde izražava svoje poštovanje, obično smrdi. Ako je neko željan *čistog* vazduha, neka ne ide u crkvu.

31.

U mladosti se poštuje i mrzi još bez onog smisla za nijanse koji čini najveću dobit u životu, pa se, naravno, mora teško otkajati ako se takvi ljudi i stvari presretnu jednim kratkim "da" ili "ne". Sve je upravljeno na to da se najgori od svih ukusa, ukus za bezuslovno, surovo ismeje i zloupotrebi dok čovek ne nauči da u svoja osećanja unese i malo veštine i da se radije odvaži da nešto još pokuša s tom veštinom, kako to čine pravi umetnici života. Srditost i strahopoštovanje, svojstveni mladosti, kao da neće da miruju dok ljude i stvari ne iskrive toliko da se mogu iživljavati na njima: — mladost je već po sebi sklona iskrivljavanju i obmanjivanju. Docnije, kad se mlada duša, izmučena silnim razočaranjima, na kraju sumnjičava okrene sama sebi, još uvek usijana i divlja, i u svojoj sumnjičavosti i griži savesti: kako li sad tek besni, kako se u nestrpljivosti kida, kako se sveti za svoje dugo samoobmanjivanje, kao da je to bilo samovoljno slepilo! Na ovom prelasku, čovek sam sebe kažnjava nepoverenjem prema sopstvenom osećanju; svoje oduševljenje guši sumnjom, već se i dobra savest oseća kao opasnost, tako reći kao samoprikrivanje i malaksalost istančanije čestitosti; i, pre svega, čovek se opredeljuje, i to načelno, *protiv* "mladosti". Deset godina kasnije, on shvata da je i to sve još — bila mladost!

32.

U najdužem periodu ljudske istorije — nazivamo ga praistorijsko vreme — vrednost ili nevrednost jednog postupka izvođena je iz njegovih posledica: pri tom je sam postupak uziman u obzir isto tako malo kao i njegovo poreklo, nego otprilike onako kao što u Kini još i danas pohvala ili sramota prelaze s deteta natrag na roditelje, tako je povratno dejstvo uspeha ili neuspeha navodilo ljude da o nekom postupku misle dobro ili rđavo. Nazovimo taj period *predmoralni* period čovečanstva: imperativ "upoznaj samog sebe!" nije tada još bio poznat. U poslednjih deset milenijuma, naprotiv, na nekoliko velikih delova zemlje se korak po korak stiglo dotle da o vrednosti postupka ne odlučuju više posledice nego njegovo poreklo: jedan veliki događaj kao celina, znatno izoštravanje pogleda i merila, nesvestan naknadni uticaj vladavine aristokratskih vrednosti i vere u "poreklo" — znamenje jednog perioda koji se može u užem smislu označiti kao *moralni period:* time je učinjen prvi pokušaj samosaznanja. Umesto posledica, poreklo: kakvo preokretanje perspektive! I nesumnjivo preokretanje postignuto tek posle dugih borbi i kolebanja! Zaista, upravo time je zavladala jedna kobna nova praznoverica, jedna svojevrsna uskost tumačenja: poreklo postupka tumačeno je u najodređenijem smislu kao poreklo iz *namere;* postignuta je saglasnost u verovanju da vrednost jednog postupka leži u vrednosti njegove namere. Namera kao potpuno poreklo i predistorija jednog postupka: pod tom predrasudom se u ovom svetu gotovo do najnovijeg vremena moralno hvalilo, kudilo, sudilo, pa i filozofiralo. A da nismo danas stigli dotle da se još jednom moramo odlučiti za preokretanje i temeljito pomeranje vrednosti zahvaljujući još jednom samoosvešćivanju i produbljivanju čoveka? Da možda ne stojimo na pragu jednog perioda koji bi trebalo označiti negativno, ponajpre kao *van-moralan:* danas kad se bar među nama imoralistima javlja sumlja da odlučujuća vrednost jednog postupka leži upravo u onome što je u njemu *ne-namerno* i da sva njegova namernost, sve što se od njega može videti, znati, postati "svesno" pripada još njegovoj površini i koži — koja, kao svaka koža, nešto odaje, ali još više *skriva?* Ukratko, mi verujemo da je namera samo znak i simptom koji tek treba protumačiti, uz to znak koji može ukazivati na mnogo šta, pa, prema tome, sam za sebe ne znači gotovo ništa — da je moral, u dosadašnjem smislu, to jest moral namere, bio predrasuda, nešto prenagljeno, možda nešto privremeno, nešto kao astrologaja i alhemija, ali u svakom slučaju nešto što se mora prevazići. Prevazilaženje morala, u izvesnom smislu čak samoprevazilaženje morala, možda je to naziv za onaj dugotrajni nevidljivi rad koji je zadržan za najtananije i najčestitije, pa i najzlobnije savesti današnjice, kao žive probne kamene duše.

33.

Drugog izlaza nema: osećanja predanosti, žrtvovanja za bližnjega, sav moral samoodricanja moraju se bespoštedno staviti pod pitalje i izvesti pred sud: isto onako kao i estetika "nezainteresovanog posmatranja" s kojom uškopljavanje umetnosti prilično zavodnički pokušava danas da obezbedi sebi mirnu savest. Isuviše čarolija i šećera ima u onim osećanjima "za druge", "*ne* za sebe", da čovek tu ne bi morao da bude dvostruko nepoverljiv i da upita: "da nisu to možda *‚zavođenja?'"* Što se ona *dopadaju* onome ko ih ima, i onome koji uživa njihove plodove, pa i onome ko je samo posmatrač — to još nije nikakav argument *za* njih, već, naprotiv, upozorenje. Budimo dakle oprezni!

34.

Na koje god stanovište filozofije čovek danas stao, sa svakog mesta posmatrano, *pogrešnost* sveta u kome verujemo da živimo je najizvesnije i najpouzdanije što naše oko može da vidi — ima mnogo razloga koji nas mogu navesti na pretpostavku o varljivom

principu u "suštini stvari". Ali ko samo naše mišljenje, to jest "duh" čini odgovornim za pogrešnost sveta — častan izlaz kojim ide svaki svestan ili nesvestan *advocatus dei*20 — ko smatra da je ovaj svet, zajedno s prostorom, vremenom, oblikom, kretanjem pogrešno *shvaćen,* taj bi u najmanju ruku imao dobar povod da i prema svakom mišljenju gaji na kraju nepoverenje; ta zar nas ono nije dosad već bezbroj puta izigralo? I kakvo jamstvo imamo da ono neće i dalje činiti ono što je uvek činilo? Sasvim ozbiljno: nevinost mislilaca ima u sebi nečeg dirljivog i nečeg što uliva strahopoštovanje i što im dopušta da se i danas još pojave pred svešću s molbom da im *pošteno* odgovori, na primer, da li je ona "realna", i zašto se ona zapravo toliko tuđi od spoljnog sveta, kao i na još mnoga slična pitanja. Vera u "neposredne izvesnosti" je *moralna* naivnost koja nama filozofima čini čast: ali treba već jednom prestati s tim da budemo *"samo* moralni" ljudi! Nezavisno od morala, ona vera je glupost koja nam baš ne služi na čast! Može tamo u građanskom svetu ono uvek spremno nepoverenje važiti kao znak "lošeg karaktera" i spadati u slabu pamet; ovde među nama, izvan građanskog sveta i njegovih *da* i *ne,* šta bi nas sprečavalo da budemo nepametni i da kažemo: filozof najzad ima *pravo* na "loš karakter" kao biće koje su dosad na ovom svetu uvek pravili budalom — njegova je *dužnost* danas da bude nepoverljiv, da iz svakog ponora sumnje gleda sa najzlobnijom podozrivošću, Neka mi se oprosti šala s ovim mračnim licem i obrtom: jer sam i sam već davno naučio da o obmanjivanju i obmanutosti drukčije mislim i da ga drukčije cenim i držim u pripravnosti bar nekoliko udaraca u rebra za slepi bes s kojim se vajni filozofi bore da ne budu obmanuti. Zašto *ne?* Nije to ništa drugo nego obična moralna predrasuda da istina više vredi od privida; to je čak najslabije dokazana pretpostavka od svih koje postoje. Treba sebi priznati bar ovoliko: života ne bi uopšte ni bilo kad se ne bi oslanjao na perspektivističke ocene i prividnosti; i ako bi se htelo, sa čistunskim oduševljenjem i nezgrapnošću mnogih filozofa, da se "prividan svet" potpuno odstrani, pod pretpostavkom, naravno, da ste *vi* u stanju to da učinite — onda pri tome, u najmanju ruku, ne bi više ništa ostalo od vaše "istine"! A šta nas to uopšte i goni na pretpostavku da postoji bitna suprotnost između "istinitog" i "lažnog"? Zar nije dovoljno da se pretpostave stepeni prividnosti i, tako reći, svetlije i tamnije senke i svi tonovi privida — različiti valeri, kako bi se to reklo jezikom slikara? Zašto svet *koji nas se nešto tiče* ne bi mogao biti fikcija? I ko tu pita: "Ali fikcija zahteva nekog začetnika?" — zar mu se ne bi moglo prosto odgovoriti: *Zašto?* Da ovo "zahteva" ne spada i samo u fikciju? Zar nije najzad prema subjektu, kao prema predikatu i objektu, dopušten i pomalo ironičan odnos? Zar se filozof ne bi smeo uzdići iznad verovanja u gramatiku? Svaka čast guvernantama: ali zar nije već vreme da se filozofija odrekne te vere guvernanti?

35.

O, Volteru! O, humanosti! O, gluposti! Nešto nije u redu s istinom, sa *traženjem* istine; i ako čovek pri tom postupa isuviše ljudski — *"il ne cherche le vrai que pour faire* le bien"* — kladim se da neće naći ništa!

* On traži istinu samo zato da bi činio dobro.

36.

Uzmimo da realno nije "dato" ništa osim našeg sveta požuda i strasti, da se ne možemo ni uspeti ni spustiti do neke druge realnosti nego upravo do realnosti naših nagona — jer mišljenje je samo odnošenje ovih nagona jednih prema drugima — zar nije dopušteno napraviti eksperiment i postaviti pitanje da li ova datost nije *dovoljna* da bi se na osnovu onog što joj odgovara razumeo i takozvani mehanicistički (ili "materijalni") svet? Ne mislim kao

neka obmana, "privid", "predstava" (u Berklijevom i Šopenhauerovom smislu), nego kao realnost istog ranga koju ima sam naš afekat — kao primitivniji oblik sveta afekata u kome je sve još povezano u moćnom jedinstvu, i što se zatim u organskom procesu grana i uobličava (i, kao što je pravo, raznežava i slabi), kao neka vrsta nagonskog života u kome su sve organske funkcije, sa samoregulisanjem, asimilacijom, ishranom, izlučivanjem, razmenom materija — sintetički povezane i prepletene, kao neki *praoblik* života? Najzad, ne samo da je dopušteno da se to pokuša: sa stanovišta savesti *metoda,* to se neizostavno traži. Ne pretpostaviti više vrsta uzročnosti sve dok se do svoje krajlje granice (do besmisla, neka mi je dopušteno reći) ne dovede pokušaj da se iziđe nakraj s jednom jedinom: to je moral metoda koji se danas ne sme izbeći; to sledi "iz njegove definicije", kako bi rekli matematičari. Pitalje je najzad da li priznajemo volju kao stvarno *delotvornu,* da li verujemo u uzročnost volje: činimo li to — a u samoj stvari, vera *u to* je upravo naša vera u samu uzročnost — onda *moramo* pokušati da uzročnost volje hipotetički postavimo kao jedinu. Naravno, "volja" može delovati samo na "volju", a ne na "materiju" (ne na "nerve", na primer): ukratko, moramo se odvažiti na hipotezu da volja deluje na volju svagde gde se priznaje "delovanje" i da je možda svako mehaničko događanje, ukoliko u njemu deluje neka sila, upravo snaga volje, delovanje volje. Pretpostavimo najzad da smo uspeli da naš celokupan nagonski život objasnimo kao razvijanje i grananje jednog osnovnog oblika volje, naima volje za moć, kao što je *moj* stav; ako bi se sve organske funkcije mogle svesti na ovu volju za moć i u njoj se našlo i rešenje problema rađanja i hranjenja — a to jeste problem — onda bi se time steklo pravo da se *svaka* dejstvujuća sila jednoznačno odredi kao *volja za moć.* Svet gledan iznutra, svet određen i označen po svom "inteligibilnom karakteru" — bio bi upravo "volja za moć" i ništa drugo.

37.

"Kako? Zar to ne znači, popularno rečeno: bog je opovrgnut, ali đavo nije?" Naprotiv! Naprotiv, prijatelji moji! I, do đavola takođe, ko vas tera da popularno govorite!

38.

Kao što se najzad, u svoj jasnoći novijeg vremena, dogodilo s Francuskom revolucijom, onom jezivom i, izbliza gledano, izlišnom lakrdijom u koju su, međutim, plemeniti i zaneseni posmatrači čitave Evrope iz daljine tako dugo i strasno svojim tumačenjem unosili sopstveno negodovanje i sopstveno oduševljenje *sve dok tumačenje nije progutalo tekst:* tako bi plemenito potomstvo moglo još jednom pogrešno da shvati celu prošlost i da možda tek time učini snošljivom predstavu o njoj. Ili još pre: da se to nije već dogodilo? Da nismo mi sami bili — ovo "plemenito potomstvo"? I da nije upravo sad, ukoliko ovo shvatimo — s tim gotovo?

39.

Niko neće tako lako prihvatiti jedno učenje kao istinito samo zato što ono čoveka usrećuje ili ga čini vrlim: izuzev možda umilne "idealiste" koji se zanose dobrim, istinitim, lepim i puštaju da u njihovom ribnjaku bez reda plivaju sve moguće šarene, bezazlene i budalaste želje. Sreća i vrlina nisu argumenti. A rado se zaboravlja, čak i među trezvenim duhovima, da su nesreća i zloća isto tako slabi protivargumenti. Nešto bi moglo da bude istinito, mada bi u najvišem stepenu bilo štetno i opasno, možda bi čak spadalo u temeljna svojstva života da bi se moralo propasti ako bi se on dokraja saznao — tako da bi se snaga jednog duha merila po tome koliko bi on "istine" zapravo mogao da podnese, jasnije: do kog stepena bi mu *bilo potrebno* da je razvodni, prikrije, zasladi, otupi, izokrene. Međutim,

nikakvoj sumnji ne podleže to da za otkriće izvesnih *delova* istine imaju povoljnije izglede zli i nesrećni i da je veća verovatnoća da će oni imati uspeha; da ne govorimo o zlima koji su srećni — to je vrsta koju moralisti prećutkuju. Može biti da tvrdoća i lukavstvo predstavljaju povoljnije uslove za nastanak jakog nezavisnog duha i filozofa nego ona tiha, tanana, popustljiva blagost i veština da se sve uzima s lake strane, što se kod jednog naučnika ceni, i s pravom ceni. Uzmimo, što je napred pomenuto, da se pojam "filozof" ne sužava na filozofa koji piše knjige — ili čak *svoju* filozofiju stavlja u knjige! U slici slobodoumnog filozofa, Stendal daje poslednju crtu koju zbog nemačkog ukusa želim da obavezno podvučem: — jer ona je *suprotna* nemačkom ukusu. *"Pour être bon philosophe",* kaže ovaj poslednji veliki psiholog, *"il faut être sec, clair, sans illusion. Un banquier, qui a fait fortune, a une partie du caractère requis pour faire des découvertes en philosophie, c'est-à-dire pour voir clair dans ce qui est.*"*

* Da bi čovek bio dobar filozof treba da bude suv, jasan, bez iluzija. Bankar koji se obogatio ima nešto od svojstava koja se traže za otkrića u filozofiji, to jest da vidi jasno ono što jeste.

40.

Sve što je duboko voli masku; najdubljim stvarima je čak svojstvena mržnja prema slici i poređenju. Zar ne bi tek *suprotnost* bila pravo prerušavanje za stid jednog boga? Jedno podozrivo pitanje: bilo bi čudno kad se neki mistik ne bi već odvažio na nešto slično. Ima zbivanja tako nežne vrste da je dobro da se ona zatrpaju grubošću i učine neprepoznatljivim; ima postupaka iz ljubavi ili prevelike velikodušnosti posle kojih ništa nije preporučljivije nego uzeti motku i premlatiti svedoka: time se pomućuje njegovo pamćenje. Mnogi se razumeju u smućivanje i zlostavljanje sopstvenog pamćenja da bi se osvetili tom jedinom svedoku — stid je pronalazač. Nisu najgore stvari one kojih se čovek najviše stidi: iza obrazine ne stoji samo lukavstvo — u lukavstvu ima tako mnogo dobrote. Mogu da zamislim da se čovek koji bi imao da sakrije nešto dragoceno i krhko kotrlja kroz život grub i okrugao kao zeleno staro teško okovano vinsko bure: tako hoće tananost njegovog stida. Čovek koji u stidu ima dubine nailazi i na svoju sudbinu i na blage odluke na putevima na koje retko ko uopšte dospeva, a za čije postojanje ne smeju znati ni njegovi najbliži i najpoverljiviji: njegova životna opasnost ostaje skrivena njihovim očima kao i njegova ponovo stečena životna sigurnost. Takav čovek koji se skriva, koji se instinktivno služi govorom da bi ćutao i nešto prećutao i koji je neumoran u izbegavanju opštenja, *hoće* i nastoji da u srcima i glavama njegovih prijatelja umesto njega kruži njegova maska; a ako pretpostavimo da on to neće, njemu će jednog dana postati jasno da uprkos tome postoji tamo njegova maska — i da je dobro što je tako. Svaki duboki duh ima potrebu za maskom: štaviše, oko svakog dubokog duha se stalno obrazuje neka maska zahvaljujući uvek pogrešnom, naime *plitkom* tumačenju svake reči, svakog koraka, svakog životnog znaka koji on daje.

41.

Čovek se sam mora podvrgnuti proveri da bi video da li je određen za nezavisnost i zapovedanje; i to u pravi čas. Takve provere ne treba izbegavati, mada su one možda najopasnija igra koja se može igrati, i to samo one koje se vrše pred nama samima kao svedocima i ni pred jednim drugim sudijom. Ne vezivati se za jednu ličnost, makar ona bila i najdraža — svaka ličnost je tamnica i takođe skrovište. Ne vezivati se ni za kakvu otadžbinu, makar bila najnapaćenija i najbespomoćnija — već je manje teško otrgnuti se od pobedonosne otadžbine. Ne vezivati sebi ruke nikakvim sažaljenjem, makar bila reč o višim ljudima u čije nam je muke i bespomoćnost pružio uvid neki slučaj. Ne vezivati se ni za jednu nauku, makar nas privlačila najdragocenijim, na izgled upravo *nama* namenjenim otkrićima. Ne vezivati se

za sopstveno odvajanje, ni za onu opojnu daljinu i tuđinu ptice koja sve dalje teži u visinu da bi što više pod sobom videla — opasnost onog koji leti. Ne vezivati se za sopstvene vrline i kao celina žrtvovati se bilo kojoj svojoj posebnosti, na primer svojoj "gostoljubivosti": kakva je opasnost nad opasnostima izuzetnih i bogatih duša koje se prema sebi odnose rasipnički, gotovo ravnodušno, i vrlinu širokogrudosti teraju do poroka. Čovek mora umeti da *čuva sam sebe:* to je najstroža provera nezavisnosti.

42.

Na vidiku je nova vrsta filozofa: usuđujem se da ih krstim jednim ne bezopasnim imenom. Kako ih ja vidim, koliko se mogu videti — jer njihovoj vrsti je svojstveno da *hoće* da ostanu zagonetka u bilo čemu — ti filozofi budućnosti bi voleli da imaju pravo, a možda i da nemaju pravo na to da budu nazvani *kušačima.* Sam taj naziv je, na kraju krajeva, samo pokušaj i, ako hoćete, iskušenje.

43.

Jesu li to novi prijatelji "istine", ti filozofi koji dolaze? Vrlo verovatno: jer svi filozofi su dosad voleli svoje istine. Sigurno je, međutim, da to neće biti dogmatičari. Mora biti u suprotnosti s njihovim ponosom, i s ukusom, ako njihova istina treba da bude istina i za svakog drugog: što je dosad bila potajna želja i zadnja misao svih dogmatskih nastojalja. "Moj sud je *moj* sud: na to ne može tako lako imati pravo i neko drugi" — možda kaže takav filozof budućnosti. Čovek se mora otresti rđavog ukusa da teži slaganju sa mnogima. "Dobro" više nije dobro ako ga sused uzme u usta. A kako bi uopšte i moglo da postoji neko "opšte dobro"! Izraz protivreči sam sebi: što može biti opšte, to uvek ima malu vrednost. Najzad, mora biti tako kako jeste i kako je uvek bilo: velike stvari ostaju velikima, ponori dubokima, nežnost i jeza uglađenima i, kratko rečeno, sve što je retko — retkima.

44.

Treba li posle svega ovoga još i posebno da kažem da će slobodni, *veoma* slobodni duhovi postati i oni, ovi filozofi budućnosti — ma koliko izvesno bilo da neće postati samo prosto slobodni duhovi, nego nešto više, uzvišenije, veće i iz osnova drukčije, što nikako ne treba prevideti i brkati? Ali kad to govorim, ja gotovo isto toliko osećam prema njima samima, kao i prema nama koji smo njihovi glasnici i preteče, mi slobodni duhovi! — *obavezu* da od nas otklonim jednu staru glupu predrasudu i nesporazum koji je i suviše dugo, kao neka magla, činio nejasnim pojam "slobodan duh". U svim evropskim zemljama, pa i u Americi, ima danas nešto što zloupotrebljava taj naziv: jedna vrlo uska, zatvorena, u lance sapeta vrsta duhova koja hoće gotovo suprotno od onoga što se skriva u našim namerama i instinktima — da i ne govorimo o tome da oni u odnosu na one dolazeće *nove* filozofe moraju biti dobro zatvoreni prozori i zamandaljena vrata. Oni spadaju, kratko i jasno, među *ljude koji se bave niveliranjem,* te pogrešno nazvane "slobodne duhove" — kao rečiti i pismu vešti robovi demokratskog ukusa i njegovih "modernih ideja": svi do jednog ljudi bez usamljenosti, bez sopstvene usamljenosti, nespretni valjani momci kojima ne treba osporavati ni hrabrost ni pohvalnu uljudnost, samo što su neslobodni i smešno površni, pre svega sa svojom osnovnom sklonošću da u oblicima dosadašnjeg starog društva vide verovatni uzrok *sve* ljudske bede i neuspeha, pri čemu se istina srećno postavlja na glavu! Ono što bi oni svim snagama želeli da postignu jeste opšta sreća stada na zelenoj livadi, sa sigurnošću, neugroženošću, ugodnošću, olakšanjem života za svakog; njihove najčešće pevane pesme i pouke glase "jednakost prava" i "saosećanje sa svima koji pate" — a samu patnju shvataju kao nešto što se mora *ukloniti.* Mi

suprotni, koji smo otvorili sebi oko i savest za pitanje gde je i kako biljka "čovek" dosad najsnažnije rasla u visinu, smatramo da se to svaki put dešavalo u obrnutim uslovima, da je za to opasnost njegovog položaja morala najpre rasti do krajnosti, da se njegova moć pronalaženja i pretvaranja (njegov "duh") morala pod dugim pritiskom i prinudom razviti do istančanosti i odvažnosti, da je njegova volja za životom morala porasti do bezuslovne volje za moć — mi mislimo da surovost, nasilje, ropstvo, opasnost na ulici i u srcu, prikrivenost, stoicizam, veština u iskušavanju i đavolstvu svake vrste, da sve što je u čoveku rđavo, strašno, tiransko, zversko i zmijsko služi uzdizanju vrste "čovek" isto tako kao i ono što je tome suprotno. Ne kažemo čak ni dovoljno kad samo to kažemo, i u svakom slučaju se, sa svojim govorom i ćutanjem u ovim stvarima, nalazimo na *drugom* kraju svake moderne ideologije i želje stada: možda kao njihovi antipodi? Kakvo čudo što mi "slobodni duhovi" nismo baš najpoverljiviji duhovi, što ne želimo da u svakom pogledu odamo ono *čega* se jedan duh može osloboditi i *kuda* će potom možda biti gonjen? A što se tiče opasne formule "s one strane dobra i zla" kojom se mi bar čuvamo od zamenjivanja: mi *jesmo* nešto drugačije nego *„libres-pen-seurs", "liberi pensatori",* "slobodni mislioci", i kako se već sve ne zovu ti časni zagovornici "modernih ideja". U mnogim zemljama duha bili smo kod kuće, ili bar u gostima; uvek smo uspevali da izbegnemo mračne prijatne zakutke u koje su nas, čini se, gonili ljubav i mržnja, mladost, poreklo, slučajan susret s ljudima i knjigama, ili čak iscrpljenost lutanjem; puni mržnje prema mamcima zavisnosti koji leže skriveni u počastima ili novcu, u zvanjima ili opijenosti čula; čak zahvalni nevolji i nepredvidljivoj boljci jer su nas one uvek oslobađale nekog pravila i "predrasude" u vezi s tim, zahvalni bogu, đavolu, ovci i crvu u nama, radoznali do poroka, istraživači do nemilosrdnosti, nezadrživih prstiju za neuhvatljivo, zuba i želudaca za najnesvarljivije, spremni za svaki zanat koji iziskuje oštroumnost i oštra čula, spremni na svaki pothvat zahvaljujući preobilnosti "slobodne volje", sa dušom spreda i dušom pozadi čije zadnje namere niko ne može lako otkriti, sa pročeljem i začeljem nedostupnim ni za koga, skriveni ogrtačima svetla, osvajači, mada ličimo na baštinike i rasipnike, sređivači i skupljači od jutra do mraka, čuvari svoga bogatstva i svojih prepunih ladica, štedljivi u učenju i zaboravljanju, snalažljivi u shemama, ponekad gordi na tablice kategorija, nekad cepidlake, nekad sove koje rade i u po bela dana, pa, *ako* je potrebno, čak i strašila — a danas to jeste potrebno: naime, ukoliko smo od rođenja zakleti i ljubomorni prijatelji *usamljenosti* sopstvene, najdublje ponoćno-podnevne usamljenosti — takva smo mi vrsta ljudi, mi slobodni duhovi! A možda ste i *vi* nešto slično tome, vi što dolazite, vi *novi* filozofi?

RELIGIJSKI NAČIN ŽIVOTA

45.

Čovečja duša i njene granice, dosad uopšte dostignut obim unutrašnjih iskustava čoveka, visine, dubine i širine ovih iskustava, cela *dosadašnja* istorija duše i njene još neiscrpene mogućnosti: to je za rođenog psihologa i prijatelja "velikog lova" predodređeno lovište. Ali koliko puta mora on sam sebi u očajanju da kaže: "Pojedinac! Ah, samo pojedinac! A ova ogromna šuma i prašuma!" I stoga poželi koju stotinu pomoćnika u lovu i fine, dobro obučene pse tragače koje bi mogao poterati u istoriju ljudske duše da mu tamo sateruju *njegovu* divljač. Uzaman: on se bezbroj puta osvedočava, temeljito i gorko, kako je za sve stvari koje neposredno podstiču njegovu radoznalost teško naći pomoćnike i pse. Nevolja pri odašiljanju učenih ljudi u nova i opasna lovišta, gde su u svakom pogledu potrebni hrabrost, dovitljivost i lukavstvo, leži u tome što oni više nisu upotrebljivi upravo

tamo gde počinje "*veliki* lov", ali i velika opasnost — baš tamo oni gube oštrinu vida i njuha. Da bi se, na primer, dokučilo i utvrdilo kakvu je istoriju dosad imao problem *znanja i savesti* u duši *homines religiosi,** za to bi čovek možda morao i sam da bude toliko dubok, toliko ranjen, toliko velik kao što je bila Paskalova intelektualna savest; uz to bi bilo potrebno još i ono široko razapeto nebo jasne i zagrižene duhovnosti koje bi odozgo omogućilo da se ovo mnoštvo opasnih i bolnih doživljaja pregleda, sredi i sabije u formule. Ali ko bi mi učinio tu uslugu! I ko bi imao vremena da čeka takve pomagače! Očigledno, oni se rađaju suviše retko, uvek je bilo malo verovatno da će se pojaviti! Na kraju, čovek mora sve *sam* činiti da bi sam nešto saznao: to znači da ima *mnogo* da se radi! Međutim, radoznalost kao što je moja ostaje nesumnjivo najprijatniji od svih poroka — oprostite, htedoh reći: ljubav prema istini ima svoju nagradu na nebu, ali već i na zemlji.

* Religioznih ljudi.

46.

Vera kakvu je zahtevalo, i neretko postizalo, prvobitno hrišćanstvo, usred jednog skeptičnog i južnjački slobodoumnog sveta koji je iza sebe i u sebi imao vekovnu borbu filozofskih škola, uz to vaspitanje za toleranciju koje je dao *imperium Romanum* — ta vera *nije* ona prostodušna i zagrižena podanička vera s kojom su, recimo, Luter ili Kromvel, ili bilo koji drugi nordijski varvarin duha bili privrženi svom bogu i hrišćanstvu; pre će to biti ona Paskalova vera koja je na jeziv način slična trajnom samoubijanju uma — žilavog, dugovečnog, kao crv otpornog uma koji se ne može ubiti na jedan mah, jednim udarcem. Hrišćanska vera je od samog početka žrtvovanje: žrtvovanje svake slobode, svakog ponosa, svake samosvesti duha; u isto vreme, ona je porobljavanje i samoporuga, samosakaćenje. Ima svireposti i religijskog ushićenja feniksom u toj veri koja se pripisuje labavoj, višestranoj i veoma razmaženoj savesti: njena pretpostavka je da je potčinjavanje duha neopisivo *bolno,* da se cela prošlost i navika takvog duha brane od *absurdissimuma,* na šta se po njemu svodi "vera". Moderni ljudi sa svojom otupelošću prema svakoj hrišćanskoj nomenklaturi ne osećaju više ono grozno-superlativno koje je za antički ukus ležalo u paradoksalnosti formule "bog na krstu". Još nikad i nigde nije dosad bilo takve smelosti u preokretanju, nečeg tako strašnog, upitnog i sumnjivog kao što je ova formula: ona je obećavala preocenjivanje svih antičkih vrednosti. Istok je to, *duboki* istok, istočni rob je to što se na taj način svetio Rimu i njegovoj otmenoj i lakomislenoj tolerantnosti, rimskom "katolicizmu" vere — i uvek je to bila ne vera, nego sloboda od vere, ono polustoičko i nipodaštavajuće prenebregavanje ozbiljnosti vere, zbog čega su se robovi ljutili na svoje gospodare i bunili se protiv njih. "Prosvećenost" razjaruje: jer rob hoće nešto bezuslovno, on shvata samo tiransko, u moralu takođe, on voli kao što i mrzi, bez nijanse, do dna, do bola, do bolesti — njegova silna *skrivena* patnja buni se protiv otmenog ukusa koji kao da *poriče* patnju. Skepsa prema patnji, u stvari samo stav aristokratskog morala, nemalo je doprinela nastanku poslednjeg velikog robovskog ustanka koji je počeo sa Francuskom revolucijom.

47.

Gde god se na zemlji dosad pojavila religijska neuroza nalazimo je povezanu sa tri opasna propisa u pogledu dijete: samoća, post i polno uzdržavanje — s tim što se ovde ne bi baš sa sigurnošću moglo utvrditi šta je uzrok a šta posledica i *da li* tu uopšte postoji uzročno-posledičan odnos. Na krajnju sumnju navodi to što u njihove najredovnije simptome, kod divljih kao i kod pripitomljenih naroda, spada i najnaglija, krajnja požudnost koja se, zatim, takođe iznenada, preokreće u pokajnički grč i poricanje sveta i volje: što bi se oboje možda

moglo protumačiti kao maskirana epilepsija. Ali nigde se drugde ne bi trebalo više kloniti svakog tumačenja nego ovde: ni oko jedne pojave nije se dosad namnožilo toliko besmislica i sujeverja; izgleda da nijedna dosad nije više zanimala ljude, čak i filozofe — vreme bi bilo da se baš ovde malo ohladimo, poučimo opreznosti, još bolje: da odvratimo pogled, da *odemo.* Još i u pozadini filozofije iz najbliže prošlosti, Šopenhauerove, nalazi se, gotovo kao problem po sebi, ovaj jezivi upitnnk religijske krize i buđenja. Kako je *mogućno* poricanje volje? Kako je mogućan svetac? Izgleda da je to stvarno bilo pitanje zahvaljujući kome je Šopenhauer postao filozof i od koga je počeo. I tako je došlo do prave šopenhauerovske konsekvencije da njegov najdosledniji privrženik (možda i poslednji, ukoliko je reč o Nemačkoj), naime Rihard Vagner, sopstveno životno delo upravo tu završi i na kraju u liku Kundrija još izvede na scenu onaj strašni i večiti tip, xxx*type vecu*,* u slici i prilici; i to baš u ono vreme kad su psihijatri gotovo svih evropskih zemalja imali povoda da ga proučavaju izbliza gde god je religijska neuroza — ili, kako ja to nazivam, "religijski način života" — epidemijski izbila i razlila se kao "Vojska spasa". Ali ako se upitamo šta je zapravo ljude svih vrsta i vremena, pa i filozofe, tako neodoljivo zanimalo u celom fenomenu sveca, onda je to, van svake sumnje, izgled čuda koji im je svojstven, naime neposrednog ***niza suprotnosti,*** duševnih stanja suprotno vrednovanih u moralnom pogledu: verovalo se da se tu pred našim očima, "rđav čovek" najednom pretvara u "sveca", u dobrog čoveka. Dosadašnja psihologija je na ovom mestu pretrpela brodolom: nije li se to desilo u prvom redu stoga što se ona potčinila moralu, što je sama *verovala* u moralno-vrednosne suprotnosti, a ove suprotnosti je umetnula, učitala, *tumačenjem* unela u tekst ***i*** činjenično stanje? Šta? "Čudo" — samo greška u tumačenju? Slabost filologije?

* Stvarni tip.

48.

Reklo bi se da su latinske rase mnogo dublje vezane za svoj katolicizam nego mi nordijci za celo hrišćanstvo uopšte: i da, prema tome, neverovanje u katoličkim zemljama mora značiti nešto sasvim drugo nego u protestantskim — naime, jednu vrstu pobune protiv duha rase, dok je ono kod nas pre povratak duhu (ili neduhovnosti) rase. Mi nordijci potičemo nesumnjivo od varvarskih rasa; u pogledu naše obdarenosti za religiju takođe: za nju smo mi *slabo* obdareni. Izuzetak mogu činiti Kelti, koji su zbog toga i bili najbolja podloga za prijem hrišćanske infekcije na severu: u Francuskoj je hrišćanski ideal procvao samo ukoliko je to dopuštalo bledo sunce severa. Kako su po našem ukusu čudno pobožni čak i poslednji francuski skeptici ukoliko u njihovom poreklu ima nešto keltske krvi! Kako nam katolički, kako nenemački miriše sociologija Ogista Konta sa svojom rimskom logikom instinkata! Kako jezuitski onaj ljubazni i pametni čičerone iz Por-Roajala, Sent-Bev, uprkos svemu njegovom neprijateljstvu prema jezuitima! Pa čak i Ernest Renan: kako nama nordijcima nepristupačno zvuči jezik jednog takvog Renana u kome svakog trenutka i najbeznačajnija religijska napetost izvodi iz ravnoteže njegovu u višem smislu požudnu i udobnom opuštanju sklonu dušu! Ponovimo samo za njim ove lepe rečenice — i kakvu će ljutnju i oholost one odmah pobuditi kao odgovor u našoj verovatno manje lepoj i tvrđoj, to jest nemačkijoj duši! — "disons dons hardiment que la religion est un produit de l'homme normal, que l'homme est le plus dans le vrai quand il est le plus religieux et le plus assure d'une destinee infinie... C'est quand il est bon qu'il veut que la vertu corresponde a un ordre eternel, c'est quand il contemple les choses d'une maniere desinteressee qu'il trouve la mort revoltante et absurde. Comment ne pas supposer que c'est dans ces moments-la, que l'homme voit le mieux?... "* xxx Ove reči su mom uhu i mojim navikama toliko *antipodne* da sam, kad sam ih pročitao, pored njih zapisao svoj prvi bes "la niaiserie religieuse par excellence!"** — dok ih je moj

posledlji bes čak i zavoleo, ove rečenice s njihovom istinom postavljenom na glavu! Kako je to lepo, tako otmeno, imati sopstvene antipode!

*"Recimo ipak smelo da je religija proizvod normalnog čoveka, da je čovek najbliže istini kad je najreligiozniji i kad najviše veruje u beskonačnu sudbinu... Kad je dobar, on hoće da vrlnia odgovara večnom poretku, kad stvari posmatra na nezainteresovan način, smrt smatra gnusnom i apsurdnom. Kako da ne pretpostavimo da čovek upravo u tim trenucima najbolje vidi?..."

** "Prevashodno religijska glupost".

49.

Ono što nas u religioznosti starih Grka zadivljuje jeste bujno obilje zahvalnosti koje iz nje zrači: — vrlo otmena je to vrsta ljudi koja se *tako* drži pred prirodom i životom! Kasnije, kad je u Grčkoj do prevage došla gomila, i u religiji je preovladao *strah;* pripremalo se hrišćanstvo.

50.

Strast za boga: ima seljačkih, prostodušnih i nametljivih priroda kao što je Luterova — celom protestantizmu nedostaje južnjačka *delicatezza**. Ima u toj strasti orijentalne ekstaze kao kod nekog nezasluženo pomilovanog ili uzdignutog roba, na primer kod Avgustina kome, na uvredljiv način, nedostaje svaka otmenost u ponašanju i željama. Ima u njoj ženske nežnosti i pohotljivosti koja sramno i neznalački teži jednom *unio mysticaet physica*** — kao kod madam de Gijon. U mnogim slučajevima, ona se na prilično čudan način javlja kao prerušavanje puberteta devojke ili mladića; ponekad čak kao histerija neke usedelice, pa i kao njeno poslednje častoljublje: — crkva je u takvom slučaju već više puta proglasila ženu za sveticu.

* Tananost, prefinjenost.
** Mističnom i fizičkom sjedinjavanju.

51.

Dosad su se najmoćniji ljudi uvek s poštovanjem priklanjali pred svecem kao zagonetkom samosavlađivanja i namernog krajnjeg lišavanja: zašto su se priklanjali? Oni su u njemu — i, tako reći, iza zagonetnosti njegove krhke i jadne pojave — naslućivali nadmoćnu snagu koja je htela da se proveri na takvom savlađivanju, snagu volje u kojoj su prepoznavali i poštovali sopstvenu snagu i radost vladanja: kad su poštovali sveca, poštovali su nešto u sebi. Uz to im je izgled sveca ulivao podozrenje: biće da se takvo čudovišno odricanje, takva čudovišna protivprirodnost nisu uzalud priželjkivali, tako su oni govorili sebi i pitali se. Možda postoji neki razlog za to, neka veoma velika opasnost o kojoj bi asket, zahvaljujući svojim tajnim sagovornicima i posetiocima, mogao da bude pobliže obavešten? Kratko rečeno, moćnici sveta upoznali su pred njim jedan nov strah, naslućivali su novu silu, jednog nepoznatog, još nepobeđenog neprijatelja — "volja za moć" je bila ono što ih je prinudilo da zastanu pred svecem. Oni su morali da ga pitaju.

52.

U jevrejskom *Starom zavetu,* knjizi božanske pravde, ima ljudi, stvari i reči tako velikog stila da grčka i indijska književnost nemaju ništa što bi se s njim moglo uporediti. Sa

strahom i strahopoštovanjem stojimo pred ovim veličanstvenim ostacima onoga što je čovek nekada bio, i tužne nam se misli pri tom rađaju o staroj Aziji i njenom isturenom poluostrvcu Evropi koja bi bezuslovno htela da nasuprot Aziji predstavlja "napredak čoveka". Odista: ko je i sam samo slabašna pitoma domaća životinja i zna samo za potrebe domaće životinje (poput naših današnjih obrazovanih ljudi, a uz njih hrišćana "prosvećenog" hrišćanstva), taj među onim ruševinama ne mora da se čudi, a još manje da se žalosti — odnos prema *Starom zavetu* je probni kamen u pogledu onog što je "veliko" i "malo" — možda će *Novi zavet,* knjiga o milosti, pre biti bliska njegovom srcu (iz nje se širi jak miris duše pravog, osećajnog, potuljenog bogomoljca i sitne duše). Ovaj *Novi zavet,* neku vrstu rokoko ukusa u svakom pogledu, spojiti sa *Starim zavetom* u jednu knjigu kao *Bibliju,* kao "knjigu po sebi": to je možda najveća drskost i "greh protiv duha" koji književna Evropa ima na savesti.

53.

Zašto danas ateizam? — "Otac" u bogu je temeljito opovrgnut; "sudija", "nagrađivač" isto tako. Tako je i s njegovom "slobodnom voljom": on ne čuje — a i kad bi čuo ne bi znao kako da pomogne. Najgore od svega, izgleda da je nesposoban da o sebi nešto određeno kaže: da li je on nejasan? To je ono što sam iz mnogih razgovora — pitajući, osluškujući — otkrio kao uzrok poraza evropskog teizma; doduše, čini mi se da je religijski instinkt u snažnom porastu — ali da on s dubokim nepoverenjem odbija upravo teističko pomirenje.

54.

A šta u stvari čini celokupna novija filozofija? Od Dekarta — i to više njemu za inat nego na osnovu njegovog metoda — svi filozofi napadaju stari pojam duše pod vidom kritike pojmova subjekta i predikata; to znači: napadaju na osnovnu pretpostavku hrišćanskog učenja. Kao saznajnoteorijska skepsa, novija filozofija je prikriveno ili otvoreno *antihrišćanska,* mada ne i antireligijska, da tako kažemo za finije uši. Nekad se, naime, verovalo u "dušu" kao što se verovalo u gramatiku i gramatički subjekt; govorilo se: "ja" je uslov, "mislim" je predikat i nešto uslovljeno — mišljenje je delatnost uz koju se *mora* zamisliti subjekt kao uzrok. Pa se onda sa zadivljujućom žilavošću i lukavstvom pokušavalo da se izvučeiz te mreže ne bi li, možda, istinito bilo obrnuto: "mislim" uslov, "ja" uslovljeno; "ja", dakle, tek sinteza koju *proizvodi* mišljenje. *Kant* je zapravo hteo da dokaže kako se subjekt ne može dokazati pomoću subjekta — kao ni objekt. Možda mu nije uvek bila strana misao o mogućnosti *prividne egzistenccje* subjekta, dakle "duše", ona misao koja je kao vedanta-filozofija već jednom vladala na zemlji, i to veoma moćno.

55.

Postoji velika lestvica religijske svireposti sa mnogo stupnjeva; među njima su najvažnija tri. Nekada su svome bogu žrtvovani ljudi, možda upravo oni koji su bili najviše voljeni — tu spadaju žrtve prvenaca u svim praistorijskim religijama, isto tako i žrtva cara Tiberija u pećini boga Mitre na ostrvu Kapri, onaj najjeziviji od svih rimskih anahronizama. Zatim su, u moralnoj epohi čovečanstva, svome bogu žrtvovani najjači instinkti koje je čovek imao, sopstvena "priroda"; *ova* praznična radost sija se u jezivom pogledu askete, tog zanesenjaka "protiv prirode". Najzad: šta je još ostalo da se žrtvuje? Nije li se najzad moralo žrtvovati sve što je utešno, sveto, isceliteljsko, sva nada, sva vera u skrivenu harmoniju, u buduće blaženstvo i pravdu? Nije li čovek morao žrtvovati i samog bogai, iz svireposti prema sebi samom, obožavati kamen, glupost, silu teže, sudbinu, ništa? Za ništa žrtvovati boga — ta

paradoksna misterija krajnje svireposti sačuvana je za pokolenje koje upravo sad nastupa: svi mi već znamo nešto od toga.

56.

Ko se, kao ja, s nekom zagonetnom požudom dugo trudio oko toga da mišlju prodre u dubinu pesimizma i da ga izvuče iz poluhrišćanske, polunemačke teskobe i naivnosti s kojom se on nedavno predstavio ovom stoleću, naime u vidu Šopenhauerove filozofije, ko je zaista bio u prilici da jednim azijskim i nadazijskim okom zaviri i duboko prodre u ovaj prema svetu najnegativnije nastrojen od svih mogućih načina mišljenja — s one strane dobra i zla, a ne više, kao Buda i Šopenhauer, u stegama i zabludama morala — taj je možda baš time, a da to zapravo nije hteo, otvorio sebi oči za suprotni ideal: za ideal najsmelijeg, najživljeg i prema svetu najpozitivije nastrojenog čoveka, koji se ne samo snašao i naučio da se miri s onim što je bilo i što jeste nego *to kako je bilo i jeste* hoće opet da ima, odsad pa doveka, nezasitno vičući *da capo** ne samo sebi nego celom komadu i predstavi, i ne samo jednoj predstavi nego u stvari onome kome je upravo ta predstava potrebna, i čini je potrebnom: jer je sam sebi uvek iznova potreban — i sebe čini potrebnim... Kako? A da to nije — *circulus vitiosus deus?***

* Iz početka, iznova.
** Začarani krug bog.

57.

Sa snagom njegovog duhovnog pogleda i uvida raste širina i tako reći prostor oko čoveka: njegov svet biva dublji, sve nove i nove zvezde, sve nove i nove zagonetke i slike dolaze mu u vidno polje. Možda je sve ono na čemu je duhovno oko vežbalo svoju oštrinu i pronicljivost bilo samo povod za njegovo vežbalje, stvar igre, nešto za decu i dečje glave. Možda nam jednom najsvečaniji pojmovi oko kojih se najviše borilo i zbog kojih se najviše trpelo, pojmovi "bog" i "greh", neće izgledati važniji nego starcu dečja igračka ili dečji bol — a možda će "starcu" biti opet potrebna neka druga igračka i neki drugi bol, možda će on još uvek biti dovoljno dete, večito dete!

58.

Da li je zbilja zapaženo koliko je jednom istinski religioznom životu (i to kako njegovom omiljenom mikroskopskom radu samoispitivanja tako i onoj tihoj smirenosti koja se zove "molitva" i stalna je spremnost za "dolazak Boga") potrebna spoljna dokolica, ili poludokolica, mislim dokolica s mirnom savešću od pamtiveka, po krvi, dokolica kojoj nije sasvim strano aristokratsko osećanje da rad *osramoćuje* — naime, da on dušu i telo čini prostim? I da, prema tome, moderna, bučna marljivost koja troši vreme, ponosna, glupo ponosna na sebe, vaspitava i priprema za "bezverje" više nego sve ostalo? Među onima koji, na primer, danas u Nemačkoj žive po strani od religije nalazim ljude čije je "slobodoumlje" različite vrste i porekla, ali u prvom redu većinu takvih kojima je marljivost, s kolena na koleno, zatrla religijske instinkte, tako da oni više i ne znaju čemu religije služe, i s nekom vrstom nemog čuđenja, tako reći samo registruju njihovo prisustvo u svetu. Oni se osećaju već toliko zauzeti, ti čestiti ljudi, bilo svojim poslovima ili zadovoljstvima, a o "otadžbini", novinama i "porodičnim obavezama" da i ne govorimo: čini se da za religiju nemaju uopšte više vremena, pogotovo što više nisu sigurni da li je tu reč o nekom novom poslu ili o novom zadovoljstvu — jer nemoguće je, kažu oni sebi, da se u crkvu ide samo radi toga da bi se sebi pokvarilo dobro raspoloženje. Oni nisu neprijatelji religijskih običaja; zahteva li se u izvesnim

slučajevima, recimo da država zahteva, učešće u takvim običajima, oni čine ono što se zahteva, kao što se i inače mnogo šta čini — sa strpljivom i tihom ozbiljnošću, bez mnogo radoznalosti i osećanja nelagodnosti: oni i žive suviše po strani i izdvojeno da bi sami našli za potrebno da se u takvim stvarima opredeljuju za ili protiv. U te ravnodušne spada danas većina nemačkih protestanata srednjeg staleža, naročito u živim velikim trgovinskim i saobraćajnim centrima; isti je slučaj s većinom vrednih naučnika i celokupnim osobljem na univerzitetu (izuzimajući teologe, čije postojanje i mogućnost na tom mestu postavljaju psihologu sve više i sve tananijih zagonetki). Pobožni ili prosto crkveni ljudi, retko razmišljaju o tome *koliko* je dobre volje, moglo bi se reći slobodne volje danas potrebno da bi jedan nemački naučnik ozbiljno shvatio problem religije; po prirodi celog svog zanata (i, kako rekosmo, svoje zanatske revnosti na koju ga obavezuje njegova moderna savest), on je sklon izvesnoj nadmoćnoj, gotovo blagonaklonoj vedrini prema religiji, s kojom se ponekad meša i lako potcenjivanje upravljeno protiv "nečistote" duha, koju on pretpostavlja tamo gde god se neko još izjašnjava za crkvu. Tek uz pomoć istorije (dakle *ne* na osnovu svog ličnog iskustva), naučnik uspeva da u odnosu prema religijama zauzme stav ozbiljnosti pune strahopoštovanja i izvesnog bojažljivog uvažavanja; međutim, ako onsvoje osećanje prema njima podigne čak i do zahvalnosti, onse sa svojom ličnošću ni za korak nije približio onome što još postoji kao crkva ili pobožnost: možda obrnuto. Praktična ravnodušnost prema religijskim stvarima u kojoj se s rođenjem našao i u koju je vaspitanjem urastao, obično se kod njega sublimiše u obazrivost i čistunstvo koje zazire od dodira sa religioznim ljudima i stvarima; i možda mu upravo dubina njegove tolerancije i čovečnosti nalaže da se kloni onog bezizlaznog položaja koji tolerisanje donosi sobom. Svako doba ima svoju božansku vrstu naivnosti na čijem bi mu iznalaženju mogla pozavideti druga vremena: a koliko naivnosti, poštovanja vredne, dečje i bezmerno nespretne naivnosti ima u toj veri naučnika u sopstvenu nadmoćnost, u mirnoj savesti njegove tolerancije, u neslućeno plitkoumnoj sigurnosti s kojom se njegov instinkt odnosi prema religioznom čoveku kao manjevrednom i nižem tipu čoveka, koga je on sam nadmašio širinom, dubinom i visinom — on, mali uobraženi patuljak i nikogović, trudoljubivi i okretni umni i fizički radnik na polju "ideja", "modernih ideja"!

59.

Ko je duboko zavirio u svet, taj dobro zna koliko mudrosti ima u tome što su ljudi površni. Instinkt samoodržanja ih uči da budu brzi, spretni i pritvorni. Ovde-onde se nailazi na strasno i preterano obožavanje "čistih oblika", kod filozofa kao i kod umetnika: neka niko ne sumnja u to da se onaj kome je takav kult površine *potreban,* jednom već opekao pokušavajući da zahvati *ispod* nje. Možda čak i u pogledu ove dece, opečenih prstiju, rođenih umetnika, koji zadovoljstvo života nalaze još samo u nameri da *krivotvore* njegovu sliku (kao u nekoj mučnoj osveti životu), postoji još i neki redosled: stepen u kome im je život dojadio mogao bi se očitati iz toga do koje mere oni žele da vide njegovu sliku iskrivljenu, osiromašenu, odvojenu od ovog sveta i obogotvorenu — *homines religiosi* bi se mogli uračunati među umetnike kao njihov *najviši* rang. Dubok podozriv strah od neizlečivog pesimizma, već nekoliko hiljada godina nas primorava da se čvrsto hvatamo za religijsko tumačenje postojanja: strah onog instinkta koji naslućuje da bismo do istine mogli doći *suviše rano,* pre nego što čovek postane dovoljno jak, dovoljno tvrd, dovoljno umetnik... Pobožnost, "život u bogu", viđen tim očima izgledao bi pri tom kao najfiniji i poslednji proizvod *straha* od istine, kao obožavanje i opijenost umetnika pred najdoslednijim od svih krivotvorenja, kao volja za preokretanjem istine, za neistinom po svaku cenu. Može biti da za ulepšavanje samog čoveka nije dosad bilo jačeg sredstva nego što je upravo pobožnost: posredstvom nje, čovek može postati toliko umetnik, površina, igra boja, dobrota, da više ne patimo kad ga gledamo.

60.

Čoveka voleti *boga radi* — to je dosad bilo najotmenije i najdalje osećanje koje su ljudi dosegnuli. Da je ljubav prema čoveku bez ikakve zadnje namere koja bi je posvećivala jedna glupost i jedno zverstvo *više,* da sklonost ovom čovekoljublju mora svoju meru, svoju tananost, svoje zrno soli i mrvicu ambre dobiti tek od jedne više sklonosti: — bez obzira na to koji je to čovek bio koji je to prvi osetio i "doživeo", koliko je njegov jezik mucao kad je pokušao da izrazi takvu nežnost, oi treba da nam za sva vremena ostane svet i poštovan kao čovek koji se dosad vinuo najviše i prevario se na najlepši način!

61.

Filozof, kako ga *mi* razumemo, mi slobodni duhovi — kao čovek najšire odgovornosti koji ima savest za sveukupni razvoj čoveka: taj filozof će se u svom odgajivačkom i vaspitnom radu poslužiti religijama isto onako kao što se služi odgovarajućim političkim i ekonomskim stanjem. Odabrani, odgojni, a to znači uvek kako razorni tako i stvaralački i oblikujući uticaj koji se može izvršiti pomoću religija, mnogostran je i raznolik, već prema vrsti ljudi koji se nalaze pod njihovim stegama i okriljem.Za snažne, nezavisne, za one koji su pripremljeni i predodređeni da naređuju, u kojima se otelovljuju um i umetnost jedne vladajuće rase, religija je jedno sredstvo više za savlađivanje otpora, za olakšavanje vladalja: kao veza koja spaja vladaoce i podanike i savest ovih poslednjih, ono što je u njima najskrivenije i najbitnije i što bi rado otkazalo poslušnost, otkriva i prenosi onim prvima; a ako pojedine prirode takvog otmenog porekla svojom visokom duhovnošću naginju povučenijem i misaonijem životu i usvajaju samo najistančaniju vrstu vladanja (preko izabranih učenika ili redovnika), religija može poslužiti i kao sredstvo za obezbeđenje mira nasuprot buci i neugodnostima *grubljeg* vladanja i za čuvanje čistote pred *neizbežnom* prljavštinom svakog bavljenja politikom. Tako su to shvatili na primer bramani: pomoću religijske organizacije, oni su sebi pribavili moć da narodu imenuju njegove kraljeve, dok su se sami držali po strani i osećali se kao ljudi viših i natkraljevskih zadataka. Uz to, religija i jednom delu podanika daje upute i priliku da se pripreme za buduće vladanje i zapovedanje; naime, onim klasama i staležima koji se polako uzdižu, čija je volja za vladanje sobom, zahvaljujući srećnim bračnim običajima, snazi i vedrini volje, u stalnom usponu — njima religija daje dovoljno izazova i podsticaja da pođu putem više duhovnosti, da provere osećanja velikog samoprevazilaženja, ćutanja i usamljenosti: asketizam i puritanizam su gotovo neizostavna sredstva za vaspitanje i oplemenjivanje kad jedna rasa hoće da se oslobodi okova svoga plebejskog porekla i da se trudom pripremi za buduću vladavinu. Najzad, običnim ljudima, koji čine većinu i koji postoje zato da služe i da budu od opšte koristi i samo utoliko *smeju* postojati, religija daje neprocenjivo zadovoljstvo sopstvenim položajem i vrstom, svestrano umirenje srca, oplemenjivanje poslušnosti, više sreće i saosećanja sa sebi ravnima, nešto ozarenja i ulepšanja, nešto malo opravdanja čitave svakidašnjice, sve one niskosti, sve poluživotinjske bede njihove duše. Religija kao značajna odrednica života baca sunčani sjaj na te večite patnike i čini im sopstvenu sliku snošljivom, deluje onako kako epikurovska filozofija obično deluje na patnike višega reda, okrepljujući, prečišćavajući, patnju tako reći *iskorišćavajući,* i najzad čak isceljujući i opravdavajući. Možda u hrišćanstvu i budizmu nije ništa toliko dostojno poštovanja kao njihova veština da i one najniže pouče da se preko pobožnosti vežu za jedan viši prividan red stvari i tako pomire sa stvarnim poretkom u kome vode vrlo težak život — a upravo je ta težina nužna!

62.

I najzad, da bi se takvim religijama stavile na račun i negativne stavke i na videlo iznela njihova potajna opasnost — uvek se skupo i strašno plaća ako religije *nisu* sredstvo odgajanja i vaspitavanja u ruci filozofa,nego same iz sebe i *suvereno* vladaju, ako one same hoće da budu konačni cilj, a ne sredstvo pored ostalih sredstava. Kod čoveka kao i kod svake druge životinjske vrste postoji obilje neuspelih, bolesnih, izopačenih, slabašnih jedinki, jedinki koje nužno pate; uspeli slučajevi su i u vrsti čovek uvek izuzetak i, s obzirom na to da je čovek *životinja koja još ncje dokraja određena,* čak redak izuzetak. I još gore: ukoliko je tip kome jedan čovek pripada viši u razvojnom pogledu, utoliko je manja verovatnoća da će taj čovek *uspeti:* slučajno, zakon besmisla u sveukupnom gazdinstvu čovečanstva, pokazuje se u svom razornom dejstvu najužasnije na višim ljudima čiji se životni uslovi mogu sagledati samo pomoću tananih složenih i teških izračunavanja. A kako se dve pomenute najveće religije odnose prema ovom *višku* neuspelih slučajeva? One pokušavaju da održe, da u životu učvrste sve ono što se na bilo koji način može držati, one čak načelno staju uz njih kao religije za one koji *iate,* one daju za pravo svima onima koji od života pate kao od neke bolesti i htele bi da svako drugo osećanje života važi kao lažno i da bude nemogućno. Neka ovu pokroviteljsku i zaštitnu brigu, ukoliko je bila i ostala namenjena, pored ostalih, i najvišem tipu čoveka, koji je dosad gotovo uvek najviše i patio, ceni koliko ko hoće: u konačnom obračunu dosadašnje, naime *suverene* religije su jedan od glavnih uzroka koji su vrstu "čovek" držali na nižem stupnju — one su održale i sačuvale suviše onoga *što je trebalo da propadne.* Imaju one neocenjivih zasluga; a ko je dovoljno bogat zahvalnošću da ne osiromaši pred svim onim što su, na primer, "duhovni ljudi" hrišćanstva dosad učinili za Evropu! Pa ipak, kad su one davale patnicima utehu, potlačenima i očajnima ohrabrenje, nesamostalnima oslonac i podršku, a iznutra razorene i podivljale iz Društva odmamile i u manastire i ubožišta smestile: šta su one još morale učiniti da bi mirne savesti tako temeljito radile na održanju svega bolesnog i paćeničkog, to jest stvarno i istinski na *kvarenju evropske rase?* Sve vrednosne ocene postaviti *na glavu — to* su morale! I jake slomiti, velike nade potkopati, sreću u lepoti osumljičiti, sve samosvesno, muško, osvajačko, vlastoljubivo, sve instinkte svojstvene najvišem i najuspelijem tipu "čovek" u nesigurnost, u grižu savesti, u samorazaranje prelomiti, čak svu ljubav prema zemaljskom i prema vladanju zemljom u mržnju prema zemlji i zemaljskom preokrenuti — *to* je crkva stavila sebi u zadatak, i morala je to stavljati sve dok se po njenoj oceni "otuđenje od sveta", "otuđenje od čula" i "viši čovek" nisu najzad stopili u jedno osećanje. Recimo da se podrugljivim i nepristrasnim okom jednog epikurovskog boga može sagledati čudno bolna i isto tolika gruba koliko i tanana komedija evropskog hrišćanstva verujem da ne bi bilo kraja čuđenju i smejanju: zar ne izgleda da je tokom osamnaest vekova Evropom vladala jedna volja, volja da se od čoveka napravi jedan *uzvišen izrod?* Ali ko bi sa suprotnim potrebama, ne više epikurovski već sa nekim božanskim čekićem u ruci pristupio ovom gotovo samovoljnom izrođavanju i propadanju čoveka, kakvo je hrišćanski Evropljanin (Paskal na primer), zar on ne bi morao sa gnevom, sa sažaljenjem, s užasavanjem uzviknuti: "O, vi tikvani, vi naduveni sažaljivi tikvani, šta ste to uradili! Je li to bio posao za vaše ruke! Kako ste mi najlepši kamen oštetili i nagrdili! Šta ste to *sebi* dozvolili?" Hteo sam reći: hrišćanstvo je dosad bilo najkobnija vrsta samouznošenja. Ljudi nedovoljno duboki i nedovoljno čvrsti da bi smeli kao umetnici oblikovati *čoveka;* ljudi nedovoljno jaki i dalekovidi da bi s uzvišenim samosavlađivaljem smeli *dozvoliti* da vlada osnovni zahon hiljadostrukog izrođavanja i propadanja; ljudi nedovoljno otmeni da bi videli duboku razliku po rangu i duboki ponor između čoveka i čoveka: *takvi* ljudi su, sa svojim "jednaki pred bogom", dosad upravljali sudbinom Evrope, dok konačno nije odgojena jedna sitničava, gotovo smešna vrsta, jedna životinja koja živi u stadu, nešto dobroćudno, bolešljivo i prosečno — današnji Evropljanin...

63.

Ko je iz dna duše učitelj, sve stvari — čak i sebe samog — uzima ozbiljno jedino u odnosu na svoje učenike.

64.

"Saznanje radi njega samog" — to je poslednja zamka koju postavlja moral: njome se čovek još jednom potpuno zapliće u moral.

65.

Draž saznanja bila bi veznatna kad se na putu ka njemu ne bi moralo da savlada toliko stida.

65a.

Najnepošteniji smo prema svom bogu: on ne *sme* da greši.

66.

Sklonost čoveka da sam sebe potcenjuje, da dopušta da bude pokraden, obmanut i iskorišćavan mogla bi biti stid boga među ljudima.

67.

Ljubav prema jednom je varvarstvo: jer ona ide na račun svih ostalih. To važi i za ljubav prema bogu.

68.

"To sam ja učinio", kaže moje pamćenje. Ne može biti da sam to ja učinio — kaže moj ponos i ostaje neumoljiv. Na kraju — popušta pamćenje.

69.

Rđavo je posmatrao život onaj ko nije video i ruku koja s puno obzira — ubija.

70.

Ko ima karaktera, taj ima i svoj tipičan doživljaj koji se uvek vraća.

71.

Mudrac kao astronom. — Dok god zvezde osećaš kao nešto "iznad sebe", još ti nedostaje pogled onoga koji saznaje.

72.

Ne snaga, nego trajnost uzvišenog osećanja čini ljude uzvišenim.

73.

Ko svoj ideal postigne, on upravo time ide preko njega korak dalje.

73a.

Mnogi paun krije svoj rep od svačijih očiju — i to se naziva njegovom gordošću.

74.

Čovek obdaren duhom je nepodnošljiv ako uz to ne poseduje bar još dve stvari: zahvalnost i čistotu.

75.

Stepen i vrsta polnosti jednog čoveka sežu do najvišeg vrha njegovog duha.

76.

U uslovima mira, ratnički raspoložen čovek nasrće na samoga sebe.

77.

Svojim načelima čovek želi da svoje navike tiraniše ili opravda, da im iskaže poštovanje ili da ih naruži, ili da ih prikrije: — dva čoveka istih načela, verovatno njima hoće nešto iz osnova različito.

78.

Ko samog sebe prezire, ipak pri tom još uvek poštuje sebe kao prezirača.

79.

Duša koja zna da je voljena a sama ne voli otkriva svoj talog: — ono što je u njoj najniže izlazi na površinu.

80.

Stvar koja se objasni prestaje da nas se tiče. Šta je mislio onaj bog koji je savetovao: "Poznaj sebe samog!" Možda je značilo: "Ne dopusti da te se nešto tiče! Budi objektivan!" — A Sokrat? — A "čovek od nauke"?

81.

Strašno je na moru umreti od žeđi. Zar morate i vi svoju istinu tako zasoliti da ona više ni žeđ ne gasi?

82.

"Osećati sažaljenje prema svakom" — bilo bi to okrutno i tiranski za *tebe,* dragi moj susede!

83.

Instinkt. — Kad kuća gori zaboravlja se i ručak. Da: ali će seon nadoknaditi na zgarištu.

84.

Žena uči da mrzi u onoj meri u kojoj zaboravlja da očarava.

85.

Isti afekti su kod muškarca i žene ipak različiti u tempu: stoga nema kraja nesporazumima između muškarca i žene.

86.

Same žene imaju iza svake lične sujete još uvek svoj bezličan prezir — za "ženu".

87.

Sputano srce, slobodan duh. — Ako se sopstveno srce čvrsto veže i drži u zaptu mogu se svome duhu dati mnoge slobode: jednom sam to već rekao. Ali meni se to ne veruje sem ako to ljudi već ne znaju...

88.

Prema vrlo pametnim ljudima postaje se nepoverljiv čim se oni zbune.

89.

Strašni doživljaji navode nas na misao da nije možda nešto strašno i onaj ko ih doživljava.

90.

Teški, sumorni ljudi postaju lakši i ponekad površni upravo onim što druge čini teškim — mržnjom i ljubavlju.

91.

Tako hladan, tako leden da na njemu prste možeš opeći! Svaka ruka se trgne ako ga dodirne! — I upravo ga zbog toga mnogi smatraju vatrenim.

92.

Ko za svoj dobar glas nije već jednom — žrtvovao samog sebe?

93.

U ljubaznosti prema čoveku nema nimalo mržnje, ali baš zbog toga isuviše prezira prema čoveku.

94.

Zrelost muškarca: to zvači ponovo steći ozbiljnost koju je čovek imao kao dete, u igri.

95.

Stideti se svoje nemoralnosti: to je stepenik na stepeništu na čijem se vrhu čovek stidi i svoje moralnosti.

96.

Od života se treba rastati onako kao što se Odisej rastao od Nausikaje — više blagosiljajući nego zaljubljen u njega.

97.

Kako? Veliki čovek? Ja uvek vidim samo čoveka koji glumi sopstveni ideal.

98.

Ako izdresiramo svoju savest, ona nas u isti mah ljubi dok nas grize.

99.

Govori razočaran čovek. — "Osluškivao sam očekujući odjek, a čuo sam samo hvalu."

100.

Svi se mi sebi predstavljamo jednostavniji nego što jesmo: tako se odmaramo od ljudi koji nas okružuju.

101.

Danas bi se čovek koji saznaje mogao lako osetiti kao bog koji postaje životinja.

102.

Otkriće uzvraćene ljubavi trebalo bi zapravo da otrezni zaljubljenog u odnosu prema voljenom biću. "Kako? Zar je ono dovoljno skromno da čak i tebe ljubi? Ili dovoljno glupo? Ili — ili..."

103.

Opasnost u sreći. — "Sad mi je sve potaman, sada volim svaku sudbinu: ko je voljan da bude moja sudbina?"

104.

Ne njihovo čovekoljublje, nego nemoć njihovog čovekoljublja sprečava današnje hrišćane da nas spale.

105.

Slobodnom duhu, "pobožniku saznanja" — *pia fraus** je još manje po ukusu (po *njegovoj* "pobožnosti") nego *impia* fraus.** Otud njegovo duboko neshvatanje crkve budući da pripada tipu "slobodan duh" — kao *njegova* nesloboda.

* "Pobožna" prevara, prevara iz dobre namere.
** "Bezbožna" prevara, prevara iz zle namere.

106.

Posredstvom muzike, strasti uživaju same u sebi.

107.

Kad je odluka jednom doneta, ne slušati više ni najbolji protivrazlog: znak snažnog karaktera. Dakle, prigodna volja za glupost.

108.

Nema nikakvih moralnih fenomena, postoji samo moralno tumačenje fenomena...

109.

Zločinac često nije dorastao svom delu: on ga umanjuje i kleveta.

110.

Branioci zločinca su retko u dovoljnoj meri vešti da lepu grozotu dela okrenu u korist njegovog počinioca.

111.

Našu sujetu je najteže povrediti upravo onda kad je povređen naš ponos.

112.

Ko se oseća predodređen za posmatranje a ne za verovanje, tome su svi vernici odveć bučni i nametljivi: on se brani od njih.

113.

"Hoćeš da ga pridobiješ za sebe? Pa pokaži se pred njim zbunjen."

114.

Preterano očekivanje od polne ljubavi, i stid pri tom očekivanju, upropašćuje ženama unapred svaku perspektivu.

115.

Tamo gde ljubav ili mržnja nisu u igri, žena igra prosečno.

116.

Velike epohe našeg života su one kad se usuđujemo da svoje zlo prekrstimo u ono što je najbolje u nama.

117.

Volja da se jedan afekt savlada, na kraju je ipak samo volja vekog drugog afekta ili više drugih afekata.

118.

Ima neke nevinosti u divljenju: nju ima onaj kome još nije palo na um da se jednom može i njemu neko diviti.

119.

Odvratnost prema prljavštini može biti tako velika da nas sprečava da se čistimo — da se "opravdavamo".

120.

Čulnost često pretekne rastenje ljubavi, pa koren ostane slab i lako se da iščupati.

121.

Ima nečeg lepog u tome što je bog učio grčki kad je hteo da postane pisac — i što ga nije bolje naučio.

122.

Radovati se pohvali, kod mnogih je samo uglađenost srca — i upravo suprotnost sujeti duha.

123.

I konkubinat je korumpiran — brakom.

124.

Ko i na lomači još likuje, taj trijumfuje ne nad bolom nego nad tim što ne oseća bol tamo gde ga je očekivao. Jedva parabola.

125.

Ako o nekome moramo promeniti mišljenje, oštro mu zameramo zbog neprijatnosti koju nam time pričinjava.

126.

Narod je zaobilazni put prirode da bi se došlo do šest-sedam velikih ljudi. — Da, i da bi se zatim oni zaobišli.

127.

Nauka vređa stid svih pravih žena. One se pred njom osećaju kao da im neko hoće da zaviri pod kožu — ili još gore: pod suknju i nakit.

128.

Ukoliko je apstraktnija istina koju hoćeš da saopštiš drugima, utoliko više moraš sablazniti i čula.

129.

Đavo ima najšire perspektive za boga, pa se stoga i drži tako daleko od njega: đavo, naime, kao najstariji prijatelj saznanja.

130.

Ono što neko *jeste* počinje da se otkriva kad njegov talenat oslabi — kad prestane da pokazuje šta *može.* I talenat je ukras, a ukras je i zaklon.

131.

Polovi su u zabludi jedan o drugom: zbog toga oni u osnovi poštuju i vole jedino sami sebe (ili sopstveni ideal, da se lepše izrazimo). Tako muškarac želi da je žena miroljubiva — ali zapravo je ona *u suštini* nemiroljubiva, kao mačka, ma koliko bila vešta da se uprepodobi.

132.

Čovek se najoštrije kažnjava za svoje vrline.

133.

Ko ne ume da nađe put ka *svom* idealu, taj živi lakoumnije i drskije nego čovek bez ideala.

134.

Svaka verodostojnost, svaka mirna savest, svaka očiglednost istine dolazi tek preko čula.

135.

Farisejstvo nije izopačenost dobrog čoveka: dobar deo toga je, štaviše, uslov svake dobrote.

136.

Jedan traži babicu za svoje misli, a drugi nekoga kome može pomoći: tako nastaje dobar razgovor.

137.

U opštenju s naučnicima i umetnicima, čovek se lako prebaci u obrnutom pravcu: neretko se iza značajnog naučnika otkriva prosečan čovek, a iza prosečnog umetnika čak često — vrlo značajan čovek.

138.

Mi i na javi postupamo kao u snu: najpre izmislimo i pesmom okitimo čoveka s kojim opštimo — pa to odmah zaboravimo.

139.

U osveti i u ljubavi, žena je varvarskija od muškarca.

140.

Savet kao zagonetka. — "Ako hoćeš da se uveriš da se okovi neće pokidati — treba najpre da zagrizeš u njih."

141.

Trbuh je razlog što čovek nije spreman da se olako smatra bogom.

142.

Najčednija reč koju sam čuo: *"Dans le veritable amour c'est l'ame, qui enveloppe le corps".**

* U pravoj ljubavi, duša obavija telo.

143.

Naša taština bi želela da upravo ono što najbolje činimo važi kao ono što nam je najteže. Prilog poreklu ponekog morala.

144.

Kad žena ima sklonost ka učenosti, obično s njenom polnošću nešto nije u redu. Već sama neplodnost raspolaže izvesnom merom muškog ukusa; jer muškarac je, s dopuštenjem, "neplodna životinja".

145.

Ako se muškarac i žena uporede u celini moglo bi se reći: žena ne bi imala smisla za ukrašavanje kad ne bi imala instinkt *druge* uloge.

146.

Ko se bori s čudovištima, mora paziti da pri tom i sam ne postane čudovište. I ako dugo gledaš u bezdan, i bezdan gleda u tebe.

147.

Iz starih firentinskih novela, povrh toga — iz života: *buona femmina e mala femmina voul bastone.** Sacchetti Nov. 86.

* Dobra žena i rđava žena vole batine.

148.

Navesti bližnjeg na dobro mišljenje, pa potom i sam predano verovati u takvo mišljenje bližnjeg: ko je u toj veštini ravan ženama?

149.

Što jedno doba oseća kao zlo, obično je nesavremen odjek onoga što se nekad osećalo kao dobro — atavizam nekog starijeg ideala.

150.

Oko junaka sve se pretvara u tragediju, oko poluboga u satirsku igru; a oko boga sve postaje — kako? Možda "svet"?

151.

Nije dovoljno imati talenta; mora se imati i vaše odobrenje za to — zar ne, prijatelji moji?

152.

"Gde drvo saznanja stoji, tamo je uvek raj", tako govore najstarije i najmlađe zmije.

153.

Ono što se čini iz ljubavi, dešava se uvek s one strane dobra i zla.

154.

Prigovaranje, duhovito izvrdavanje, veselo nepoverenje, podrugljivost — znaci su zdravlja: sve što je bezuslovno spada u patologiju.

155.

Smisao za tragičko raste i opada sa čulnošću.

156.

Ludilo kod pojedinaca je retko, ali kod grupa, partija, naroda, razdoblja — pravilo.

157.

Pomisao na samoubistvo je jako sredstvo utehe: s njome se izdrži mnoga teška noć.

158.

Našem najjačem nagonu, tiraninu u nama, potčinjava se ne samo naš um nego i naša savest.

159.

Mora se uzvratiti i dobro i zlo: ali zašto baš onome ko nam je učinio dobro ili zlo?

160.

Ne volimo više dovoljno svoje saznanje čim ga saopštimo drugima.

161.

Pesnici besramno postupaju sa svojim doživljajima: oni ih iskorišćavaju.

162.

"Naš bližnji nije naš sused, nego njegov sused" — tako misli svaki narod.

163.

Ljubav obelodanjuje visoka i skrivena svojstva onoga koji voli — ono što je kod njega retko, izuzetno: utoliko može lako da prikrije ono što je kod njega pravilo.

164.

Isus je rekao svojim Jevrejima: "Zakon je bio za sluge — ljubite boga kao što ga ljubim ja, kao njegov sin! Šta se nas božjih sinova tiče moral!"

165.

Povodom svake partije. — Pastiru je uvek potreban i ovan predvodnik, ili on sam mora ponekad da bude ovan.

166.

Laže se, naravno, ustima; ali se gubicom koja se pri tom otvara, ipak kaže i istina.

167.

Kod stamenih ljudi, prisnost je stvar stida — i nešto dragoceno.

168.

Hrišćanstvo je Erosu dalo otrov da popije: — on, doduše, od toga nije umro, ali se izopačio u porok.

169.

Silno pričanje o sebi može biti i sredstvo za prikrivanje.

170.

Više nametljivosti ima u pohvali nego u pokudi.

171.

Kod čoveka koji se posvetio saznanju, sažaljenje deluje gotovo smešno, kao nežne ruke na kiklopu.

172.

Iz čovekoljublja ponekad zagrlimo bilo koga (jer sve ne možemo zagrliti): ali baš to ne smemo odati bilo kome...

173.

Nekoga ne mrzimo dok god ga potcenjujemo, mrzimo ga tek onda kad ga smatramo sebi ravnim, ili ga cenimo više nego sebe.

174.

Vi utilitaristi, i vi sve korisno volite samo kao *kočije* vaših sklonosti — i vama je zapravo kloparanje njihovih točkova nepodnošljivo?

175.

Na kraju, čovek voli svoju žudnju, a ne ono za čim žudi.

176.

Sujeta drugih nam je neukusna tek onda kad se sukobi s našom sujetom.

177.

Možda još niko nije bio dovoljno istinoljubiv da kaže šta je "istinoljubivost".

178.

U gluposti pametnih ljudi se ne veruje: kakva šteta za ljudska prava!

179.

Posledice naših postupaka hvataju nas za perčin, sasvim ravnodušne prema tome što smo se u međuvremenu "popravili".

180.

Ima neke čednosti u laži koja je znak čvrste vere u samu stvar.

181.

Nečovečno je blagosiljati tamo gde se nekome upućuju kletve.

182.

Prisnost nadmoćnog izaziva ogorčenje jer ne sme da se uzvrati.

183.

"Potreslo me je ne to što si mi slagao, nego što ti više ne verujem."

184.

Ima u dobroti neke nadmenosti koja se oseća kao zloća.

185.

"On mi se ne dopada." — Zašto? — "Nisam mu dorastao." — Da li je ikada neki čovek tako odgovorio?

PRILOG PRIRODNOJ ISTORIJI MORALA

186.

Moralno osećanje je sada u Evropi isto tako uglađeno, pozno, mnogostrano, preosetljivo, prefinjeno, kao što je njemu odgovarajuća "nauka o moralu" još mlada, početnička, nezgrapna i neotesana — privlačna suprotnost koja je ponekad vidljiva i otelovljena u ličnosti samog moraliste. Već sam naziv "nauka o moralu" je u pogledu onoga što se njime označava, suviše nadmen i vređa ***dobar*** ukus, koji je obično sklon skromnijim rečima. Trebalo bi, sa svom strogošću, priznati ***šta*** je ovde, na dugu stazu gledano, još potrebno, ***šta*** je zasad jedino opravdano: naime, prikupljanje materijala, pojmovno obuhvatanje i sređivanje ogromne oblasti tananih vrednosnih osećanja i razlika koje žive,

rastu, rađaju i propadaju — i, možda, pokušaji da se tvorevine ove žive kristalizacije koje se ponavljaju i češće javljaju učine očiglednim, kao priprema za jednu *tipologiju* morala. I odista: dosad nije bilo te skromnosti. Svi filozofi su složno, sa krutom ozbiljnošću koja deluje smešno, zahtevali od sebe nešto mnogo više, pretencioznije, svečanije, čim su počeli da se bave moralom kao naukom: oni su hteli *zasnivanje* morala — i svaki filozof je dosad verovao da je zasnovao moral; međutim, sam moral je važio kao "dat". Kako je daleko bio od njihove nezgrapne oholosti onaj prividno beznačajan i u prašini i truleži ostavljen zadatak opisivanja, mada bi za njega i najtananije ruke i čula jedva bili dovoljno tanani! Upravo zato što su filozofi morala poznavali moralne činjenice tek grubo, u proizvoljnom izvodu ili kao slučajna skraćenja, recimo kao moralnost njihove okoline, njihovog staleža, njihove crkve, njihovog duha vremena, njihove klime i podneblja — upravo zato što su u pogledu naroda, vremena, prošlosti bili rđavo obavešteni i čak nedovoljno znatiželjni, oni prave probleme morala nisu zapravo ni sagledali jer se svi oni pojavljuju tek pri upoređivanju *mnogih* morala. U svoj dosadašnjoj "nauci o moralu" *nedostajao je,* ma koliko to čudno zvučalo, problem samoga morala: nedostajalo je pitanje da li tu ima nečeg problematičnog. Ono što su filozofi nazivali "zasnivanjem morala" i što su sebi postavljali kao zadatak bio je, u pravom svetlu gledano, samo jedan učen oblik dobre *vere u* vladajući moral, novo sredstvo njegovog *izraza,* to jest samo činjenično stanje u okvirima određene moralnosti, pa čak, u samoj osnovi, vrsta poricanja da se taj moral *sme* shvatiti kao problem — i, u svakom slučaju, suprotnost ispitivanju, razlaganju, dovođenju u sumnju, vivisekciji baš te vere. Treba, na primer, čuti s kakvom gotovo poštovanja dostojnom nevinošću već i Šopenhauer postavlja sopstveni zadatak i izvući zaključak o naučnosti jedne "nauke" čiji poslednji predstavnici još govore kao deca i bake: "Princip", kaže on *(Grundprobleme der Moral,* str. 136), "načelo o čijem su sadržaju svi etičari *u osnovi* jedinstveni: *neminem laede, immo omnes, quantum potes, juva** — to je *zapravo* stav koji svi učitelji morala nastoje da obrazlože... *istinski* fundament etike koji se već milenijume traži kao kamen mudrosti." Teškoća da se navedeni stav obrazloži može zaista biti velika — kao što je poznato, to ni Šopenhauerima nije polazilo za rukom; a ko je jednom duboko osetio koliko je ovaj stav neukusno lažan i sentimentalan, u jednom svetu čija je suština volja za moć — taj će povodom njega moći da se seti da je Šopenhauer,mada pesimist, *zapravo* svirao u flautu... Svakodnevno, posle ručka: pročitajte o tome kod njegovih biografa. I, uzgred, pitanje: pesimist, čovek koji poriče boga i svet i koji pred moralom *zastaje* — koji moralu kaže *da,* i svira u flautu, moralu *laede-neminem:* kako? Je li to zaista pesimist?

* Nikome ne čini štetu, čak pomaži, koliko možeš, svima.

187.

Bez obzira na vrednost takvih tvrdnji kao što je "u nama postoji kategorički imperativ", uvek se možemo još pitati: šta kaže takva tvrdnja o onome koji je izriče? Ima morala koji svog tvorca treba da opravdaju pred drugima; drugi morali treba da ga umire i da mu omoguće da bude zadovoljan sobom; nekim drugim, on hoće sam sebe da raspne na krst i unizi; nekim opet hoće da se sveti, drugim da se skrije, nekim da se veliča i uznese u visinu i daljinu; ovaj moral služi svome osnivaču da zaboravi, onaj opet da se zaboravi on ili nešto o njemu; mnogi moralisti bi rado vladali i iživljavali stvaralačke ćudi nad čovečanstvom; neki drugi, možda baš i Kant, svojim moralom daje na znanje: "Kod mene treba poštovati to što umem da slušam — ni kod vas ne bi *trebalo* da bude drukčije nego kod mene!" Ukratko, i morali su samo *simbolički jezik afekata.*

188.

Svaki moral je, nasuprot onom *laisser aller,** deo tiranije nad "prirodom", pa i nad "umom": ali to još nije prigovor protiv njega, jer bi se sa stanovišta bilo kog morala opet moralo odlučiti da je svaka vrsta tiranije i bezumlja nedopuštena. Suštinsko i neocenjivo je kod svakog morala to da je on jedna duga prinuda: da bi se razumeli stoicizam ili Por-Roajal ili puritanstvo treba se setiti one prinude pod kojom je svaki jezik dospeo do snage i slobode — metričke prinude, tiranije rime i ritma. Koliko su samo muke zadali sebi pesnici i govornici u svakom narodu! — ne izuzimajući ni današnje prozne pisce u čijem je uhu ukorenjena neumoljiva savest — "zbog jedne gluposti", kako kažu utilitaristički šupljoglavci koji uobražavaju da su zbog toga pametni, "zbog poniznosti pred zakonima samovolje", kako kažu anarhisti koji zamišljaju da su time "slobodni", čak slobodoumni. Ali čudno činjenično stanje je to da se sve što od slobode, uglađenosti, smelosti, igre i samouverene sigurnosti na zemlji postoji i što je postojalo, pa bilo to u samom mišljenju, ili u vladanju, u govoru ili nagovaranju, u umetnosti kao i u moralu, razvilo tek pomoću "tiranije takvih zakona samovolje"; i, najozbiljnije, vrlo je verovatno da je upravo to "priroda" i "prirodno" — a *ne* ono *laisser aller!* Svaki umetnik zna koliko je daleko od osećanja spontanog toka njegovo "najprirodnije" stanje, slobodno sređivanje, slaganje, raspolaganje, oblikovanje u trenucima "nadahnuća" — i kako on upravo tu strogo i učtivo sledi najsloženije zakone koji se baš svojom krutošću i određenošću opiru svakom formulisanju pomoću pojmova (i najčvršći pojam, upoređen s tim, ima nešto rasplinuto, mnogostruko, mnogoznačno). Bitno je, "na nebu i na zemlji", kako se čini, da to još jednom kažemo, da se dugo i u jednom pravcu *sluša:* pri tom uvek proistekne i proisticalo je nešto zbog čega vredi živeti na zemlji, na primer vrlina, umetnost, muzika, igra, um, duhovnost — uvek nešto ozarujuće, prefinjeno, ludo i božansko. Dugotrajna nesloboda duha, podozriv pritisak pri saopštavanju misli, stege koje je mislilac nametnuo sebi da bi mislio u okvirima crkvenih i dvorskih smernica ili aristotelovskih premisa, dugotrajna duhovna težnja da se sve što se zbiva tumači po hrišćanskoj shemi i da se hrišćanskiBog u svakom slučaju ponovo otkrije i opravda — sve ono nasilno, samovoljno, okrutno, jezivo, bezumno pokazalo se kao sredstvo kojim je evropskom duhu odgajana njegova snaga, njegova bezobzirna radoznalost i tanana pokretljivost: uz priznanje da je pri tom moralo takođe da bude pridavljeno, ugušeno i upropašćeno nenaknadivo mnogo snage i duha (jer ovde kao i svuda, "priroda" se pokazuje onakva kakva jeste, u svoj svojoj rasipničkoj i *ravnodušnoj* veličanstvenosti koja je odbojna, ali i otmena). Što su evropski mislioci nekoliko hiljada godina mislili samo na to da nešto dokažu — a danas nam je, obrnuto, svaki mislilac koji "hoće nešto da dokaže" sumnjiv — što su uvek već unapred smatrali kao dato ono što je *trebalo* da proistekne kao rezultat njihovog najstrožeg razmišljanja, otprilike kao nekad u azijskoj astrologiji, ili kao još i danas pri bezazlenom hrišćansko-moralnom tumačenju intimnih ličnih doživljaja "u slavu boga" i ",za spas duše": ta tiranija, ta samovolja, ta stroga i grandiozna glupost *odgajila* je duh; ropstvo je, kako izgleda, i u grubljem i u istančanijem smislu, neizostavno sredstvo i duhovnog vaspitavanja i disciplinovanja. Na svaki moral se može gledati sa tog stanovišta: "priroda" je u njemu ono što uči da se mrzi *laisser aller,* prevelika sloboda, i usađuje potreba za ograničenim horizontima, za najbližim zadacima — potreba koja vodi *sužavanju perspektive* i time, u izvesnom smislu, gluposti kao uslovu života i rasta. "Treba da slušaš, bilo koga, i trajno: *inače* ćeš propasti i izgubiti samopoštovanje" — čini mi se da je to moralni imperativ prirode koji svakako niti je "kategorički", kako je to stari Kant od njega zahtevao (otuda ono "inače"), niti se obraća pojedincu (šta se prirode tiče pojedinac!), nego, razume se, narodima, rasama, stolećima, staležima, a pre svega celoj životinji "čovek", *čoveku.*

* Pustiti da stvari idu svojim tokom.

Rase marljive na radu, veoma teško podnose praznu dokolicu: bio je to pravi podvig *engleskog* instinkta kad je nedelju učinio svetom i prazno-dosadnom u tolikoj meri da Englez tada i neprimetno počne da čezne sa svojim običnim radnim danom. Nedelja mu dođe kao neka vrsta mudro izmišljenog, mudro ubačenog *posta,* kakav se često može naći i u antičkom svetu (mada, što je kod južnih naroda razumljivo, ne baš u pogledu rada). Mora da bude posta različitih vrsta; i svuda gde vladaju moćni nagoni i navike, zakonodavci se moraju pobrinuti za to da se uvedu prestupni dani u kojima se takav nagon baci u lance i ponovo nauči da gladuje. Sa jednog višeg stanovišta gledano, cela pokolenja i razdoblja, ako su prožeta bilo kojom vrstom moralnog fanatizma, pojavljuju se kao takvi periodi prinude i posta u kojima se nagon uči da se sagiba i potčinjava, ali isto tako i da se *čisti* i *izoštrava;* i neke filozofske škole (na primer stoa usred helenističke kulture i njenog zračenja zasićenog i prezasićenog afrodizijskim miomirisima) dopuštaju takvo tumačenje. Time je dat i jedan mig za objašnjenje onog paradoksa da se upravo u hrišćanskom razdoblju Evrope i uopšte tek pod pritiskom hrišćanskih vrednosnih sudova, polni nagon sublimisao u ljubav *(amour-passion).*

190.

Ima nešto u Platonovom moralu što zapravo ne pripada Platonu, nego se samo našlo u njegovoj filozofiji, moglo bi se reći uprkos Platonu: naime, sokratizam za koji je on zacelo bio suviše otmen. "Niko ne želi da sam sebi nanosi štetu, zato se sve ono što je rđavo dešava nedobrovoljno. Jer rđav čovek pričinjava sam sebi štetu: on to ne bi činio kad bi znao da je rđavo — rđavo. Prema tome, rđav čovek je rđav samo iz zablude; oduzme li mu se ta njegova zabluda, on će se nužno učiniti — dobrim." Ovaj način zaključivanja miriše na *svetinu* koja u rđavom postupanju primećuje samo loše posledice, pa onda i sudi: *"glupo* je postupati rđavo", jer ona bez daljega uzima "dobro" kao identično sa "korisnim i prijatnim". Kod svakog utilitarizma u moralu može se unapred računati na ovaj isti izvor i poći dalje za njim: retko će se zalutati. Platon je sve učinio da bi u stav svoga učitelja uneo tumačenjem nešto istančano i otmeno, pre svega sebe samog — on, najsmeliji od svih tumača koji je celog Sokrata uzeo sa ulice kao neku popularnu temu ili narodnu pesmu da bi je varirao u beskraj i do nemogućnosti: naime, u sve svoje sopstvene maske i raznolikosti. Govoreći u šali, a uz to još homerski: a šta je platonski Sokrat ako ne:

πρόσθε Πλάτων ὄπιθέν τε Πλάτων μέσση τε Χίμαιρα.*
(prosthe Platon opithen te Platon messe te Chimaira.)

* Spreda Platon, straga Platon, u sredini himera.

191.

Stari teološki problem o "verovanju" i "znanju" — ili jasnije, o instiktu i umu — to jest pitanje da li instinkt u pogledu vrednovanja stvari zaslužuje više autoriteta nego umnost, koja hoće da se vrednuje i postupa prema razlozima, prema jednom "zašto?", prema svrsishodnosti i korisnosti; još uvek je to onaj stari moralni problem koji se prvi put pojavio u licu Sokrata i već davno pre hrišćanstva podelio duhove. Sam Sokrat je, istina, s ukusom svoga dara — ukusom suverenog dijalektičara — najpre stao na stranu uma; i stvarno, šta je on celog svog života drugo radio nego podsmehu izvrgavao nespretnu nesposobnost svojih plemenitih Atinjana koji su kao svi plemeniti ljudi bili ljudi od instinkta i nikad nisu bili kadri da polože račun o razlozima svoga delanja? Ali, na kraju krajeva, u sebi i potajno, podsmevao se on i samom sebi: kod sebe, pred svojom dubljom savešću i na osnovu tananijeg samoispitivanja,

nalazio je istu teškoću i nesposobnost. A zašto da se, bodrio je on sebe, zbog toga odričem instinkata! I njima *i* umu mora se pomoći da dođu do svoga prava — mora se slediti instinktima, a um nagovoriti da im pri tom pomogne valjanim razlozima. To je bila prava *dvoličnost* onog velikog tajanstvenog ironičara; on je svoju savest doveo dotle da se zadovolji nekom vrstom samonadmudrivanja: u suštini, on je u moralnom sudu sagledao ono iracionalno. Platon, u takvim stvarima bezazleniji i bez prepredenosti plebejca, hteo je, upotrebljavajući svu snagu — najveću snagu koju je jedan filozof dosad upotrebio! — da dokaže sebi kako um i instinkt sami po sebi teže istom cilju, ka "dobru", ka "bogu"; i posle Platona su svi teolozi i filozofi na istom putu — to jest u stvarima morala je dosad pobeđivao instinkt, ili kako hrišćani to nazivaju "vera", ili kako ja to nazivam "stado". Tu bismo morali izuzeti Dekarta, oca racionalizma (i, sledstveno, praoca revolucije) koji je jedino umu priznavao autoritet: ali um je samo sredstvo, pa je Dekart bio površan.

192.

Ko je pratio istoriju neke posebne nauke, taj u njenom razvitku nalazi nit vodilju za razumevanje najstarijih i najprostijih tokova svega "znanja i saznavanja": tamo su se kao i ovde, najpre razvile preuranjene hipoteze, izmišljotine, dobra glupa volja za "veru", nedostatak poverenja i strpljenja — naša čula uče kasno i nikad potpuno ne nauče da budu tanani, pouzdani, predostrožni organi saznanja. Našem oku je ugodnije da na neki dati nadražaj, ponovo proizvede neku već češće stvaranu sliku nego da uhvati i zadrži ono što se u jednom utisku razlikuje od poznatog i što je novo: ovo poslednje iziskuje više snage, više "moralnosti". Uhu je mučno i teško da čuje nešto novo; nepoznatu muziku čujemo loše. Pri slušanju nekog drugog jezika, i nehotice pokušavamo da glasove koje čujemo povežemo u reči koje nam zvuče kao bliže i poznate: tako je, na primer, Nemac nekada, čuvši reč *arcubalista* napravio *Armbrust* (luk i strela). I naša čula dočekuju novo neprijateljski i odbijajući; i uopšte, već kod "najprostijih" procesa čulnosti *vladaju* afekti kao što su strah, ljubav, mržnja, uključujući i pasivne afekte lenosti. Kao što današnji čitalac ne čita s jedne stranice sve pojedinačne reči (ili čak slogove) — naprotiv, on od dvadeset reči čita otprilike nasumice izabranih pet i "pogađa" njihov naslućeni smisao — tako i neko drvo vidimo nedovoljno jasno i nepotpuno s obzirom na lišće, grane, boju, oblik; kudikamo nam je lakše da o drvetu u mašti stvorimo približnu sliku. Čak i usred najneobičnijih doživljaja, mi postupamo na isti način: mi izmišljamo najveći deo doživljaja i ko nas može prinuditi da bilo koji događaj *ne* posmatramo kao "pronalazači". Sve to znači da smo iz osnova, odvajkada — *naviknuti na laganje.* Ili, da to izrazimo uljudnije i licemernije, ukratko prijatnije: čovek je umetnik mnogo više nego što zna. U nekom živahnom razgovoru, često vidim pred sobom lice čoveka s kojim govorim, već prema misli koju saopštava, ili za koju pretpostavljam da sam je ja kod njega izazvao, tako jasno i tačno određeno da taj stepen jasnosti daleko nadmaša *moć* moga opažanja: — *mora* dakle biti da sam ja iz svoje mašte dodao tananost igre mišića i izraza očiju. Verovatno je da je taj čovek imao sasvim drukčiji izraz lica ili baš nikakav.

193.

*Quidquid luce fuit,tenebris agit:** ali i obratno. Ono što u snu doživimo, pod pretpostavkom da to češće doživljavamo, postaje na kraju deo ukupnog gazdinstva naše duše, kao i bilo šta drugo što smo "stvarno" doživeli: mi smo posredstvom toga bogatiji ili siromašniji, imamo neku potrebu više ili mawe, pa najzad i usred bela dana, čak i u najvedrijim trenucima našeg budnog duha, povodimo se donekle za navikama naših snova. Recimo, neko je u svojim snovima često leteo i na kraju, čim počne da sanja, postaje svestan snage i veštine letenja kao svoga preimućstva i sopstvene zavidne sreće: taj čovek koji veruje

da svaku vrstu luka i okreta može ostvariti i najlakpšm impulsom, kome je svojstveno osećanje izvesne božanske lakoće, ono "nagore" bez napetosti i prinude, ono "nadole" bez snishodljivosti i unižavanja — bez *teškoće!* — kako da čovek takvih iskustava i navika stečenih u snu ne vidi na kraju i u budnom stanju reč "sreća" drukčije obojenu i određenu! Kako da on za srećom ne čezne — *drukčije?* "Uzlet", kako ga pesnici opisuju, mora mu u poređenju s onim njegovim "letenjem" izgledati kao nešto suviše zemaljsko, vezano s mišićnim naporom, nasilno, suviše "teško".

* Ono što se za dana desilo, ni noću ne da mira.

194.

Različitost ljudi pokazuje se ne samo u različitosti njihovih tablica dobara, dakle u tome što oni različita dobra smatraju za poželjna i što se jedan s drugim ne slažu u oceni šta je manje, a šta više vrednosti, o hijerarhiji opštepriznatih dobara: — ona se još više pokazuje u tome šta za njih važi kao stvarno *imanje* i *posedovanje* nekog dobra. U pogledu žene, na primer, već raspolaganje telom i seksualno uživanje važi skromnijem kao dovoljan i zadovoljavajući znak imanja, posedovanja; neko drugi, sa svojom sumnjičavijom i izbirljivijom žeđu za posedom, vidi "znak pitanja", samo prividnost takvog posedovanja i traži tananije dokaze, pre svega zato da bi bio uveren da mu se žena ne samo daje nego i da zbog njega napušta ono što ima ili što bi rado imala — tek *tako* mu ona važi kao "posed". A za nekog trećeg, opet, ni ovde još nije kraj nepoverenju i pohlepnosti; on se pita da li žena kad zbog njega sve ostavlja ne čini to možda za njega onakvog kakvim ga ona zamišlja: on želi da ga ona najpre temeljito, do dna upozna da bi ga uopšte mogla voleti, on se ne plaši da bude odgonetnut. On oseća da je voljena žena potpuno u njegovom posedu tek onda kad o njemu više ni u kom pogledu nije u zabludi, kad ga zbog njegovog đavolstva i skrivene nezasitljivosti voli isto toliko koliko i zbog njegove dobrote, strpljenja i duhovnosti. Onaj bi hteo da poseduje ceo narod: i za tu svrhu su mu dobrodošle sve više veštine koje su poznavali Kaljostro i Katilina. Neki drugi, sa istančanijom žudnjom za posedom kaže sebi: "čovek se ne sme varati tamo gde hoće da poseduje" — on je razdražen i nestrpljiv pri pomisli da njegov prerušeni lik vlada srcem naroda; "dakle, moram *pružiti mogućnost* da me upoznaju i moram, pre svega, sam sebe poznavati!" Među onim ljudima koji su spremni na pomoć i dobročinstvo, gotovo redovno se sreće ono nespretno lukavstvo koje onoga kome treba pomoći najpre doteruje tako kao da on, na primer, pomoć "zaslužuje", da pomoć od *njih* upravo traži i da će im se za svaku pomoć pokazati duboko zahvalan, privržen, poslušan — takvim uobraženjima oni raspolažu onima kojima je pomoć potrebna kao svojinom, pošto su na dobročinstvo i pomoć spremni iz želje za svojinom uopšte. Ako se pri pomaganju s njima sretnemo ili ih preteknemo, oni su surevnjivi. Roditelji i nehotice prave od deteta nešto slično sebi — oni to nazivaju "vaspitanjem" — nijedna mati u dnu svoje duše ne sumnja u to da je u detetu rodila sebi svojinu, kao što se nijedan otac ne odriče prava da dete potčinjava *svojim* pojmovima i vrednosnim merilima. Nekada je očevima izgledalo opravdano čak i to da po svom nahođenju raspolažu životom i smrću novorođenčeta (kao kod starih Nemaca). A poput oca, i danas još učitelj, stalež, sveštenik i knez vide u svakom novom čoveku povoljnu priliku za novi posed. Iz čega sledi...

195.

Jevreji — narod "rođen za ropstvo", kako kažu Tacit i ceo antički svet, "izabrani narod među narodima", kako oni sami kažu i veruju — Jevreji su izvršili ono čudo od preokretanja vrednosti zahvaljujući kojem je život na zemlji dobio za nekoliko milenijuma novu i opasnu

draž: njihovi proroci su u jedno stopili "bogato", "bezbožno", "zlo", "nasilno", "čulno", i prvi put reči "svet" dali značenje sramne čulnosti. U ovom preokretanju vrednosti (uz koje ide da se reč za "siromašan" upotrebljava kao sinonim za "sveti" i "prijatelj") leži značaj jevrejskog naroda: s njim počinje *robovski ustanak u moralu.*

196.

Ima bezbroj tamnih tela pored sunca koja treba *odgonetnuti* — to su ona koja nikad nećemo videti. To je, među nama rečeno, metafora; a psiholog morala čita celokupno zvezdano pismo samo kao jezik metafora i simbola kojim se mnogo šta može prećutati.

197.

Iz osnova se pogrešno razumeju grabljive životinje i grabljivi ljudi (na primer Čezare Borcija), pogrešno se razume "priroda" dok god se u osnovi ovih najzdravijih i svih tropskih zveri i rastinja traži neka "bolesnost", ili čak neki njima urođen "pakao" — kako su to dosad činili gotovo svi moralisti. Izgleda da kod moralista vlada mržnja prema prašumi i tropima? I da se "tropski čovek" mora po svaku cenu diskreditovati, bilo kao bolest i izopačenost čoveka, bilo kao sopstveni pakao i samomučenje. A zašto? U interesu "umerenih zona"? U interesu umerenih ljudi? "Moralnih ljudi"? Osrednjih? Ovo uz poglavlje "Moral kao bojažljivost".

198.

Svi ovi morali koji se obraćaju pojedinom licu radi njegove, kako se kaže, "sreće" — šta su oni drugo do predlozi za ponašanje u odnosu na stepen *opasnosti* u kojoj pojedinac živi sam sa sobom; recepti protiv njegovih strasti, njegovih dobrih i rđavih sklonosti ukoliko one imaju volju za moć i ukoliko pokazuju težnju da izigravaju gospodara; male i velike mudrosti i dovitljivosti sa zadahom ustajalosti starih domaćih lekova i bapskih mudrosti; svi skupa po obliku kitnjasti i besmisleni — jer se obraćaju "svima", jer uopštavaju tamo gde se ne sme uopštavati — svi govoreći bezuslovno, smatrajući se bezuslovnim, svi ne samo zrnom soli začinjeni nego podnošljivi, i ponekad čak zavodnički, tek onda kad su presoljeni i kad počnu opasno mirisati, pre svega "na drugi svet": sve to, po intelektualnim merilima, malo vredi i ni izdaleka nije "nauka", pogotovo ne "mudrost", nego da kažemo to još jedanput, i još triput, lukavost**,** lukavost, lukavost, pomešana s glupošću, glupošću, glupošću, bila to ona ravnodušnost i hladnoća spomenika nasuprot vatrenoj ludosti afekata, koji su preporučivali i primenjivali stoici, ili ono Spinozino ne-smejati-se-više i ne-plakati-više, njegovo tako naivno zalaganje za razaranje afekata analizom i vivisekcijom; ili ono svođenje afekata na neškodljivu srednju meru na kojoj se oni mogu zadovoljiti, aristotelizam morala; čak moral kao zadovoljavanje afekata u namernoj razvodnjenosti i oduhovljenosti simboličkom umetnosti, recimo muzikom ili ljubavlju prema bogu i prema ljudima boga radi — jer u religiji strasti ponovo imaju pravo građanstva, pod pretpostavkom da...; najzad i samo ono predusretljivo i obesno prepuštanje afektima koje su zagovarali Hafiz i Gete, ono smelo ispuštanje uzda, ona duhovno-telesna *licentia morum** u izuzetnom slučaju starih ugursuza i pijandura kod kojih "više nema mnogo opasnosti". I ovo uz poglavlje "Moral kao bojažljivost".

* Sloboda u ponašanju.

199.

Ukoliko je u svim vremenima otkad čovek postoji bilo i ljudskih čopora (horde, opštine, klanovi, narodi, države, crkve) i uvek vrlo mnogo onih koji slušaju u poređenju s malim brojem onih koji zapovedaju — s obzirom, dakle, da je dosad među ljudima najbolje i najduže upražnjavana i gajena poslušnost, s razlogom se može pretpostaviti da je sada uglavnom svakom urođena potreba za tim, kao neka vrsta *formalne savesti* koja naređuje: "ti treba bezuslovno da činiš to i to, bezuslovno da ne činiš to i to", ukratko "ti treba da..." Ta potreba traži da bude zadovoljena i da svoj okvir ispuni odgovarajućim sadržajem; ona pri tom — prema svojoj jačini, nestrpljivosti i napetosti — poseže bez mnogo izbirljivosti, kao neki grub prohtev, i prihvata što god joj došapne neki od zapovednika: roditelji, učitelji, zakoni, staleške predrasude, javno mnenje. Čudna ograničenost ljudskog razvoja, njegovo oklevanje, sporost, često vraćanje nazad i vrćenje ukrug zasniva se na tome da se instinkt poslušnosti kod stada nasleđuje najbolje i na račun veštine zapovedanja. Ako se ovaj instinkt zamisli razvijen do svojih krajnjih mogućnosti videće se da na kraju nedostaju upravo zapovednici i nezavisni; ili da i jedne i druge iznutra muči nemirna savest, pa imaju potrebu da najpre obmanu sami sebe kako bi mogli da zapovedaju: naime, kao da i oni samo slušaju. Ovakvo stanje postoji danas stvarno u Evropi: ja ga nazivam moralno licemerje onih koji zapovedaju. Oni ne umeju da se zaštite od svoje nečiste savesti drukčije nego da se ponašaju kao izvršioci starijih ili viših zapovesti (predaka, ustava, prava, zakona ili samog boga), ili iz načina mišljenja stada pozajmljuju maksime stada, kao na primer "prvi sluga svoga naroda", ili kao "oruđe opšteg dobra". Na drugoj strani, čovek stada u današnjoj Evropi pravi se kao da je on jedino dopuštena vrsta čoveka i veliča svoje osobine koje ga čine pitomim, podnošljivim i stadu korisnim kao istinski ljudske vrline: naime, smisao za zajednicu, blagonaklonost, obzirnost, marljivost, umerenost, skromnost, trpeljivost, sažaljenje. A za slučajeve kad se veruje da se bez vođa i ovnova-predvodnika ne može, danas se čini pokušaj za pokušajem da se okupljanjem pametnih ljudi stada nadoknade zapovednici: tu je poreklo, na primer, svih predstavničkih ustava. Kakvu blagodet, kakav spas od sve nepodnošljivijeg pritiska predstavlja, uprkos svemu tome, pojava jednog bezuslovnog zapovednika za ove Evropljane koji su životinja u stadu, za šta je poslednje veliko svedočanstvo dala upečatljiva pojava Napoleona: istorija Napoleonovog dejstva se gotovo podudara s istorijom više sreće koju je celo ovo stoleće postiglo u svojim najvrednijim ljudima i trenucima.

200.

Čovek iz jednog doba raspadanja koje meša i pretura rase, čovek koji kao takav nosi u sebi nasleđe višestrukog porekla, to jest suprotne i često ne ni samo suprotne nagone i vrednosna merila koji se međusobno bore i retko smiruju — takav čovek poznih kultura i prelomljenih svetlosti biće u proseku slabiji čovek: njegova najdublja težnja usmerena je na to da se rat, što on jeste, jednom već okonča; sreća mu se priviđa, u skladu s jednim umirujućim (na primer epikurovskim ili hrišćanskim) lekom i načinom mišljenja, u prvom redu kao sreća počinka, neuznemiravanja, sitosti, konačnog jedinstva, kao "sabat nad sabatima", da se izrazimo rečima svetog retora Avgustina, koji je i sam bio takav čovek. Međutim, ako suprotnost i rat deluju u takvoj prirodi kao životna draž i podsticaj *više* — i ako su, s druge strane, uz njene moćne i nepomirljive nagone nasleđeni i razvijeni i pravo majstorstvo i tananost u vođenju rata sa sobom, to jest samosavlađivanje i samonadmudrivanje, onda nastaju oni čudesni neshvatljivi i nezamišljivi, oni za pobede i zavođenje predodređeni zagonetni ljudi čiji su najlepši izraz Alkibijad i Cezar (kojima bih rado pridružio onog *prvog* Evropljanina po mome ukusu, Hoenštaufovca Fridriha Drugog), a među umetnicima možda Leonardo da Vinči. Oni se pojavljuju upravo u onim vremenima kad onaj slabiji tip, sa svojom željom za mirom, stupa u prvi plan: oba tipa su međusobno povezana i rađaju ih isti uzroci.

201.

Dok god je korisnost koja vlada u moralnim vrednosnim sudovima samo korisnost stada, dok god je pogled okrenut jedino održanju zajednice, pa se nemoralno traži tačno i isključivo u onome što izgleda opasno za opstanak zajednice, dotle još ne može biti "morala ljubavi prema bližnjem". Recimo da već i tu postoji izvesna mala uvežbanost obzirnosti, samilosti, pravičnosti, blagosti, uzajamnosti u pružanju pomoći, recimo da već i na tom stupnju društva deluju svi oni nagoni koji se kasnije obeležavaju časnim nazivom kao "vrline" i na kraju se s pojmom "moralnost" stapaju ujedno: u to vreme, oni uopšte još ne spadaju u carstvo moralnih vrednosnih ocena — oni su još *vanmoralni.* Jedan čin iz sažaljenja, na primer, ne znači u najbolje vreme starog Rima ni dobro ni zlo, ni moralno ni nemoralno; a ako je čak i hvaljen, s tom pohvalom je još ponajviše u skladu jedna vrsta nevoljnog potcenjivanja čim se on uporedi sa bilo kojim činom na korist celine — *res publicae.* Najzad, "ljubav prema bližnjem" je uvek nešto sporedno, delom konvencionalno i proizvoljno-prividno u odnosu na *strah od bližnjeg.* Kad je sklop društva jednom ustaljen i kad izgleda osiguran od spoljnih opasnosti, ovaj strah od bližnjeg otvara nove perspektive moralnog uvažavanja. Neki jaki i opasni nagoni, kao preduzimljivost, bezumna smelost, osvetoljubivost, prevejanost, grabljivost, vlastoljublje, koji dosad ne samo što nisu bili cenjeni u smislu opšte korisnosti — pod drukčijim imenima, što je i razumljivo, nego što su ova navedena — nego su se morali naveliko negovati i razvijati (jer su u uslovima ugroženosti celine bili stalno potrebni u borbi protiv neprijatelja celine), sad su se osetili kao dvaput opasniji, sada kad za njih nema odvodnih kanala, i korak po korak se napuštaju kao nemoralni, žigosani i oklevetani. Sada do moralnih časti dolaze suprotni nagoni i sklonosti; instinkt stada izvlači, korak po korak, svoj zaključak. Da li se mnogo ili malo opasnosti za zajednicu, za jednakost, krije u jednom mišljenju, u nekom stanju ili afektu, u volji ili u nekom talentu, to je sad moralna perspektiva: strah je i ovde opet majka morala. Zbog najviših i najjačih nagona, ako oni, strasno izbijajući, pojedinca vode znatno iznad proseka i nizak nivo savesti stada nose dalje i više, propada samoosećanje zajednice, njena vera u sebe, njena kičma se tako reći slama: prema tome, ovi će se nagoni najviše žigosati i ocrnjivati. Visoka nezavisna duhovnost, volja za samostalnošću, jak um, već se osećaju kao opasnost; sve što pojedinca izdiže iznad stada i što bližnjem uliva strah naziva se odsad *zlo;* pravična, skromna nastrojenost duha, spremna na podređivanje i izravnavanje, *umerenost* prohteva, dolaze do moralnog priznanja i časti. Najzad, u vrlo miroljubivim stanjima je sve manje prilika i nužde da se sopstveno osećanje vaspitava za strogost i čvrstinu; a sada svaka strogost, čak i u pravičnosti, počinje da smeta savesti; visoka i pomalo kruta otmenost i samoodgovornost, gotovo da vređaju i bude nepoverenje, "jagnje", još više "ovca", stiču poštovanje. Postoji jedna tačka bolesnog razmekšavanja i raznežavanja u istoriji društva kad se ono zauzima čak i za svoje prestupnike, za *zločince,* i to ozbiljno i iskreno. Kažnjavati: to mu izgleda nekako nepravedno — izvesno je da su mu predstave "kazna" i "dužnost kažnjavanja" bolne, da mu ulivaju strah. "Zar nije dovoljno da se zločinac učini *bezopasnim?* Čemu još kažnjavati? Sama kazna je strašna!" — ovim pitanjem, moral stada, moral strašljivosti izvlači svoj poslednji zaključak. Ako bi se opasnost uopšte, osnov strahovanja, mogla odstraniti, samim tim bi se odstranio i ovaj moral: on više ne bi bio potreban, *sam sebe* ne bi više smatrao potrebnim! Ko proučava savest današnjeg Evropljanina, taj će iz hiljadu moralnih zaključaka i skrovišta morati uvek da izvede isti imperativ, imperativ strašljivosti stada: "Mi hoćemo da jednom, bilo kad, *ne bude više ničega što zastrašuje!"* Jednom, bilo kad! — volja i put *donde* znače danas svuda u Evropi "napredak".

202.

Recimo odmah još jednom ono što smo već sto puta rekli: jer takve istine — *naše* istine — danas se ne slušaju rado. Mi već dovoljno znamo kako uvredljivo zvuči kad neko čoveka uopšte otvoreno i bez metafore računa u životinje; međutim, nama se gotovo kao *krivica* pripisuje to što upravo u odnosu na ljude "modernih ideja" stalno upotrebljavamo izraze "stado", "instinkti stada" i slično. Šta to vredi! Mi ne možemo drukčije: jer upravo u tome i jeste naš novi uvid. Mi smo našli da je Evropa u svim glavnim moralnim sudovima postala jednodušna, računajući uz nju i zemlje u kojima njen uticaj preovlađuje: u Evropi se očevidno *zna* ono što je Sokrat smatrao da ne zna i što je ona stara čuvena zmija nekad obećala da će čoveka naučiti — danas se zna šta je dobro, a šta zlo. I sad mora oštro i neprijatno da zvuči kad stalno iznova tvrdimo ovo: ono što ovde veruje da zna, što ovde svojim hvaljenjem i kuđenjem samo sebe veliča, samo sebi odobrava — to je instinkt čoveka-životinje stada; kao takav, on je prodro, došao do prevage i nadmoći nad drugim instinktima, i sve više dolazi, u srazmeri sa sve jačim fiziološkim približavanjem i sve većom sličnošću čiji je on simptom. *Moral je danas u Evropi moral životinje stada* — dakle, kako mi stvari razumemo, samo jedna vrsta ljudskog morala pored koje, pre koje i posle koje su mogući ili bi trebalo da su mogući i mnogi drugi, pre svega *viši* morali. Međutim, protiv takve "mogućnosti", protiv takvog "trebalo bi", ovaj moral se brani svim silama; on uporno i neumoljivo ponavlja "ja sam sâm moral, i ništa osim mene nije moral!" — uz pomoć jedne religije koja je povlađivala i laskala najuzvišenijim željama životinje stada stigli smo dotle da čak i u političkim i društvenim ustanovama otkrivamo sve vidljiviji izraz ovog morala: *demokratski* pokret nasleđuje hrišćanski. Ali da je njegov tempo za nestrpljivije, za bolesnike i paćenike pomenutog instinkta još suviše spor i kao pospan, za to govori sve besomučnija dreka i sve otvorenije keženje pasa-anarhista koji sada bazaju ulicama evropske kulture: prividno u suprotnosti s miroljubivo-marljivim demokratima i ideolozima revolucije, još više sa tupavim nadrifilozofima i sanjarima o bratstvu koji se nazivaju socijalistima i hoće "slobodno društvo", a u stvari da se sliju u jedno sa svima njima u dubokom i instinktivnom neprijateljstvu prema svakom drugom obliku društva osim oblika *autonomnog* stada (sve do odbacivanja pojmova "gospodar" i "sluga" — *ni dieu ni maître* glasi jedna socijalistička formula); jedno u žilavom otporu svakom izuzetnom zahtevu, svakom posebnom pravu i preimućstvu (što zapravo znači *svakom* pravu: jer onde gde su svi jednaki nikom nije potrebno više "prava"); jedno u nepoverenju prema pravdi kažnjavanja (kao da je ona nasilje nad slabijim, nepravda prema *nužnoj* posledici svakog ranijeg društva); ali isto tako jedno u religiji samilosti, u saosećanju sa svim što oseća, živi i pati (naniže do životinje, naviše do "boga": preterivanje u "sapatnji s bogom" spada u demokratsko razdoblje); jedno sa svima u dreci i nestrpljivosti sapatnje, u samrtnoj mržnji prema patlji uopšte, u gotovo ženskoj nesposobnosti da se pri tom ostane u stavu posmatrača, da se drugi *pusti* da pati; jedno u nedobrovoljnoj smrknutosti i razmekšalosti pod čijom vlasti Evropa izgleda ugrožena od jednog novog budizma; jedno u veri u moral *zajedničke* sapatnje kao da je on moral po sebi, kao vrhunac, *dostignuti* vrhunac čoveka, jedina nada budućnosti, sredstvo utehe savremenika, veliko iskupljenje svake krivice iz davnine — svi skupa jedno u veri u zajednicu kao *spasiteljicu*, to jest u stado po "sebi"...

203.

Mi koji smo druge vere — mi za koje demokratski pokret nije samo vid raspadanja političke organizacije nego i vid raspadanja, umanjivanja čoveka, njegovo svođenje na osrednjost i snižavanje njegove vrednosti: kuda se *mi* moramo sa svojim nadama okrenuti? *Novim filozofima* — drugog izbora nema; duhovima dovoljno jakim i originalnim da bi dali podsticaj za suprotna vrednovanja i za preocenjivanje "večnih vrednosti", za njihovo preokretanje; pretečama, ljudima budućnosti koji u sadašnjosti kuju stege i vezuju uze koje će

volju milenija primorati na *nove* puteve. Objasniti čoveku da je budućnost čoveka njegova *volja,* da ta budućnost zavisi od ljudske volje i pripremiti velika pregnuća i sveobuhvatne pokušaje u odgoju i disciplinovanju i time učiniti kraj onoj stravičnoj vladavini besmisla i slučaja koja se dosad nazivala "istorijom" — besmisao "najvećeg broja" je samo njegov poslednji oblik — za to će jednom u budućnosti biti potrebna nova vrsta filozofa i zapovednika pred čijom će slikom izgledati bledo i zakržljalo sve što je na zemlji postojalo od pritajenih, strašnih i dobronamernih duhova. Slika takvih vođa lebdi pred *našim* očima — smem li to glasno reći, vi slobodni duhovi? Okolnosti koje bi se za njihov nastanak morale delom stvoriti, delom iskoristiti; verovatni putevi i provere pomoću kojih se duša uzdiže do takve visine i snage da se oseti *prinuđenom* na ove zadatke; preocenjivanje vrednosti pod čijim bi se novim pritiskom i čekićem savest očeličila, srce se u kremen pretvorilo da bi moglo podneti takvu odgovornost; na drugoj strani, neophodnost takvih vođa, zastrašujuća opasnost da bi oni mogli izostati ili ne uspeti i izroditi se — to su *naše* prave brige i izvori nespokojstva, znate li to, vi slobodni duhovi? To su teške daleke misli i oluje koje se kovitlaju po nebu *našeg* života. Malo je tako dubokih bolova kao onaj kad se vidi, shvati, oseti kako je jedan izvanredan čovek skrenuo sa svoga puta i izopačio se: ali ko ima retko oko za svu opasnost da se sam "čovek" *izopači,* ko je, poput nas, sagledao čudovišnu slučajnost koja je dosad u pogledu čovekove budućnosti igrala svoju igru — igru u koju nije bila umešana ni ruka ni "prst božji"! — ko je sagledao kob koja skrivena leži u plitkoumnoj bezazlenosti i slepoj poverljivosti "modernih ideja", još više u celom hrišćansko-evropskom moralu, taj pati od jednog nespokojstva s kojim se nijedno drugo ne može uporediti; on već na prvi pogled shvata šta bi sve još, pri povoljnom sticaju i pojačanju snaga i zadataka, trebalo *iz čoveka stvoriti odgojem,* on zna punom svešću svoje savesti kako je čovek još neiscrpen za najveće mogućnosti, i kako je vrsta čovek već često stajala pred tajanstvenim odlukama i novim putevima: još bolje on zna, na osnovu svog najbolnijeg sećanja, o kakve se bedne stvari dosad biće najvišeg ranga u povoju obično razbijalo, slamalo, tonulo, postajalo jadno. *Potpuno izrođavanje čoveka,* sve do onoga u čemu socijalistički tikvani i šupljoglavci vide svoga "čoveka budućnosti" — kao svoj ideal! — to izrođavanje i srozavanje čoveka do potpune životinje stada (ili, kako oni kažu, do čoveka "slobodnog društva"), to pretvaranje čoveka u zakržljalu životinju jednakih prava i prohteva *mogućno je,* to nema sumnje! Ko tu mogućnost jednom dokraja promisli, taj zna za jedno gađenje više od ostalih ljudi — a možda vidi i jedan nov *zadatak!...*

MI UČENI LjUDI

204.

Bez obzira na opasnost da se moralisanje i ovde pokaže kao ono što je uvek bilo — naime, kao smelo *montrer ses plaies*,* kako kaže Balzak - usudio bih se da se suprotstavim nedoličnom i štetnom pomeranju ranga koje danas preti da se, sasvim neprimetno i kao s najmirnijom savešću, nametne u odnosu između nauke i filozofije. Mislim da čovek polazeći od svog *iskustva* — iskustvo, kako mi se čini, znači uvek loše iskustvo? — mora imati pravo da o takvom višem pitanju ranga kaže svoju reč: da ne bismo govorili kao slepci o boji ili kao žene i umetnici *protiv* nauke ("ah, ta nevaljala nauka! uzdišu njihovi instinkt i stid, ta uvek nešto *prokljuvi!").* Proglašavanje nezavisnosti naučnika, njegova emancipacija od filozofije, to je jedna od suptilnijih posledica demokratskog vršljanja i haranja: samoveličanje i samouznošenje učenog čoveka, danas je svuda u punom cvatu i u svom najboljem proleću —

čime još nije rečeno da u ovom slučaju samohvala prijatno miriše. "Nećemo nikakve gospodare!" — to i ovde objavljuje plebejski instinkt; i pošto se nauka s najsrećnijim uspehom odbranila od teologije, čija je "služavka" bila isuviše dugo, sad se ona sa svom obešću i neumnošću ustremila na to da kroji filozofiji zakone i sa svoje strane da jednom igra "gospodara". Šta kažem! — *filozofa.* Moje pamćenje — pamćenje jednog naučnika, ako dopustite! — obiluje naivnostima nadmenosti koje sam o filozofiji i filozofima čuo od mladih prirodnjaka i starih lekara (da i ne govorim o najobrazovanijim i najuobraženijim od svih učenih ljudi, filolozima i profesorima, koji su i jedno i drugo po prirodi svoga poziva). Čas je specijalist i dokoličar bio taj koji je instinktivno zauzeo odbrambeni stav prema svim sintetičkim zadacima i sposobnostima uopšte; čas je marljivi radnik namirisao *otium*** i otmeno obilje u duševnom gazdinstvu filozofa i pri tom se osećao oštećen i omalovažen. Čas je to bilo ono slepilo za boje utilitariste koji u filozofiji ne vidi ništa drugo do niz *opovrgnutih* sistema i rasipanje snaga koje nikome "ne koristi". Čas se ukazao strah od prikrivene mistike i ispravljanja granica saznanja; čas opet omalovažavanje pojedinih filozofa koje je i nehotice prerastalo u omalovažavanje filozofije. Najčešće sam, najzad, kod mladih učenih ljudi iza nadmenog potcenjivanja filozofije nalazio nepovoljan naknadni uticaj baš nekog filozofa kome je, doduše, u celini otkazana poslušnost a da se ilak nisu odbacile njegove nipodaštavajuće vrednosne ocene o drugim filozofima — a krajnji rezultat je bio opšte neraspoloženje prema svakoj filozofiji. (Čini mi se, na primer, da je takav uticaj Šopenhauera na najnoviju Nemačku: nerazumnim gnevom protiv Hegela postigao je to da je celu poslednju generaciju Nemaca istrgao iz sklopa nemačke kulture, a ona je, kad se sve uzme u obzir, bila vrhunac i proročanska veština *istorijskog smisla;* ali sam Šopenhauer je upravo na ovom mestu bio do genijalnosti siromašan, neprijemčiv, ne-nemački.) Uopšte, uzevši u celini, možda je pre svega ljudsko, odviše ljudsko, ukratko siromaštvo samih novijih filozofa bilo ono što je ugledu filozofije nanelo najviše štete i instinktu gomile otvorilo vrata. Neka se ipak prizna do kog stepena nedostaje našem modernom svetu cela vrsta filozofa poput Heraklita, Platona, Empedokla, i kako su se već zvali svi ti kraljevski i veličanstveni usamljenici duha; i sa koliko se prava jedan valjan čovek od nauke *sme* osećati da je bolje vrste i porekla pred licem takvih predstavnika filozofije koji su zahvaljujući modi danas kako na vrhu tako i na dnu — u Nemačkoj, na primer, oba lava iz Berlina; anarhist Ojgen Diring i amalgamist Eduard fon Hartman. Opasno nepoverenje u duši jednog mladog ambicioznog učenog čoveka može naročito da probudi pogled na one filozofe svaštare koji se nazivaju "filozofima stvarnosti" ili "pozitivistima": u najboljem slučaju, oni su i sami učeni ljudi i stručnjaci, to je očigledno! — sve su to brodolomnici i *povratnici* pod skut nauke koji su bilo kad u prošlosti zahtevali od sebe *više,* bez prava na to "više" i na odgovornosti koje ono nameće — i koji sada časno, srdito i osvetoljubivo, rečju i delom, predstavljaju *neverovanje* u naročiti zadatak i vladarski karakter filozofije. A najzad: kako bi i moglo biti drugačije! Nauka danas cveta, mirna savest joj se čita na licu, dok ono do čega se sva novija filozofija postepeno srozala, ovaj današlji ostatak filozofije pobuđuje nepoverenje i neraspoloženje, ako ne i podsmeh i sažaljenje. Filozofija svedena na "teoriju saznanja", u stvari samo bojažljiva teorija o epohama i učenje o uzdržljivosti: filozofija koja se ne usuđuje ni prag da prekorači i s mukom *uskraćuje* sebi pravo na ulazak — to je filozofija u poslednjim trzajima, to je kraj, agonija, nešto što izaziva sažaljenje. Kako bi jedna takva filozofija mogla da — *vlada!*

* Pokazivanje svojih rana.
** Dokolicu, besposličenje.

205.

Opasnosti za razvoj filozofa su danas odista tako mnogostruke da se može posumnjati u to kako taj plod uopšte još može sazreti. Obim i zdanje nauke dostigli su ogromne razmere, a

s njima je porasla i verovatnoća da će filozof već kao učenik posustati, ili da će se negde zadržati i "specijalizovati", tako da više neće ni doći na svoju visinu, odnosno u položaj sa koga može videti šta se zbiva iznad njega, oko njega i *ispod njega.* Ili će tamo stići suviše kasno, onda kad njegovo najbolje vreme prođe i kad ga njegova najbolja snaga već napusti; ili će stići osakaćen, ogrubeo, izvitoperen, tako da ljegov pogled, njegov ukupni vrednosni sud neće više mnogo značiti. Može se desiti da ga upravo prefinjenost njegove intelektualne savesti negde uz put zadrži i uspori; on se plaši zavođelja na diletantizam, da ne postane stonoga, insekt s hiljadu pipaka, on vrlo dobro zna da onaj ko izgubi samopoštovanje ne može više zapovedati ni kao saznavalac, ne može više da *vodi:* morao bi inače postati velik glumac, filozofski Kaljostro i prikazivač duhova, ukratko — zavodnik. Najzad, to je pitanje ukusa: ako nije čak i pitanje savesti. Pored toga, da bi se teškoća filozofa još jednom udvostručila, on zahteva od sebe sud, jedno *da* ili *ne,* i to ne o naukama, nego o životu i vrednosti života — on nerado uči da veruje u to da na taj sud ima pravo, ili da je na njega čak obavezan, pa svoj put do toga prava i verovanja mora tražiti samo preko najobuhvatnijih — možda najneprijatnijih, najrazornijih — doživljaja, i često oklevajući, sumnjajući, ostajući bez reči. U stvari, gomila nije dugo ni poznavala filozofa i zamenjivala ga je bilo s naučnikom i idealnim učenim čovekom, bilo sa verski svečanim zanesenjakom, opijenim bogom, koji se lišio čula i okrenuo leđa svetu; i ako još i danas čujemo da nekoga hvale kako živi "mudro" ili "kao filozof", to gotovo i ne znači drugo do "mudro i po strani". Mudrost: gomili to izgleda kao neka vrsta bekstva, sredstvo i veština spretnog izvlačenja iz neke loše igre; međutim, pravi filozof — tako se čini *nama,* zar ne dragi moji prijatelji? — živi "ne-filozofski" i "ne-mudro", pre svega *nepromišljeno,* i oseća teret i obavezu za stotinu pokušaja i iskušenja života: on stalno *sebe* izlaže riziku, on igra *tu* lošu igru...

206.

U odnosu prema geniju, to znači prema biću koje ili *stvara* ili *rađa,* obe reči uzete u njihovom najširem značenju — učen čovek, prosečan trudbenik na polju nauke, ima nešto od stare device: jer ni on se, kao ni ona, ne razume u dve najvrednije delatnosti čoveka. U stvari, i naučniku i staroj devici priznaje se, tako reći kao obeštećenje, da zaslužuju poštovanje — ono se u ovim slučajevima posebno naglašava — a uz obavezu ovog priznanja ide i malo zlovolje. Ako pogledamo izbliže: šta je naučnik? Pre svega, jedna neplemenita vrsta čoveka, sa vrlinama jedne neplemenite, to jest nevladarske, neautoritativne i nedovoljno samostalne vrste čoveka: on je radan, strpljivo se potčinjava redu i poretku, u moćima i potrebama je uravnotežen i umeren, ima instinkt za sebi ravne i za ono što je njima potrebno, na primer ono malo nezavisnosti i zelene livade bez čega nema spokojna rada, ono pravo na poštovanje i priznanje (koje pre svega i povrh svega pretpostavlja upoznavanje, mogućnost za upoznavanje), ono zračenje dobrog imena, stalno potvrđivanje sopstvene vrednosti i korisnosti bez čega se uvek iznova mora savlađivati duboko *nepoverenje,* temelj u srcu svih zavisnih ljudi i životinja koje žive u stadu. Učen čovek ima, što je i razumljivo, i bolesti i ružne navike neplemenite vrste: pun je sitne zavisti i ima risovo oko za niskosti onih čije su mu visine nedostuše. On je spreman na prisnost, ali samo kao onaj ko hoće da se opusti, ali ne i da pusti *srcu na volju;* i upravo pred čovekom velikog zamaha, on je utoliko hladniji i zatvoreniji — njegovo oko je tada kao glatko hladno-odbojno jezero na čijoj površini više ne poigravaju nikakva razdraganost, nikakvo saosećanje. Najgore i najopasnije za šta je učen čovek sposoban dolazi mu od instinkta prosečnosti njegove vrste: od onog jezuitizma prosečnosti koji po instinktu radi na uništenju neobičnog čoveka i koji gleda kako bi slomio ili — još radije! — olabavio svaki zategnut luk. I to kako bi ga olabavio obazrivo, nežnom rukom, naravno — *olabaviti* sa prisnim sažaljenjem: to je prava umetnost jezuitizma koji je uvek umeo da se predstavi i učvrsti kao religija sažaljenja.

207.

Ma koliko bili naklonjeni i zahvalni *objektivnom* duhu — kome se već nekad nije na vrh glave popelo sve subjektivno i njegovo prokleto uznošenje sopstva! — na kraju se čovek ipak mora naučiti opreznosti i prema svojoj zahvalnosti i stati nakraj preterivanju s kojim se u najnovije vreme slavi ukidanje sopstva i obezličavanje duha, tako reći kao cilj po sebi, kao spasenje i prosvetljenje: kako se to obično dešava naročito u pesimističkoj školi, koja takođe ima jakih razloga da sa svoje strane oda najviše počasti "nezainteresovanom saznavanju". Objektivan čovek, koji više ne proklinje i ne psuje kao pesimist, *idealni* naučnik u kome naučni instinkt posle bezbrojnih promašaja i poluuspeha ipak jednom dođe do maha i procvata, svakako je jedno od najdragocenijih oruđa: ali on je upućen na ruku nekog moćnijeg. On je samo oruđe, recimo: on je *ogledalo* — on nije "samosvrha". Objektivan čovek je odista ogledalo: pre svega, nešto što treba da bude saznato, naviknuto na potčinjavanje, bez drugog zadovoljstva sem onoga koje daje saznavanje, "odslikavanje" — on čeka dok nešto ne dođe i tada se nežno podastire da bi se i bledi tragovi i promicanje avetinjskih duhova zadržali na njegovoj površini i koži. Ono što je još od "ličnosti" ostalo u njemu izgleda mu slučajno, često proizvoljno, još češće mu smeta: toliko je on sam sebi postao samo prolaz i odblesak stranih likova i događaja. Razmišlja o "sebi" s naporom, neretko pogrešno; lako u sebi vidi nešto drugo, vara se u pogledu sopstvenih potreba, i tu je nemaran i nimalo suptilan. Možda ga muči zdravlje ili sitničavost i zaparloženost žene i prijatelja, ili nemanje drugova i društva — da, on se usiljava da razmišlja o svojoj muci: uzalud! Misao mu već luta dalje, nekom *opštijem* slučaju, i sutra zna isto tako malo kao što je i juče malo znao kako da mu se pomogne. Izgubio je ozbiljan odnos prema sebi samom, ni vremena nema za sebe: on je vedar *ne* zato što ga ništa ne muči, nego zato što nema dovoljno osetljivosti za *svoju* nevolju i što ne ume da iziđe nakraj s njome. Uobičajena predusretljivost prema svakoj stvari i doživljaju, razdragana i usrdna gostoljubivost s kojom prima sve sa čim se sretne, njemu svojstvena bezuslovna dobronamernost, opasno neobaziranje na *da* i *ne:* ah, ima dosta slučajeva kad zbog ovih svojih vrlina mora da ispašta! — i kao čovek uopšte, on isuviše lako postaje *caput mortuum** ovih vrlina. Očekuju li se od njega ljubav i mržnja, mislim ljubav i mržnja onako kako ih razumeju bog, žena i životinja — on će činiti što može i daće što može. Ali ne treba se čuditi ako to nije mnogo — ako se upravo tu pokaže patvoren, slabašan, sumnjiv i truo. Njegova ljubav je usiljena, mržnja izveštačena i više *un tour de force*** jedna mala taština i preterivanje. U stvari, on je pravi samo kad sme da bude objektivan: jedino u svom vedrom osećalju celine, on je još "priroda" i "prirodan". Njegova odslikavajuća i uvek uglačana duša ne ume više ni da potvrđuje ni da odriče; on ne zapoveda, niti razara. *"Je ne méprise presque rien"**** — kaže on s Lajbnicom: ne treba prečuti ni potcenjivati ono *presque!* On nije ni čovek-uzor; on nikom ne daje primer, niti ikoga sledi; on se uopšte drži na prevelikom odstojanju da bi imao razloga da se opredeljuje između dobra i zla. Ako je tako dugo brkan sa *filozofom,* sa cezarskim odgajivačem i moćnikom kulture, time mu se ukazuje prevelika čast i previđa se ono što je najbitnije na njemu; on je oruđe, donekle rob, mada nesumnjivo najviša vrsta roba, ali po sebi ništa — *presque rien!* Objektivan čovek je oruđe, skupocen instrument za merenje koji se lako može oštetiti i zamutiti i remek-delo od ogledala koje treba čuvati i ceniti; ali on nije cilj, nije polazište ni uzlazište, nije komplementaran čovek u kome sve *ostalo* što postoji nalazi opravdanje, nije kraj, još manje početak, rađanje i prvi uzrok, nije nešto krepko, moćno, na-sebe-postavljeno što hoće da bude gospodar: on je, naprotiv, samo jedan lomljiv, izduvan, osetljiv i pokretljiv kalup koji najpre mora sačekati bilo kakav sadržaj i građu da bi se prema njemu "oblikovao" — uglavnom, to je čovek bez vrednosti i sadržaja, "bezličan" čovek. Sledstveno, on nije ništa ni za žene, *in parenthesi.*****

* Mrtvo telo, mrtva masa.
** Veština.
*** Ja ne prezirem gotovo ništa.
**** Uzgred rečeno.

208.

Ako danas neki filozof stavlja do znanja da nije skeptik — ja se nadam da se to shvatilo iz upravo navedenog opisa objektivnog duha — to niko ne sluša rado; na njega se potom gleda s izvesnim podozrenjem, rado bi mu se postavila mnoga, mnoga pitanja... među bojažljivim slušaocima, kakvih danas ima mnogo, on za dalje važi čak i kao opasan. Njima je pri duši kao da pri njegovom odbacivanju skepse dopire izdaleka neki zao i preteći šum, kao da se negde ispituje nova vrsta eksploziva, neki dinamit duha, možda novootkriven ruski nihilin, pesimizam *bonae voluntatis** koji ne samo što kaže *ne,* što hoće *ne,* nego — o da strahote! — i čini *ne.* Protiv ove vrste "dobre volje" — volje za stvarno, delatno poricanje života — danas, koliko se zna, nema boljeg umirujućeg i uspavljujućeg sredstva od skepse, od tihog, blagog, opojnog maka skepse; protiv "duha" i njegovog podzemnog hučanja, današnji lekari preporučuju čak i Hamleta. "Zar nam svima nisu već pune uši zlih šumova? kaže skeptik kao prijatelj mira i gotovo kao neka vrsta policije bezbednosti: ovo podzemno *ne* je strašno! Tišina već jednom, vi pesimističke krtice!" Jer skeptik, taj nežni stvor, lako se preplaši; njegova savest je naviknuta da se trgne i da oseti nešto kao ubod na svako *ne,* čak i na odlučno, strogo *da. Da!* i *ne!* — to mu je protiv morala; obrnuto, on voli da plemenitom uzdržanošću zabavi i razveseli svoju vrlinu, kao da govori s Montenjem: "Šta ja znam?" Ili sa Sokratom: "Znam da ništa ne znam". Ili: "Ovde se ne uzdam u sebe, ovde mi vrata nisu otvorena". Ili: "Pa i da su otvorena, zašto da odmah uđem!" Ili: "Kakva je korist od svih preuranjenih hipoteza? Ne praviti nikakve hipoteze moglo bi lako da spada u dobar ukus. Zar baš morate odmah ispravljati ono što je krivo? Svaku rupu zapupšti nekom kučinom? Zar nema vremena za to? Zar vreme nema vremena? O, vi nevaljalci, zar vi uopšte niste kadri da *počekate?* I neizvesno ima svoje draži, i Sfinga je Kirka, i Kirka je bila filozofkinja". Tako se teši skeptik; i odista, njemu je potrebna izvesna uteha, Skepsa je, naime, najduhovniji izraz izvesnog mnogostranog fiziološkog svojstva koje se u običnom jeziku naziva slabost nerava ili bolešljivost; ona se javlja svaki put kad se na odlučan i iznenadan način ukrste rase ili staleži koji su dugo bili odvojeni. U novom rodu koji je s krvlju nasledio tako reći različita merila i vrednosti, sve je nemir, smetnja, sumnja, pokušaj; najbolje snage deluju sputavajući, same vrline ometaju jedna drugu u rastenju i jačanju, telu i duši nedostaju ravnoteža, težište, uspravna stabilnost. Ali ono što se u takvim mešancima najdublje izopačava i oboleva jeste *volja:* oni čak i ne znaju više za ono nezavisno u odluci, za smelo osećanje radosti u htenju — oni u "slobodu volje" sumnjaju još i u svojim snovima. Stoga je naša današnja Evropa, pozornica jednog besmisleno iznenadnog pokušaja radikalnog mešanja staleža, pa *sledstveno* i rasa, skeptična u svim visinama i dubinama, nekad s onom pokretljivom skepsom koja nestrpljivo i požudno skače s jedne grane na drugu, nekad tmurna kao oblak opterećen neizvesnošću — i svoje volje često sita i presita! Paraliza volje: gde se sve danas ne nalazi taj bogalj! I, često, još kako ukrašen! Kako zavodnički nakićen! Postoje veoma lepe raskošne i lažne haljine za ovu bolest; i da je na primer većina onoga što se danas iznosi na pazar kao "objektivnost", "naučnost", *"l'art pour l'art",* "čisto saznanje nezavisno od volje" samo ukrašena skepsa i paraliza volje — za tu dijagnozu evropske bolesti hoću da se založim. Bolest volje je neravnomerno raširena po Evropi: ona je najjača i najsloženija tamo gde je kultura najduže odomaćena, a gubi se u onoj meri u kojoj "varvarin" pod landaravom odećom zapadnog obrazovanja još održava — ili ponovo osvaja — svoja prava. U današnjoj Francuskoj je, prema tome, kako se može isto tako lako zaključiti kao i opipati, volja najteže

obolela; a Francuska, koja je uvek raspolagala vrhunskom veštinom da i zlokobne promene svoga duha preokrene u dražesno i zavodljivo, upravo danas kao škola i izlog svih draži skepse pokazuje svoju kulturnu nadmoć u Evropi. Snaga htenja, i to dugotrajnog i upornog htenja, u Nemačkoj je već nešto jača, a na nemačkom severu opet jača nego u nemačkom srednjem pojasu; znatno jača u Engleskoj, Španiji i na Korzici; u prvoj je to povezano sa flegmatičnošću, u Španiji i na Korzici s tvrdim glavama — da i ne govorimo o Italiji koja je isuviše mlada da bi već znala šta hoće i koja tek mora dokazati da li može hteti — a najjača i zapanjujuća je u onom ogromnom međuprostoru gde Evropa kao da se sliva nazad u Aziju, u Rusiji. Tu je snaga htenja već davno prikupljena i nagomilana, tu volja preteći čeka — neizvesno da li volja poricanja ili potvrđivanja — da bude oslobođena, da pozajmimo omiljeni izraz današnjih fizičara. Ne moraju samo indijski ratovi i zapleti u Aziji biti potrebni da bi se Evropa oslobodila svoje najveće opasnosti nego i unutrašnji prevrati, razbijanje carstva u sitne delove i, pre svega, uvođenje parlamentarnog idiotizma, dodajući svemu tome obavezu svakog pojedinca da uz doručak čita svoje novine. Ovo ne kažem zato što to želim: meni bi suprotno pre bilo po volji — mislim, takav porast ruskog ugrožavanja da bi se Evropa morala odlučiti da odgovori ugrožavanjem u jednakoj meri; naime, da *stekne volju* posredstvom jedne nove vladajuće kaste u Evropi, jednu dugotrajnu, strašnu sopstvenu volju koja bi mogla postavljati ciljeve za milenijume, da bi se najzad privela kraju dugo održavana komedija s njenim državnicima, kao i njenim nezajažljivim dinastičkim i demokratskim prohtevima. Vreme sitne politike je prošlo: već sledeće stoleće donosi borbu za vladavinu zemljinom kuglom — donosi *neminovnost* velike politike.

* Dobre volje.

209.

Koliko nova ratnička era, u koju smo mi Evropljani očigledno stupili, može biti povoljna za razvoj druge i jače vrste skepse, o tome bih se zasad izjasnio samo pomoću jedne parabole koju će prijatelji nemačke istorije već razumeti. Onaj nepokolebljiv entuzijast za lepe stasite grenadire koji je kao kralj Pruske udahnuo život vojničkom i skeptičkom geniju — a time, u stvari, onom novom tipu Nemca koji upravo sad pobedonosno stupa na scenu — problematični pusti otac Fridriha Velikog imao je i sam u jednom pogledu predosećanje i srećnu ruku genija: on je znao šta je tada nedostajalo Nemačkoj i koji je nedostatak sto puta više zadavao brige i bio sto puta kritičniji nego što, recimo, bio nedostatak obrazovanja i društvenog oblika; njegovo nezadovoljstvo mladim Fridrihom izviralo je iz straha jednog dubokog instinkta. *Nedostajali su muškarci,* a on je s dubokom ogorčenošću podozrevao da njegov sopstveni sin nije dovoljno muško. U tome se prevario: ali ko se ne bi na njegovom mestu prevario? On je svoga sina video kako je podlegao ateizmu, duhu visprenih Francuza sklonih lakim zadovoljstvima — on je u pozadini video veliku krvopiju, pauka skepse, mučila ga je slutnja o neizlečivoj bedi jednog srca koje više nije dovoljno tvrdo ni za zlo ni za dobro, o slomljenoj volji koja više ne zapoveda, niti *može* zapovedati. Ali u međuvremenu je u njegovom sinu izrasla ona opasnija i tvrđa nova vrsta skepse — ko zna *koliko* podstaknuta upravo mržnjom oca i ledenom melanholijom jedne volje nastale u osamljenosti? — skepsa odvažne muškosti koja je najsrodnija geniju za rat i osvajanje, i u liku velikog Fridriha je prvi put stupila na istorijsku scenu Nemačke. Ova skepsa prezire i uprkos tome privlači; ona potkopava i osvaja; ona ne veruje, ali se pri tom ne gubi; duhu daje opasnu slobodu, ali srce drži na uzdi; to je *nemački* oblik skepse koji je, kao produžen i do duhovnosti uzdignut Fridrihov način vladanja, Evropu za duže vreme stavio pod vlast nemačkog duha i njegovog kritičkog i istorijskog nepoverenja. Zahvaljujući nesavladljivo jakom i žilavom muškom karakteru velikih nemačkih filologa i kritičkih istoričara (koji su, strogo uzevši, svi bili i

umetnici razaranja i uništavanja), postepeno se i uprkos svoj romatnici u muzici i filozofiji učvrstio jedan *nov* pojam o nemačkom duhu u kome se odlučno isticala sklonost muškoj skepsi: bilo kao, na primer, neustrašivost pogleda, kao hrabrost i čvrstina ubitačne ruke, bilo kao nesalomljiva volja za opasna istraživačka putovanja, za nestvarne ekspedicije na Severni pol pod pustim i opasnim nebom. Možda svoje dobre razloge ima to što se toplokrvni i površni čovekoljupci krste upravo pred ovim duhom: *cet espirit fataliste, ironique, méphistophélique** naziva ga, ne bez groze, Mišle. Ali ko želi da osećanjem dokuči kako je izuzetan ovaj strah od "muškog" u nemačkom duhu koji je Evropu probudio iz njenog "dogmatičkog dremeža" neka se seti ranijeg pojma koji je njime morao biti nadvladan — i da to nije bilo tako davno kad se jedna muškobanjasta žena u neobuzdanoj osionosti usudila da naklonosti Evrope preporuči Nemce kao mirne, prostodušne, slabovoljne i pesničke smetenjake. Najzad, ipak treba sa dovoljnom ozbiljnošću shvatiti Napoleonovu zadivljenost kad je ugledao Getea: ona otkriva ono što se vekovima razumevalo pod "nemačkim duhom". "Voilà un homme!" — što je trebalo da znači: "Pa to je *muškarac!* A ja sam očekivao samo jednog Nemca!"

* Taj fatalistički, ironični, mefistofelski duh.

210.

Ako, dakle, neka crta u slici filozofa budućnosti daje povoda slutnji da oni možda, u napred naznačenom smislu, moraju biti skeptici, time bi ipak bilo obeleženo samo nešto na njima — a *ne* oni sami. S jednakim pravom mogli bi se oni nazvati kritičarima; u svakom slučaju, oni će biti ljudi eksperimenata. Imenom koje sam se usudio da im dam, ja sam već izričito naglasio pokušavanje i zadovoljstvo u pokušavanju: je li se to desilo stoga što oni, kritičari telom i dušom, vole da se služe eksperimentom u jednom novom, možda širem, možda opasnijem smislu? Moraju li oni, u svojoj strasti saznanja, poći sa smelim i bolnim pokušajima dalje nego što može odobriti ganutljiv i raznežen ukus jednog demokratskog stoleća? Sumnje nema: ovi što dolaze će najmanje smeti da se liše onih ozbiljnih i ne nepodozrivih osobina po kojima se kritičar razlikuje od skeptika, mislim na sigurnost u vrednosnim merilima, na svesnu primenu jedinstvenog metoda, na promišljenu hrabrost, samostalnost i na odgovornost pred samim sobom; štaviše, oni priznaju da nalaze *zadovoljstvo* u poricanju i raščlanjivanju i izvesnu smišljenu okrutnost koja nožem rukuje pouzdano i istančano čak i onda kad srce krvari. Oni će biti *okrutniji* (i možda ne uvek samo prema sebi) nego što bi humani ljudi želeli, oni se neće preganjati oko "istine" da bi im se ona "dopala" ili ih "uzdigla" i "oduševila" — naprotiv, slaba će biti njihova vera da upravo *istina* donosi sobom takve radosti osećanju. Osmehnuće se oni, ti strogi duhovi, ako bi neko pred njima rekao "ona misao me uzdiže; kako da ne bude istinita?" Ili: "ono delo me ushićuje; kako bi moglo ne biti lepo?" Ili: "onaj umetnik me čini velikim; kako da ne bude i on velik?" Možda će ne samo s osmehom nego i sa istinskim prezirom dočekati sve što je na taj način sanjalačko, idealističko, feminizovano i hermafroditsko, a ko bi umeo da im zaviri u najskriveniji kutak duše, teško da bi tamo našao nameru da se "hrišćanska osećanja" pomire s "antičkim ukusom" i možda čak s "modernim parlamentarizmom" (a u našem vrlo nesigurnom, pa stoga i vrlo pomirljivom stoleću, takva pomirljivost se sreće čak i kod filozofa). Kritičku strogost i svaku naviku koja vodi čistoti i disciplini duha, ti filozofi budućnosti će ne samo zahtevati od sebe: oni će ih čak isticati kao svoju vrstu ukrasa — mada se zbog toga još neće nazivati kritičarima. Oni ne misle da je mala sramota koja se nanosi filozofiji kad se ukazom odluči, kako se to danas rado čini: "Sama filozofija je kritika i kritička nauka — i osim toga ništa više!" Može ovakva vrednosna ocena filozofije uživati naklonost i odobravanje svih pozitivista Francuske i Nemačke (može biti da bi ona godila čak

i *Kantovom* srcu i ukusu; treba se samo setiti naslova njegovih glavnih dela), a naši novi filozofi će uprkos tome reći: kritičari su oruđe filozofa i baš zato, kao oruđe, ni izdaleka nisu sami filozofi! Pa i sam veliki Kinez iz Kenigsberga bio je samo jedan veliki kritičar.

211.

Ja zahtevam da već jednom prestane brkanje filozofskih radnika i uopšte ljudi od nauke sa filozofima — da se upravo ovde sa svom strogošću da "svakom svoje", onima ne suviše, ovima ne premalo. Možda je za vaspitanje pravog filozofa potrebno da je i on sam jednom bio na svim ovim stupnjevima na kojima njegove sluge, naučni radnici filozofije, ostaju — *moraju* ostati; možda je sam morao biti kritičar i skeptik, dogmatičar i istoričar, i povrh toga pesnik i sakupljač, putnik i odgonetač zagonetki, moralist i vizionar, i "slobodan duh" i gotovo sve, da bi prošao ceo krug vrednosti i vrednosnih osećanja i da bi *mogao* gledati mnogim očima i savestima sa visine u svaku daljinu, iz dubine u svaku visinu, iz kutka u svaku širinu. Ali sve su to samo preduslovi njegovog zadatka: a sam ovaj zadatak hoće nešto drugo — on traži da filozof *stvara vrednosti.* Oni filozofski radnici prema plemenitom uzoru Kanta i Hegela imaju da utvrde i sažmu u formule, bilo u carstvu *logičkog* ili *političkog* (moralnog) ili *umetničkog,* neki veliki skup vrednosnih ocena — to jest nekadašnjih vrednosnih *stavova,* vrednosnih ostvarenja, koji su postali vladajući i izvesno vreme nazivani "istinama". Dužnost ovih istraživača je da sve ono što se dosad zbilo i cenilo učine preglednim, razgovetnim, shvatljivim i opipljivim, da sve ono što je dugo, čak i samo "vreme", skrate i celu prošlost da *savladaju:* ogroman i čudesan zadatak u čijoj se službi može svakako zadovoljiti svaki plemenit ponos i svaka jaka volja. *A pravi filozofi su zapovednici i zakonodavci:* oni kažu "ovako *treba* da bude!", oni najpre određuju čovekovo "kuda" i "čemu" i pri tom raspolažu prethodnim radom svih filozofskih radpika, svih onih koji su ovladali prošlošću — oni stvaralačkom rukom posežu za budućnošću, i sve što jeste i što je bilo postaje im pri tom sredstvo, oruđe, čekić. Njihovo "saznavanje" je *stvaranje,* njihovo stvaranje je zakonodavstvo, njihova volja za istinom je — *volja za moć.* Ima li danas takvih filozofa? Da li je već bilo takvih filozofa? Zar ne bi *moralo* da bude takvih filozofa?...

212.

Sve više mi se tako čini da se filozof kao neophodan čovek sutrašnjice i preksutrašnjice, u svako doba nalazio i da se *morao* nalaziti u protivrečnosti sa svojim danas: njegov neprijatelj je uvek bio ideal današnjice. Dosad su svi ovi izvanredni unapređivači čoveka koje nazivamo filozofima i koji su se sami retko kad osećali kao prijatelji mudrosti, nego pre kao neprijatne budale i opasni znaci pitanja — svoj zadatak, svoj težak, neželjen i neotklonjiv zadatak, ali najzad i veličinu svog zadatka videli u tome da budu nemirna savest svog vremena. Stavljajući vivisekcijski nož na grudi upravo *vrlinama svoga vremena,* oni su odali šta je bila njihova tajna: da upoznaju jednu *novu* veličinu čoveka, nov, neispitan put njegovog uzdizanja. Svaki put su otkrivali koliko je licemerja, ugodnosti, opuštenosti i nemarnosti, koliko laži skriveno pod najuvaženijim tipom moralnosti njihovog vremena, koliko je vrline *preživelo;* svaki put su govorili: "Mi moramo tamo, dalje, gde se *vi* danas najmanje osećate kao kod svoje kuće". Pred svetom "modernih ideja" koji bi svakog rado saterao u neki ugao i neku "specijalnost", filozof bi, ako danas još može da bude filozofa, bio prinuđen da veličinu čoveka, pojam "veličine", položi upravo u njegovu obuhvatnost i raznolikost, u njegovu celovitost u mnoštvu: on bi čak vrednost i rang određivao prema tome koliki teret i koliku raznovrsnost može pojedinac da uzme na sebe i nosi, *dokle* može da proširi svoju odgovornost. Današnji ukus i današnja vrlina čine volju slabom i mlitavom, ništa nije tako po ukusu vremena kao slabost volje: zato u idealu filozofa moraju upravo snaga volje, čvrstina i

sposobnost za dalekosežne odluke pripadati pojmu „veličine", i to s jednakim pravom s kojim su obrnuto učenje i ideal mekušne, asketske, skrušene i nesamosvesne čovečnosti pripadali jednom obrnutom vremenu, onakvom koje je poput šesnaestog veka patilo od energije volje zaustavljene zagađivanjem i najneobuzdanijih poplava i bujica sebičnosti. U doba Sokrata, među samim ljudima zamorenog instinkta, među konzervativnim starim Atinjanima koji su živeli bezbrižno — "na sreću", kako su govorili, radi zadovoljstva, kako su činili — i koji su se pri tom još uvek razmetali starim velelepnim rečima, na koje im njihov život nije već odavno davao više nikakva prava, možda je za veličinu duše bila potrebna *ironija,* ona sokratovska zlobna sigurnost starog lekara i plebejca koji je bespoštedno zasecao u sopstveno meso kao i u meso i srce "aristokrata", pogledom koji je dovoljno razumljivo govorio: "Ne pretvarajte se preda mnom! Ovde smo — jednaki!" Danas obrnuto, kad u Evropi jedino životinja u stadu uživa počasti i dodeljuje počasti, kad bi se "jednakost prava" isuviše lako mogla pretvoriti u jednakost u nepravu: rekao bih u opšti napad na sve što je retko, neobično, povlašćeno, na višeg čoveka, višu dušu, višu obavezu, višu odgovornost, obilje stvaralačke moći i na sposobnost vladanja — danas u pojam "veličine" spadaju otmenost, volja da se bude svoj, moć da se bude drukčiji od ostalih, da se opstane sam i živi na svoju ruku; a filozof će otkriti nešto od svoga ideala ako ustvrdi: "Najveći treba da bude onaj ko može biti najusamljeniji, najskriveniji, najizdvojeniji, čovek s one strane dobra i zla, gospodar svojih vrlina, prebogat voljom; to treba da se zove *veličina:* moć da se bude isto tako mnogostruk kao i ceo, isto tako širok kao i potpun". I još jednom da se upitamo: da li je veličina danas *moguća?*

213.

Šta je to filozof, to je teško naučiti stoga što nas drugi tome ne može poučiti: to se mora "znati", iz iskustva — ili treba imati ponosa pa to *ne* znati. A da danas sav svet govori o stvarima o kojima *ne može* imati nikakvo iskustvo, najviše i najgore važi za filozofa i stanje u filozofiji — veoma je malo ljudi koji ih poznaju, koji ih smeju poznavati, a sva popularna mišljenja o njima su pogrešna. Tako je, na primer, onaj pravi filozofski spoj smele, neobuzdane duhovnosti koja grabi brzo, i dijalektičke strogosti i nužnosti koja ne čini nijedan pogrešan korak, većini mislilaca i učenih ljudi nepoznat iz njihovog sopstvenog iskustva, pa stoga i neuverljiv ako bi neko hteo da o tome govori pred njima. Oni svaku nužnost zamišljaju kao nevolju, kao mučno i nasilno potčinjavanje; a samo mišljenje im važi kao nešto sporo, oklevajuće, gotovo kao mučelje i često kao "vredno *znoja* plemenitih" — ali ni u kom slučaju kao nešto lako, božansko i srodno igri i obesti! "Misliti" i neku stvar "ozbiljno uzeti", shvatiti je kao "tešku" — to kod njih ide skupa: samo tako su oni to "doživeli". Umetnici tu već mogu imati istančaniji njuh, jer oni vrlo dobro znaju da upravo onda kad ništa više ne rade "proizvoljno" nego po nužnosti, njihovo osećanje slobode, okretnosti, snage, stvaralačkog postavljanja, raspolaganja, oblikovanja dostiže svoj vrhunac — ukratko, da su kod njih tada nužnost i "sloboda volje" jedno. Postoji najzad i jedan poredak duševnih stanja koji odgovara poretku problema; a najviši problemi odbijaju bez milosti svakog ko se usudi da im se suviše približi ako visinom i moći svoje duhovnosti nije predodređen za njihovo rešenje. Šta vredi to što se dovitljive svetske glave ili nedovitljivi čestiti mehanicisti i empiričari, kako se to danas često dešava, sa svojim plebejskim častoljubljem tiskaju u njihovu blizinu i, tako reći, do samog ovog "dvora nad dvorovima"! Ali na takve tepihe ne smeju nikad više stupiti trapave noge: tako je zapisano već u prazakonu stvari; ovim nametljivcima ostaju zatvorena vrata ma koliko oni glavama udarali, ili ih čak i olupali o njih! Za svaki viši svet treba biti rođen; jasnije rečeno, za njega treba biti *odgojen:* pravo na filozofiju — uzimajući tu reč u najširem smislu — ima se samo na osnovu svoga porekla; preci, "krv" odlučuju i ovde. Mnoga pokolenja morala su svojim radom pripremiti nastanak filozofa; svaka od njegovih vrlina

mora se posebno sticati, negovati, prenositi s kolena na koleno, uteloviti, i to ne samo lak, tih hod i tok njegovih misli, nego pre svega spremnost za velike odgovornosti, uzvišenost vladarskog pogleda oko sebe i ispod sebe, osećanje odvojenosti od gomile i njenih dužnosti i vrlina, blagorodna zaštita i odbrana onoga što nije shvaćeno i što je oklevetano, bio to bog ili đavo, zadovoljstvo i vežbanje u velikoj pravednosti, umetnost zapovedanja, širok zamah volje, sporo oko koje se retko divi, retko gleda naviše, retko voli...

NAŠE VRLINE

214.

Naše vrline? — Da, verovatno je da i mi još imamo svoje vrline, mada to, razume se, neće biti one prostodušne i krepke vrline zbog kojih smo poštovali svoje dedove, ali pomalo i zazirali od njih. Mi Evropljani preksutrašnjice, mi prvenci dvadesetog veka — sa svojom opasnom radoznalošću, svojom svestranošću i veštinom prerušavanja, sa svojom omekšanom i tako reći zaslađenom okrutnošću u duhu i čulima — mi ćemo, kako izgleda, *ako* budemo imali vrlina imati samo takve koje su već navikle da se slažu s našim najdubljim i najdražim sklonostima, s našim najprešnijim (heissesten) potrebama: e, pa napred, potražimo ih onda u našim lavirintima! — gde se, kao što je poznato, mnogo šta gubi, a mnogo šta sasvim propada. A ima li išta lepše nego *tragati* za svojim vrlinama? Ne znači li to gotovo već *verovati* u sopstvenu vrlinu? A ovo "verovati u svoju vrlinu" — zar to u osnovi nije isto ono što se nekad zvalo sopstvena "mirna savest", onaj časni, dugorepi pojmovni perčin koji su naši dedovi stavljali iza svoje glave, a često i iza svoga razuma? Reklo bi se prema tome, ma koliko mi sebi inače izgledali staromodni i dedovski časni, u jednom smo mi ipak dostojni unuci ovih dedova, mi poslednji Evropljani čiste savesti: i mi još nosimo njihov perčin, Ah! Kad biste vi znali kako će to uskoro, već tako uskoro — biti drukčije!...

215.

Kao što u carstvu zvezda postoje ponekad dva sunca koja određuju putanju jedne planete, kao što u izvesnim slučajevima sunca različitih boja osvetljavaju jednu jedinu planetu, čas crvenim svetlom, čas zelenim svetlom, a onda je opet istovremeno pogađaju i preplavljuju šarenilom, tako smo i mi, moderni ljudi, zahvaljujući komplikovanoj mehanici našeg "zvezdanog neba" — određeni *različitim* moralima; naši postupci svetle naizmenično u različitim bojama, oni su retko jednoznačni, a ima dosta slučajeva kad postupamo *šaroliko.*

216.

Voleti svoje neprijatelje? Verujem, to smo dobro naučili: dešava se to danas na hiljadu načina, u malom i velikom; ponekad se čak dešava već više i sublimnije: mi učimo *mrzeti* kad volimo, i upravo kad najviše volimo — ali sve to nesvesno, bez buke, bez sjaja, s onim stidom i skrovitošću dobrote koja ustima zabranjuje svečanu reč i kreposnu formulu. Moral kao stav — to nam danas vređa ukus. A i to je napredak: kao što je napredak naših očeva bio kad im je konačno religija kao stav vređala ukus, uključujući tu neprijateljstvo i volterovsko ogorčenje prema religiji (i sve što je nekad spadalo u pantomimski jezik slobodnog dela). U našoj

savesti je muzika, u našem duhu igra kojoj ne odgovaraju nikakva puritanska molepstvija, nikakva moralna pridika i poštenjačko prenemaganje.

217.

Dobro se čuvati onih kojima je mnogo stalo do toga da im se priznaju moralni takt i prefinjenost u moralnom razlikovanju! Oni nam nikad ne praštaju i ne zaboravljaju ako su jednom pred nama pogrešili (ili se o nas ogrešili) — oni neminovno postaju naši instinktivni klevetnici i štetočine, čak i onda kad nam još ostanu "prijatelji". Blaženi su oni zaboravni: jer oni "izlaze nakraj" i sa svojim glupostima.

218.

Psiholozi Francuske — a gde bi inače danas još bilo psihologa? — još nisu iscrpli svoje jetko i raznoliko zadovoljstvo koje im pruža *la bêtise bourgeoise,"** reklo bi se kao da... ali dosta, oni time odaju nešto. Flober, na primer, čestiti građanin Ruana, nije na kraju više video, čuo i okusio ništa drugo: bio je to njegov način samomučenja i tananije okrutnosti. A ja, za promenu — jer postaje dosadno — preporučujem za nasladu nešto drugo: to je ona nesvesna prepredenost s kojom se svi dobri, ugojeni, valjani duhovi osrednjosti odnose prema višim duhovima i njihovim zadacima, ona tanana zajedljiva jezuitska prepredenost koja je hiljadu puta tananija od razuma i ukusa ovog srednjeg staleža u njegovim najboljim trenucima — čak i od razuma njegovih žrtava — za ponovni dokaz toga da je "instinkt" najinteligentnija među svim vrstama inteligencije koje su dosad otkrivene. Kratko rečeno, proučavajte, vi psiholozi, filozofiju "pravila" u borbi s "izuzetkom": tu imate prizor dovoljno dobar za bogove i božansku zloću! Ili, još aktuelnije: pozabavite se vivisekcijom na "dobrom čoveku", na *"homo bonae voluntatis"**...*na *sebi!*

* Ćiftinska glupost.
** Čoveku dobre volje.

219.

Moralno suđenje i osuđivanje je omiljena osveta duhovno ograničenih nad onima koji su to manje, kao i neka vrsta naknade štete za to što ih je priroda loše opremila, najzad prilika da se domognu duha i *postanu tanani:* pakost oduhovljava. U dubini srca, njima je prijatno što postoji merilo po kome su oni koji su dobrima i preimućstvima duha obdareni ravni njima: oni se bore za "jednakost svih pred bogom" i za to im je gotovo *potrebna* vera u boga. Među njima se nalaze najžešći protivnici ateizma. Ko bi im rekao da se "visoka duhovnost ne može uporediti ni sa kakvom čestitošću i časnošću čoveka koji je samo moralan", taj bi ih razbesneo — ja ću se čuvati da to ne učinim. Štaviše, rado bih im polaskao svojim stavom da sama visoka duhovnost postoji jedino kao poslednji proizvod moralnih kvaliteta; da je ona sinteza svih onih stanja koja se pripisuju "samo moralnim" ljudima pošto su stečena odelito, dugim uzgajanjem i vežbom, možda u celom nizu pokolenja; da je visoka duhovnost upravo produhovljenje pravednosti i one pravedne strogosti koja se oseća odgovornom za održavanje hijerarhijskog poretka u svetu i među samim stvarima — a ne samo među ljudima.

220.

Pri danas tako široko omiljenoj hvali "nezainteresovanosti" moramo pokušati, možda ne bez izvesne opasnosti, da sagledamo *šta* zapravo pobuđuje interes naroda i uopšte koje su to

stvari koje ozbiljno i duboko zabrinjavaju običnog čoveka, uključujući obrazovane, čak i učene ljude, i ako sve ne vara, gotovo i filozofe. Pri tom se ispostavlja da se većina onoga što interesuje i draži prefinjenije i razmaženije ukuse i svaku uzvišeniju prirodu, prosečnom čoveku čini potpuno "neinteresantna" — a ako ipak primeti neku privrženost tome, on će je nazvati *"désintéressée"** i čudiće se kako je mogućno delati "nezainteresovano". Bilo je filozofa koji su ovoj začuđenosti naroda umeli da daju još i zavodljiv i mistično-onostran izraz (možda zato što uzvišeniju prirodu nisu poznavali iz iskustva?), umesto da istupe s golom i prostom istinom da je "nezainteresovani" postupak *veoma* interesantan i zainteresovan postupak, pod pretpostavkom... "A ljubav?" — Kako? Čak i postupak iz ljubavi treba da je "neegoističan"? O, vi tikvani! "I pohvala onog ko se žrtvuje?" Ali ko je zaista nešto žrtvovao, taj zna da je zauzvrat nešto hteo i dobio — možda nešto od sebe za nešto od sebe — da se ovde nečega odrekao da bi tamo više imao, možda bi uopšte nešto više bio, ili da bi se bar osetio kao "nešto više". Ali to je carstvo pitanja i odgovora u kome se razmaženiji duh nerado zadržava: toliko je ovde istini već potrebno da savlada zevanje ako mora da odgovori. Najzad, ona je žena: ne treba činiti nasilje nad njom.

* Nezainteresovanom.

221.

Dešava se, rekao je neki moralistički sitničar i cepidlaka, da poštujem i izdvajam kao odličnog nekog nekoristoljubivog čoveka: ali ne zato što je nekoristoljubiv nego zato što mi se čini da on ima pravo da na svoj račun bude koristan nekom drugom čoveku. Kratko rečeno, uvek se pita ko je *on*, a ko je *onaj drugi.* Kod nekoga ko bi bio određen i stvoren za zapovedanje, samoodricanje, i skromna povučenost, na primer, ne bi bila vrlina nego rasipanje vrline: tako se meni čini. Svaki neegoističan moral koji sebe smatra bezuslovnim i koji se obraća svakom, ne samo što vređa ukus: on je podsticaj na greh propuštanja, jedno zavođelje *više* pod maskom čovekoljublja — i upravo zavođenje i povreda viših, ređih, povlašćenih. Morali se moraju prisiliti da se, pre svega, priklone pred *hijerarhijom,* mora im se prebaciti njihova pretencioznost — dok se konačno ne slože da je *nemoralno* reći: "Što je pravo jednom, pravo je i drugom". Dakle, što se tiče mog moralističkog sitničara i dobričine: da li je zaslužio da ga ismejemo kad morale na takav način opominje na moralnost? Ali čovek ne mora biti baš toliko u pravu ako hoće da smejače ima na *svojoj* strani; zrnce nepravde spada čak u dobar ukus.

222.

Tamo gde se danas propoveda sažaljenje — a ako se dobro oslušne, danas se nikakva druga religija i ne propoveda — psiholog treba dobro da otvori uši: kroz svu sujetu, kroz svu galamu svojstvenu ovim propovednicima (kao svim propovednicima), on će razabrati promukao, jecajući, pravi glas *samopreziranja.* Ono pripada onom pomračenju i poružnjavanju Evrope — *ako nije i njihov uzrok!* — koji su u porastu već ceo jedan vek (i čiji su pravi simptomi pismeno dokumentovani već u jednom brižnom pismu Galijanija gospođi D'Epine). Čovek "modernih ideja", taj oholi majmun, neobuzdano je nezadovoljan sam sobom: to je izvesno. On pati, a njegova sujeta hoće da on samo "sa-pati"...

223.

Evropski melez — sve u svemu, podnošljivo ružan plebejac — ne može bez kostima: njemu je istorija potrebna kao ostava kostima. Pri tom svakako primećuje da mu nijedan valjano ne pristaje — on ih menja i menja. Treba samo pogledati devetnaesti vek s obzirom na

ovo brzo oduševljavanje i menjanje maskarade stilova; a i s obzirom na trenutke očajanja što nam "ništa ne pristaje". Nikakve vajde od pokazivanja romantičnih ili klasičnih, ili hrišćanskih ili firentinskih, ili baroknih ili "nacionalnih" kostima, *in moribus et artibus:* * "ne pristaje"! Ali "duh", naročito "istorijski duh", otkriva još i u ovom očajanju svoje preimućstvo: stalno se iznova neki novi komad prošlosti i inostranstva isprobava, oblači, svlači, odlaže, pre svega *proučava* — mi smo prva proučena epoha što se tiče "kostima", mislim morala, članova vere, umetničkih ukusa i religija, pripremljena kao nijedno ranije doba za karneval velikog stila, za najduhovnnji pokladni smeh i obest, za transcendentalne visine najvišeg besmisla i aristofanskog ismejavanja sveta. Možda ćemo upravo ovde još otkriti carstvo svojih *otkrića,* ono carstvo u kojem i mi još možemo biti originalni, možda kao parodisti istorije sveta i božji lakrdijaši — a može biti, čak i ako ništa današnje nema budućnosti, da upravo naš *smeh* još ima budućnost!

* U običajima i veštinama.

224.

Smisao za istoriju (ili sposobnost brzog shvatanja hijerarhije vrednosti prema kojoj je neki narod, društvo ili neki čovek živeo, "proročanski instinkt" za odnose tih vrednosti, za odnos autoriteta vrednosti prema autoritetu sila koje deluju), taj smisao za istoriju na koji mi Evropljani polažemo pravo kao na svoju osobenost došao nam je zajedno s očaravajućim i mahnitim *poluvarvarsšvom* u koje je Evropa gurnuta demokratskim mešanjem staleža i rasa — tek devetnaesti vek poznaje ovaj smisao kao svoje šesto čulo. Prošlost svakog oblika i načina života, kulturâ koje su ranije ležale neposredno jedna uz drugu, jedna preko druge, sliva se, zahvaljujući onoj mešavini, u nas moderne duše", sad naši instinkti jure natrag na sve strane, mi smo sami neka vrsta haosa — na kraju "duh", kao što smo rekli, otkriva pri tom svoje preimućstvo. Posredstvom svoga poluvarvarstva u krvi i željama imamo svuda tajne prilaze kakve neko otmeno razdoblje nikad nije imalo, pre svega prilaze u lavirinte nedovršenih kultura i u svako poluvarvarstvo koje je ikad postojalo na zemlji; i ukoliko je najznačajniji deo ljudske kulture dosad bio poluvarvarstvo, "smisao za istoriju" znači gotovo čulo i instinkt za sve, ukus i jezik za sve: čime se on odmah pokazuje kao *neotmen* smisao. Na primer, mi ponovo uživamo u Homeru: možda je naše najsrećnije preimućstvo to što umemo da nađemo zadovoljstvo u Homeru, koga ljudi otmene kulture (recimo Francuzi sedamnaestog veka, kao Sent-Evremon, koji mu zamera *espirit vaste,** pa čak i Volter kao njen poslednji odjek) nisu mogli i ne mogu tako lako da prisvoje — i jedva da su sebi dopuštali da uživaju u njemu. Vrlo određeno *da* i *ne* njihovog nepca, njihovo uvek spremno gađenje, njihova oprezna rezervisanost prema svemu što im je strano, njihovo zaziranje od neukusnosti čak i žive radoznalosti, i uopšte ona nespremnost svake otmene i samodovoljne kulture da prizna neku novu požudnost, nezadovoljstvo sopstvenim, divljenje nečemu tuđem: sve to ih navodi i podstiče na nepoverenje čak i prema najboljim stvarima na svetu ako nisu njihova svojina, ili ne bi *mogle* postati njihov plen — i nijedno čulo nije takvim ljudima tako nerazumljivo kao upravo čulo za istoriju a njegova ponizna plebejska radoznalost. Ne stoji drukčije ni sa Šekspirom, tom čudnom špansko-mavarsko-saksonskom sintezom ukusa nad kojom bi neki stari Atinjanin iz kruga Eshilovih prijatelja gotovo umro od smeha ili od ljutnje: a mi — primamo upravo ovo divlje šarenilo, ovu mešavinu najveće nežnosti, grubosti i izveštačenosti sa skrivenom prisnošću i usrdnošću, uživamo u njemu kao upravo za nas sačuvanoj prefinjenosti i pri tom se ne damo uznemiravati odvratnim zadahom i blizinom engleske svetine u kojima žive Šekspirova umetnost i Šekspirov ukus, kao i na *Via Chiaja* u Napulju gde opijenih čula i raspoloženi idemo svojim putem, ma koliko vazduh zaudarao kloakama sirotinjskih stanova. Mi ljudi sa "čulom za istoriju", mi kao takvi imamo svoje vrline, to se ne

može osporavati — mi smo nepretenciozni, nesebični, skromni, odvažni, puni samosavlađivanja, predanosti, vrlo zahvalni, strpljivi, vrlo predusretljivi: možda sa svim tim nismo baš "s puno ukusa". Najzad, priznajemo sebi: ono što je nama ljudima sa "čulom za istoriju" najteže da shvatimo, da osetimo, još jednom da okusimo i zavolimo, što nas u osnovi zatiče predubeđene i gotovo neprijateljski raspoložene, to je upravo ono savršeno i tek dozrelo u svakoj kulturi i umetnosti, ono istinski otmeno u delima i ljudima, trenutak kad su oni kao mirna površina mora, njihova halkionska samozadovoljnost, ono zlatno i hladno što pokazuju sve stvari koje su dovršene. Možda se naša velika vrlina smisla za istoriju nalazi u nekoj nužnoj suprotnosti sa *dobrim* ukusom, u najmanju ruku sa najboljim ukusom, i upravo male, kratke i vrhunske trenutke sreće i preobraženja ljudskog života, kako oni ovde-onde ponekad blesnu, možemo samo loše, samo s oklevanjem i mukom podražavati u sebi: one trenutke i čuda kad je velika sila dobrovoljno zastala pred bezmernim i neograničenim — kad je obilje tanane radosti uživalo u iznenadnom sputavanju i okamenjavanju, u čvrstom spajanju i učvršćivanju na tlu koje još podrhtava. *Mera* nam je strana, priznajemo to sebi; nas draži upravo beskonačno, nemereno. Poput jahača na konju koji se otima hitajući napred, pred beskonačnim opuštamo dizgine, mi moderni ljudi, mi poluvarvari, i *presrećni* smo tek tamo gde smo — *u najvećoj opasnosti.*

* Širina duha.

225.

Hedonizam ili pesimizam, utilitarizam ili eudemonizam: svi ti načini mišljenja koji mere vrednosti stvari prema *zadovoljstvu* i *bolu,* to jest prema propratnim stanjima i uzgrednim pojavama, samo su površni načini mišljenja i naivnosti na koje će svak ko je svestan svojih *tvoračkih* snaga i umetničke savesti gledati s visine ne bez podsmeha i ne bez sažaljenja. Sažaljenje prema *vama!* To odista nije sažaljenje kako ga vi zamišljate: nije to sažaljenje prema društvenoj "bedi", prema "društvu" i njegovim bolesnicima i nesrećnicima, prema poročnima i brodolomnicima od samog početka kakvi leže svuda oko nas; još manje je to sažaljenje prema nezadovoljnim, potlačenim, buntovnim slojevima robova koji teže za vladavinom — oni to zovu "slobodom". *Naše* sažaljenje je više, dalekovidnije sažaljenje — mi vidimo kako se *čovek* umanjuje, kako ga *vi* umanjujete! — i ima trenutaka kad upravo na *vaše* sažaljenje gledamo s neopisivom zebnjom, kad se branimo od takvog sažaljenja, kad nam vaša ozbiljnost izgleda opasnija od bilo koje lakomislenosti. Vi hoćete ako je mogućno — i nema luđeg "ako je mogućno" — da iz sveta *uklonite patnju;* a mi? Izgleda da bismo *mi* radije hteli još veću i goru patnju no što je ikad bila! Blagostanje kako ga vi shvatate — pa to nije nikakav cilj, nama se čini — to je *kraj!* Stanje koje čoveka odmah čini smešnim i prezrenja vrednim — koje rađa *želju* za njegovom propašću! Škola patnje, *velike* patnje — zar vi ne znate da je samo *ta* škola stvorila sveukupna dosadašnja uzvišavanja čoveka? Onaj napon duše u nesreći iz kojega se rađa njena snaga, njena užasnutost u trenutku velikog propadanja, njena dovitljivost i smelost u nošenju, podnošenju, tumačenju i iskorišćavanju nesreće i sve što joj je od dubine, tajnovitosti, maske, duha, lukavstva, veličine poklonjeno — zar joj to nije poklonjeno u patnji, pod pritiskom velike patnje? U čoveku su *stvor* i *tvorac* ujedinjeni: u čoveku su materija, parče, obilje, ilovača, đubre, besmisao, haos; ali u čoveku je i tvorac, vajar, tvrdoća čekića, posmatračka božanstvenost i sedmi dan — razumete li vi tu suprotnost? I da je vaše sažaljenje okrenuto "stvoru u čoveku", onome što mora da se oblikuje, lomi, kuje, kida, spaljuje, žari, prečišćava, onome što nužno mora da *pati* i *treba* da pati? A *naše* sažaljenje — zar vi ne shvatate kome je okrenuto naše *obrnuto* sažaljenje ako se ono brani od vašeg sažaljenja kao od najgore raznežnosti i slabosti? Prema tome, sažaljenje *protiv* sažaljenja! Ali, još jednom da kažemo, ima viših problema od svih problema

zadovoljstva, patnje i sapatnje; a svaka filozofija koja se svodi jedino na te probleme jeste naivnost.

226.

Mi imoralisti! — Ovaj svet koji se *nas* tiče, u kome *mi* moramo da strahujemo i volimo, ovaj gotovo nevidljiv i nečujan svet tananog zapovedanja, tananog pokoravanja, svet koji je u svakom pogledu "gotovo..." zakučast, zamršen, šiljat, nežan: da, on je dobro branjen od nezgrapnih posmatrača i nametljive radoznalosti! Mi smo upleteni u jake niti i košulju dužnosti, i otud se ne *možemo* ispetljati — u tome upravo i jesmo "ljudi dužnosti", mi takođe! Ponekad, istina, i zaigramo u svojim "lancima" i među svojim "mačevima"; češće, ni to nije manje istina, zaškrgućemo uz to zubima i postajemo nestrpljivi zbog okrutnosti svoje sudbine. Ali možemo činiti šta hoćemo; glupaci i očiglednost govore protiv nas: "to su ljudi *bez* dužnosti" — glupake i očiglednost uvek imamo protiv sebe!

227.

Čestitost, recimo da je to naša vrlina koje se ne možemo otresti, mi slobodni duhovi — da, mi ćemo je negovati sa svom zagriženošću i ljubavlju i nikad nećemo odustati da se "usavršavamo" u *svojoj* vrlini koja nam je jedina preostala: neka bi njen sjaj kao pozlaćena, plavkasta, podsmešljiva večernja svetlost ostala jednom da leži nad ovom ostarelom kulturom i nad njenom sumornom, tmurnom ozbiljnošću! A ako se naša čestitost jednog dana ipak oseti umorna, uzdahne i protegne udove i nađe da smo suviše tvrdi i poželi da joj bude bolje, lakše, blaže, kao nekom prijatnom poroku: ostanimo *tvrdi* mi, mi poslednji stoici, i pošaljimo joj u pomoć ono što u sebi imamo đavolskog — našu odvratnost prema onom što je nezgrapno i samo približno, naše *"nitimur in vetitum"** naš pustolovni duh, našu dovitljivu i razmaženu radoznalost, našu najtananiju, najtajnovitiju, najduhovniju volju za moć i ovladavanje svetom koja se žudno mota i lebdi oko svih sfera budućnosti — pođimo u pomoć svome "bogu" sa svim svojim "đavolima"! Verovatno je da nas zbog toga pogrešno shvataju i zamenjuju drugima: ali šta mari! Reći će se: "njihova ‚čestitost" — to je njihovo đavolstvo, i ništa drugo!" Ali šta mari! Pa čak i kad bi bili u pravu! Zar nisu i dosad svi bogovi bili pokršteni đavoli koji su postali sveci? I, na kraju krajeva, šta mi znamo o sebi? I kako će se *zvati* duh koji nas vodi (to je stvar naziva)? I koliko duhova mi krijemo u sebi? Pobrinimo se, mi slobodni duhovi, da se naša čestitost ne pretvori u našu sujetu, u naš ukras i raskoš, našu granicu i našu glupost! Svaka vrlina naginje gluposti, svaka glupost vrlini; "glup do blaženstva", kaže se u Rusiji, i pobrinimo se za to da iz čestitosti ne postanemo na kraju još sveci i gnjavatori! Zar život nije isuviše kratak da bismo se u njemu — još i dosađivali? Morali bismo već verovati u večni život da bismo...

* Težimo zabranjenom.

228.

Neka mi se oprosti otkriće da je dosad sva moralna filozofija bila dosadna i pripadala uspavljujućim sredstvima — i da "vrlini" u mojim očima ništa nije nanelo više štete negoli ta *dosadnost* njenih zagovornika; time još ne bih želeo da poreknem njenu opštu korisnost. Važno je da što manje ljudi razmišlja o moralu; prema tome, *veoma* je važno da moral jednog dana ne postane zanimljiv! Ali, bez brige! I danas je još onako kako je uvek bilo: ne vidim nikoga u Evropi ko bi imao pojma (ili ko bi *pokazao)* da bi razmišljanje o moralu moglo postati opasno, riskantno, zavodljivo — da bi u tome mogla da se skriva *kob!* Treba, na

primer, pogledati neumorne, neizbežne engleske utilitariste kako se, trapavo i važno, Bentamovim stopama približavaju i udaljavaju (neka homerska metafora bi to jasnije izrazila) isto onako kako je i on sam već išao stopama poštovanog Helvecija (ne, nije to uopšte bio opasan čovek, taj Helvecije!). Nijedne nove misli, ničega od tananijeg obrta i nabora neke stare misli, čak ni stvarne istorije onoga što se ranije mislilo: u celini jedna *nemogućna* literatura, sem ako neko ne bi umeo da je s izvesnom pakošću sebi ukiseli. Naime, i u ove moraliste (koje čovek stalno mora čitati s nekom zadnjom mišlju, ako ih već *mora* čitati) uvukla se ona stara engleska mana koja se zove *cant* * i koja je *moralno licemerstvo,* ovog puta prikriveno novim oblikom naučnosti; ima tu i prikrivene odbrane od griže savesti od koje će, što je i pravo, rasa nekadašnjih puritanaca štiti i pored sveg bavljenja moralom. (Zar moralist nije slika i prilika puritanca? Naime, kao mislilac za koga je moral nešto podozrivo, pod znakom pitanja, ukratko — problem? Zar moralisanje ne bi trebalo da bude — nemoralno?) Najzad, svi bi oni hteli da *engleska* moralnost bude u pravu: ukoliko upravo time treba najbolje da se služi čovečanstvu, ili "opštoj koristi", ili "sreći većine", ne sreći *Engleske;* oni svim silama žele da sebi dokažu kako je težnja ka engleskoj sreći, mislim težnja kao *comfort* i *fashion*** (i, u najboljem slučaju, ka sedištu u parlamentu), ujedno i pravi put vrline, da se, štaviše, vrlina, ukoliko je nje dosad bilo na svetu, upravo i svodila na tu težnju. Nijedna od ovih nezgrapnih, u savesti uznemirenih životinja u stadu (koje pokušavaju da stvar egoizma tretiraju kao stvar opšteg blagostanja) neće ništa da zna ni da čuje o tome da "opšte blagostanje" nije ideal, nije cilj, niti bilo kako shvatljiv pojam, nego samo sredstvo za povraćanje — da ono što je pravo jednom ne *može* ni u kom slučaju biti pravo i nekom drugom, da traženje jednog morala za sve ide na štetu upravo viših ljudi; ukratko, da između čoveka i čoveka, pa prema tome i između morala i morala, postoji hijerarhija. Skromna je to i sasvim prosečna vrsta ljudi, ti utilitaristički Englezi i, kao što je rečeno: ukoliko su dosadni ne može se imati dovoljno visoko mišljenje o njihovoj korisnosti. Trebalo bi ih još *ohrabriti* kao što je to, unekoliko, pokušano u ovim stihovima.

Zdravo da ste, dobri taljigaši,
"Što duže, sve radije" — trajno vam je geslo,
Koleno i glava sve krući i tvrđi,
Bez poleta, bez volje za šalu,
Neuništivo prosečni,
Sans genie et sans espirit!***

* Licemerno fraziranje, pritvorac verski jezik.
** Udobnost i pomodnost.
*** Bez dara i duha.

229.

U onim poznim razdobljima, koja se mogu ponositi čovečnošću, ostaje tako mnogo straha, tako mnogo *sujevernog* straha pred "divljom svirepom životinjom", iako se upravo ta čovečnija razdoblja ponose pobedom nad njom, da čak i očigledne istine, kao po dogovoru, vekovima ostaju neizrečene jer se veruje da one ponovo prizivaju u život onu divlju konačno ubijenu životinju. Možda se izlažem izvesnom riziku kad dopuštam da mi se omakne jedna takva istina: mogu je drugi opet uhvatiti i toliko je napojiti "mlekom bogobojažljivog načina mišljenja" dok tiha i zaboravljena ne ostane da leži u svom starom uglu. Treba promeniti mišljenje o svireposti i otvoriti oči; treba se najzad naučiti nestrpljivosti da ne bi takve neskromne debele zablude duže kreposno i drsko kružile, kao što su, na primer, stari i novi filozofi uhranili one o tragediji. Gotovo sve što nazivamo "višom kulturom" počiva na oduhovljenju i produbljivanju *svireposti* — to je moj stav; ona "divlja životinja" uopšte nije

ubijena, ona živi, cveta, samo što se — obogotvorila. Ono što čini bolnu slast tragedije jeste svirepost; ono što u takozvanom tragičnom saosećanju, u osnovi čak u svemu uzvišenom, sve do najviše i najtananije jeze metafizike, deluje prijatno dobija svoju slatkoću jedino od pridodatih sastojaka svireposti. Ono što doživljava Rimljanin u areni, hrišćanin u ushićenosti krstom, Španac pred lomačom ili koridom, današnji Japanac koga privlači tragedija, radnik iz pariskog predgrađa koji čezne za krvavim revolucijama, vagnerovka koja se s neprikrivenom voljom "predaje" Tristanu i Izoldi — ono u čemu svi oni uživaju i što s tajanstvenim žarom žele da upiju u sebe, to su opojni napici velike Kirke "svirepost". Pri tom se svakako mora odbaciti ranija bedasta psihologija koja je u svireposti umela jedino da kaže to da ona nastaje pri pogledu na *tuđu* patnju: ima obilne, preobilne naslade i u sopstvenoj patnji, i u nanošenju bola samom sebi — i gde god se čovek da nagovoriti na samoodricanje u *religijskom* smislu ili na samosakaćenje, kao kod Feničana i asketa, ili uopšte na odricanje od čula i mesa, na skrušenost, na puritanski grč kajanja, na vivisekciju savesti i paskalovsko *sacrifizio dell' intelletto,* 56 tu je on potajno namamljen svojom svirepošću i napred gonjen onom opasnom grozom svireposti usmerene *protiv njega samog.* Najzad, neka se razmisli i o tome da čak i onaj ko saznaje, prisiljavajući svoj duh da saznaje *protiv* sklonosti duha, a često i protiv želja svoga srca — naime da kaže *ne* tamo gde bi rado potvrdio, voleo, obožavao — postupa kao umetnik i hvalitelj svireposti; već svako dubinsko i temeljito zahvatanje je nasilje, htenje da se nanese bol osnovnoj volji duha koji stalno stremi prividu i površini — već u svakoj želji za saznanjem ima kap svireposti.

* Žrtvovanje intelekta.

230.

Možda se ne razume bez daljega ono što sam ovde rekao o "osnovnoj volji duha": neka mi se dopusti jedno objašnjenje. Ono zapovedničko Nešto što narod naziva "duhom" hoće da bude u sebi i oko sebe gospodar i da se oseća kao gospodar: ono ima volju iz mnoštva ka jednostavnosti, volju koja steže, kroti, žudi za vlašću i stvarno vlada. Njegove potrebe i moći su u tom pogledu iste kao one koje fiziolozi pripisuju svemu što živi, raste i razmnožava se. Snaga duha da prisvoji strano ispoljava se u jakoj sklonosti da se novo učini sličnim starom, da se složeno uprosti, potpuno protivrečno previdi ili odbije: kao i da određene crte i linije stranog, svakog isečka "spoljnog sveta" proizvoljno jače podvlači, ističe, krivotvori prema sopstvenoj potrebi. Njegova namera pri tom ide na utelovljenje novih "iskustava", na uvrštavanje novih stvari u stare redove — dakle na rastenje; još određenije, na *osećanje* rasta, na osećanje umnožene snage. Istoj ovoj volji služi jedan prividno suprotan nagon duha, iznenadno iskrsavajuća odluka za neznanje, za svojevoljno izolovanje, za zatvaranje svojih prozora, jedno unutrašnje *Ne* ovoj ili onoj stvari, nedopuštanje prilaza, jedna vrsta odbrambenog stanja u odnosu na mnogo šta što se može znati, zadovoljstvo tamom, zatvorenim horizontom, prihvatanje i odobravanje neznanja: kako je sve to potrebno već prema stepenu njegove snage prisvajanja, njegove "moći varenja", rečeno u slici — i stvarno — duh je još najviše sličan stomaku. Isto tako, tu spadaju povremena volja duha da se da obmanuti, možda sa drskom slutnjom da ovo *nije* baš tako i tako, da se s tim samo miri, zatim zadovoljstvo svakom nesigurnošću i višeznačnošću, uživanje do zanosa u izabranoj teskobi i tajnovitosti nekog kutka, u onom što je suviše blisko, što je u prvom planu, u onom što je uvećano, umanjeno, poremećeno, ulepšano, uživanje u proizvoljnosti svih ovih ispoljavanja moći. Najzad, ovamo spada ona ne sasvim bezazlena spremnost duha da druge duhove obmane i da se pred njima pretvara, onaj stalni pritisak i težnja stvaralačke, oblikujuće, promenljive snage: duh pri tom uživa u raznolikosti svojih maski i u svojoj prevejanosti, uživa i u osećanju svoje sigurnosti pri tom — on se čak najbolje brani i prikriva upravo svojim

protejskim veštinama! *Ovoj* volji za prividom, za uprošćavanjem, za maskom, za ogrtačem, ukratko za spoljnom površinom — jer svaka površina je ogrtač — *suprotstavlja se* ona sublimna sklonost onoga koji saznaje da stvari zahvati duboko, mnogostrano, temeljito: kao neka vrsta svireposti intelektualne savesti i ukusa koju će svaki hrabar mislilac priznati kod sebe pod pretpostavkom da je, kao što i priliči, dovoljno dugo kalio i izoštravao svoje oko za sebe i navikao na strogu disciplinu, pa i na stroge reči. On će reći "ima nečeg svirepog u sklonosti moga duha" — neka kreposni i ljubazni pokušaju da ga razuvere! U stvari, zvučalo bi uljudnije kad bi se za nama — slobodnim, *veoma* slobodnim duhovima — umesto zbog svireposti pričalo, šuškalo, pohvalno govorilo zbog, recimo, "preterane čestitosti": i možda će zaista jednom *tako* zvučati naša posmrtna slava? U međuvremenu — jer donde ima još dosta vremena — sami bismo svakako bili najmanje skloni da se kitimo takvim moralnim šljokicama i resicama od reči: sav naš dosadašnji rad odvraća nas upravo od takvog ukusa i njegovog šarolikog obilja. Lepe su to, svetlucave, zveketave, svečane reči: čestitost, istinoljubivost, ljubav prema mudrosti, žrtvovanje za saznanje, heroizam istinoljupca — ima u tome nečeg što čoveku pojačava gordost. Ali mi pustinjaci i mrmoti, mi smo sebe već davno, u potpunoj tajnosti pustinjačke svesti, ubedili da i ta dostojanstvena raskoš reči spada u stari lažan nakit, prnje i lažnu zlatnu prašinu nesvesne ljudske sujete, i da se i ispod takve laskave boje i premaza mora ponovo otkriti strašan osnovni tekst *homo natura.* Naime, čoveka vratiti u prirodu; ovladati mnogim sujetnim i sanjarskim tumačenjima i sporednim značenjima koja su dosad bila naškrabana i premazana preko onog večitog osnovnog teksta *homo natura;* učiniti da ubuduće čovek stoji pred čovekom kao što već danas, očvrsnuo u zaptu nauke, stoji pred *ostalom* prirodom, s neustrašivim očima Edipa i zapušenim ušima Odiseja, gluv za zavodljive melodije starih metafizičkih ptičara koji su mu isuviše dugo pevali: "Ti si više! Ti si viši! Ti si drugog porekla!" Možda je to čudan i sumanut zadatak, ali jeste *zadatak* — ko bi hteo da to porekne! Zašto smo izabrali taj sumanut zadatak? Ili drukčije postavljeno pitanje: "Čemu uopšte saznanje?" Svako će nas to pitati. A mi, priterani tako uza zid, mi koji smo se i sami već stotinu puta takođe pitali, mi nismo našli i ne nalazimo bolji odgovor...

231.

Učenje nas preobražava, ono čini isto što čini svako hranjenje, koje se takođe ne svodi samo na "održavanje" — kao što zna fiziolog. Ali u našoj osnovi, sasvim "tamo dole", ima zaista nešto na šta se ne može uticati, neki granit duhovnog fatuma, predodređenih odluka i odgovora na predodređena izabrana pitanja. Pri svakom kardinalnom problemu oglašava se jedno nepromenljivo "to sam ja"; o muškarcu i ženi, na primer, mislilac ne može doći do drugog saznanja, nego samo saznati do kraja — samo do kraja otkriti ono što o tome pred njim stoji kao "već utvrđeno". Ponekad se nalaze izvesna rešenja problema koja upravo *nama* jakima učvršćuju veru; možda ćemo ih ubuduće zvati svojim "ubeđenjima". Kasnije se u njima vidi samo ugažena staza ka samosaznanju, putokaz ka problemu kakav mi *jesmo* — tačnije, ka velikoj gluposti kakva smo mi, ka našem duhovnom fatumu, ka onom sasvim "tamo dole" *na koje se ne može uticati.* Posle ove izdašne uljudnosti koju sam upravo ispoljio prema samom sebi, možda će mi pre biti dopušteno da iskažem nekoliko istina o "ženi po sebi": pod pretpostavkom da se već unapred zna kako su to upravo samo — *moje* istine.

232.

Žena hoće da postane samostalna: i uz to počinje da poučava muškarce o "ženi po sebi" — *to* spada među najgore napretke opšteg *poružnjenja* Evrope. Jer šta sve moraju izneti na svetlost dana ovi nespretni pokušaji ženske naučnosti i samopokazivanja! Žena ima tako

mnogo razloga da se stidi; u ženi je tako mnogo cepidlačkog, površnog, nadripedagoškog, sitničarski uobraženog, sitničarski razuzdanog i neskromnog — treba samo proučiti njeno ophođenje sa decom! — što je dosad bilo potiskivano i obuzdavano uglavnom *strahom* pred muškarcem. Teško nama ako se tek ono "večno dosadno u ženi" — a ona obiluje u tome! — osmeli da se pokaže! Ako ona počne temeljito i korenito da zaboravlja svoju mudrost i veštinu, veštinu ljupkosti, igranja, razbibrige, olakog života i lakovernosti i svoju umešnost da se okrene prijatnim željama! Već sada se čuju ženski glasovi koji — tako mi svetog Aristofana! — izazivaju užas, preti se medicinskom jasnoćom o tome šta na početku i na kraju žena *hoće* od muškarca. Zar nije krajnje neukusno kad se žena tako priprema da zakorači u nauku? Srećom, dosad je prosvećivanje bila stvar muškaraca, dar muškaraca — to je bila njihova "unutrašnja stvar"; a na kraju krajeva, povodom svega onog što žene pišu o "ženi" treba imati i dobru dozu nepoverenja u to da li žena zaista *hoće* — i da li *može* hteti — razjašnjenje o sebi... Ako žena pri tom ne traži nov *ukras* za sebe — ipak mislim da samoukrašavanje pripada večnom ženskom — onda, bogami, ona želi da nam ulije strah: možda ona time hoće vlast. Ali istinu ona *neće:* šta je ženi stalo do istine! Od samog početka, ženi nije ništa tako strano, tako mrsko, tako neprijateljsko kao istina — njena velika veština je laž, njena najvažnija stvar je izgled i lepota. Priznajmo to, mi muškarci: mi kod žene poštujemo i volimo upravo *tu* veštinu i *taj* instinkt; mi koji se u tome teško snalazimo i radi olakšavanja sebi se rado pridružujemo bićima pod čijom nam rukom, pogledom i pred čijim nam sitnim glupostima naša sopstvena ozbiljnost, naša težina i dubina izgledaju gotovo kao glupost. Najzad, postavljam pitanje: da li je ikada jedna žena priznala nekoj ženskoj glavi dubinu, nekom ženskom srcu pravičnost? Zar nije isto tako istina da je dosad, u celini uzevši, "ženu" najviše prezirala upravo sama žena — a nikako mi? Mi muškarci želimo da se žena dalje ne kompromituje prosvećivanjem, kao što je stvar muškaraca bila da se brine o ženi i da je zaklanja kad je crkva izdala naredbu: *mulier taceat in ecclesia!** Ženi u korist je išlo ono kad je Napoleon suviše rečitoj gospođi de Stal stavio do znanja: *mulier taceat in politicis!* ** A ja mislim da je prijatelj žena onaj ko današnjim ženama dovikne: *mulier taceat de muliere!****

* Žena da ćuti u crkvi.
** Žena da ćuti u politici.
*** Žena da ćuti o ženi.

233.

O izopačenosti instinkata — a ne samo o rđavom ukusu — svedoči to kad se neka žena poziva upravo na gospođu Rolan ili na gospođu de Stal ili gospodina Žorža Sanda, kao da se time nešto dokazuje *u prilog* "ženi po sebi". Za muškarce su ove imenovane ličnosti tri *komične* žene po sebi — ništa više! — i upravo najbolji nedragovoljni *argumenti protiv* emancipacije i ženskog samoveličanja.

234.

Glupost u kuhinji; žena kao kuvarica; jeziva nepromišljenost s kojom se vodi briga o ishrani porodice i domaćina! Žena ne shvata šta znači jelo, a hoće da bude kuvarica! Kad bi žena bila misaono biće, pa ona bi kao kuvarica već hiljadama godina otkrila najvažnije fiziološke činjenice i morala bi isto tako ovladati lekarstvom! Razvoj čoveka su najviše usporile i najteže oštetile rđave kuvarice, to jest potpuno odsustvo uma u kuhinji: čak i danas jedva da je nešto bolje. Opomena mladim gospođicama.

235.

Ima obrta i uzleta duha, ima izreka, neka mala pregršt reči, u kojima se najednom kristališe jedna cela kultura, jedno celo društvo. Tu spada ona prigodna reč gospođe de Lamber svome sinu: *"Mon ami, ne vous permettez jamais que de folies, qui vous feront grand plaisir** — možda najmaterinskija i najpametnija reč koja je ikada upućena jednom sinu.

* Dragi prijatelju, dozvoljavajte sebi jedino one ludosti koje će vam pričinjavati veliko zadovoljstvo.

236.

Ono što su Dante i Gete mislili o ženi: onaj pevajući *"ella guardava suso, ed io in lei",** a ovaj prevodeći to sa *"das Ewig-Weibliche zieht uns hinain"*** — ne sumnjam da će se svaka plemenitija žena protiviti tom mišljenju, jer ona isto *to* misli o večnom muškom...

* Ona pogleda gore, a ja u nju.
** Večno žensko nas vuče uvis.

237.

Sedam izreka o ženama.

Kako i najcrnja čamotinja beži kad nam muškarac priđe ulagivački!

* * *

Starost, ah, i nauka daju snagu i slaboj vrlini.

***

Crna odeća i ćutljivost čine svaku ženu — promućurnom.

***

Kome sam zahvalna u sreći? Bogu — i mojoj krojačici!

***

Mlada: pećina zarasla u cveće. Stara: aždaja iz nje izleće.

***

Plemićko ime, lep stas, i uz to muškarac: oh, kad bi *on* bio moj!

***

Kratak govor, dubok smisao — klizavica za magaricu!

237a.

Muškarci su se dosad ophodili sa ženama kao sa pticama koje su odnekud s visine zalutale k njima: kao nešto tananije, osetljivije, bujnije, čudnije, slađe, duševnije — ali kao nešto što se mora zatvoriti da ne bi pobeglo.

238.

Prevariti se u osnovnom problemu "muško-žensko", osporavati tu najponorniji antagonizam i nužnost večito neprijateljske napetosti, tu sanjati o nekim jednakim pravima, jednakom vaspitanju, jednakim zahtevima i obavezama: to je *tipičan* znak plitkoumnosti, a mislioca koji se na tom opasnom mestu pokazao plitak — plitak u instinktu! — možemo smatrati uopšte sumnjivim, još više, otkrivenim, sam se time odao; verovatno je da će u svim osnovnim pitanjima života, budućeg života takođe, biti "prekratak" i da *ni u čemu* neće moći dublje da zahvati. Naprotiv, čovek koji ima dubine, u svome duhu kao i u svojim željama, i one dubine u htenju koja može da ide do strogosti i tvrdoće, i lako se brka s njima, taj čovek može o ženi misliti uvek samo *istočnjački:* on mora u ženi videti posed, svojinu koja se može zaključati, nešto što je predodređeno za uslužnost i što se u njoj ispoljava i završava — on se u tom pogledu mora osloniti na duboki um Azije, na azijsku nadmoćnost instinkata, kao što su to nekada učinili Grci, najbolji naslednici i učenici Azije, koji su, kao što je poznato, od Homera do Periklovog vremena sa sve višom kulturom i porastom moći, korak po korak postajali prema ženi *stroži,* ukratko — više istočnjački. *Koliko* je to bilo nužno, *koliko* logično, *koliko* čak ljudski poželjno: o tome treba da razmisli svako za se!

239.

Ni u jednom razdoblju se muškarci nisu prema slabijem polu odnosili sa toliko poštovanja kao danas — to ide uz demokratsku sklonost i osnovni ukus isto tako kao i neukazivanje pošte starosti — kakvo čudo onda što se odmah ovo poštovanje ponovo počinje zloupotrebljavati? Hoće se više, uči se postavljanju zahteva, na kraju se onaj danak u poštovanju smatra gotovo uvredljivim, radije bi se videla utakmica oko prava, zapravo čak i borba: kratko rečeno, žena gubi od svog sgida. Dodajmo odmah da gubi i ukus. Ona se odvikava od *straha* pred muškarcem; ali žena koja se "odvikne od straha" ostaje bez svojih najženstvenijih instinkata. Kad se u Muškarcu više ne želi i ne neguje ono što uliva strah, ili određenije: ono što je *muško* u njemu, pravo je, pa i dovoljno razumljivo, što se žena tada usuđuje da istupi napred; teže je shvatiti da se upravo time — žena izopačava. A to se danas dešava: ne zavaravajmo se u tome! Gde god je industrijski duh odneo pobedu nad militarističkim i aristokratskim duhom, žena sad teži ekonomskoj i pravnoj samostalnosti kakvog službenika: "Žena kao službenik" stoji napisano na vratima modernog društva koje se rađa. Dok se ona tako dokopava novih prava, dok nastoji da postane "gospodar" i na svojim zastavama i zastavicama ispisuje "napredak" žene, s užasnom jasnoćom dešava se suprotno: *žena nazaduje.* Od Francuske revolucije, uticaj žene se *smanjio* u istoj meri u kojoj su porasli njeni zahtevi i prava; a "emancipacija žene", ukoliko je zahtevaju i podržavaju same žene (a ne muški šupljoglavci), pokazuje se tako kao značajan simptom sve većeg slabljenja i otupljivanja najjačih ženskih instinkata. Ima u tom pokretu *gluposti,* bezmalo muške gluposti, koje bi se normalna žena — koja je uvek i razborita žena — morala duboko postideti. Izgubiti njuh za to na kom se tlu najsigurnije dolazi do pobede; zanemariti vežbanje u svojoj rođenoj ratnoj veštini; ne ustručavati se pred muškarcem, možda sve "do knjige", gde se ranije pribegavalo uzdržanosti i tananoj lukavoj skrušenosti; sa kreposnom drskošću potkopavati veru muškarca u ženi svojstven i u ženi *skriven* ideal, u ono nešto večno-žensko i nužno-žensko; napadno i bujicom reči razuveravati muškarca da se žena, poput neke nežnije, čudno divlje i često prijatne domaće životinje mora čuvati, negovati, štititi i zaklanjati; nespretno i

srdito traganje za ropskim i podložničkim što je bilo povezano, i još je povezano, sa položajem žene u dosadašnjem uređenju društva (kao da je ropstvo protivargument, a ne, naprotiv, uslov svake više kulture, svakog uzdizanja kulture) — šta sve ovo znači ako ne nagrizanje ženskih instinkata, neko lišavanje žene njene ženstvenosti? Dakako, ima među učenim magarcima muškog pola dosta tupavih prijatelja i upropastitelja žena koji ženi savetuju da se upravo tako liši ženstvenosti i da se povodi za svim glupostima od kojih boluje "muškarac" u Evropi, evropska "muškost" — koji bi hteli da ženu srozaju sve do "opšteg obrazovanja", pa čak i do čitanja novina i bistrenja politike. Ovde-onde primećuju se namere da se od žena stvaraju čak slobodni duhovi i piskarala kao da žena bez pobožnosti nije za dubokog i bezbožnog muškarca nešto potpuno odbojno ili smešno; njeni nervi se gotovo svuda upropašćuju najmorbidnijom i najopasnijom vrstom muzike (našom nemačkom najnovijom muzikom) i ona se iz dana u dan čini histeričnijom i sve nesposobnijom za svoj prvi i poslednji poziv: da rađa snažnu decu. Vidna je volja da se ona uopšte još više "kultiviše" i da se, kako se to kaže, "slabi pol" kulturom učini *jakim:* kao da nas istorija ne uči dovoljno ubedljivo da su "kultivisanje" i slabljenje — naime slabljenje, rasipanje i obolevanje *snage volje* — uvek išli ruku pod ruku i da su najmoćnije i najuticajnije žene sveta (naposletku i Napoleonova majka) za svoju moć i nadmoć nad muškarcima imale da zahvale upravo snazi svoje volje a ne učiteljima! Ono što nam kod žene pobuđuje poštovanje i počesto strah jeste njena *priroda* koja je "prirodnija" od muškarčeve, njena prava zverinja, lukava gipkost, njena tigrovska kandža u rukavici, njena naivnost u egoizmu, njena nedostupnost vaspitanju i unutarnja divljačnost, ono neuhvatljivo, široko, nepostojano u njenim željama i vrlinama... Ono što i pored sveg straha pobuđuje sažaljenje prema ovoj opasnoj i lepoj mački "ženi" jeste to što ona, kako izgleda, više pati, što je ranljivija, željnija ljubavi, što je na razočarenja osuđena više nego ijedna životinja. Strah i sažaljenje: s ovim osećanjima je muškarac dosad stajao pred ženom, uvek s jednom nogom već u tragediji koja, ushićujući, razara. Šta? I tu sad treba da je kraj? I *razmađijavanje* žene je već u toku? Zasićenost ženom se polako približava? O, Evropo, Evropo! Znamo mi ovu rogatu životinju koja je za tebe uvek bila najprivlačnija, od koje ti uvek iznova preti opasnost! Tvoja drevna legenda mogla bi još jednom postati "istorija" — još jednom bi bezmerna glupost mogla da zagospodari tobom i da te ponese! A iza nje se ne krije nikakav bog, ne! — samo jedna "ideja", jedna "moderna ideja"!...

NARODI I OTADžBINE

240.

Slušao sam, još jednom kao prvi put — Uvertiru Riharda Vagnera za *Majstore pevače;* to je raskošna, prezasićena, teška i pozna umetnost koja se gordi time što za svoje razumevanje pretpostavlja dva veka muzike kao još žive: Nemcima služi na čast što ta gordost nije bez osnova! Kakvi sve sokovi i snage, kakva godišnja doba i podneblja nisu tu pomešani! Na nas to deluje čas kao starodrevno, čas kao strano, oporo i mladalačko, isto toliko je proizvoljno kao svečano-tradicionalno, neretko je vragolasto, još češće krepko i grubo — ima u tome vatre i duha, a istovremeno ima uvelu bledu kožu kao kasno sazreo plod. Teče to široko i puno: a najednom trenutak neobjašnjivog zastoja, kao neka praznina nastala između uzroka i posledice, neki pritisak koji nas navodi na snevanje, gotovo mora, ali već se ponovo širi i raste stari tok prijatnosti, najraznovrsnije prijatnosti, od stare i nove sreće, *umnogom* uključujući i zadovoljstvo umetnika samim sobom, što on ne želi da krije, njegovo zadivljujuće srećno znanje o majstorstvu sredstava kojima se tu poslužio, novih, novostečenih i još neispitanih umetničkih sredstava, kao da želi da nam ih pokaže. Sve u svemu, nikakva

lepota, nema juga, ništa od južne prefinjene jasnoće neba, ništa od gracioznosti, nema igre, jedva nešto malo volje za logikom; čak izvesna nezgrapnost, još naglašena, kao da bi umetnik hteo da kaže: "To je deo moje namere". Neki teški kostimi, nešto samovoljno-varvarsko i svečano, svetlucanje učenih i dostojanstvenih dragocenosti i čipaka; nešto nemačko u najboljem i najgorem smislu reči, nešto na nemački način mnogostruko, bezoblično i neiscrpno; izvesna nemačka moćnost i preobilnost duše koja se ne ustručava da se sakrije pod prefinjenost raspada — koja se možda tek tamo najbolje oseća; pravi, nepatvoren znak nemačke duše koja je istovremeno mlada i prestarela, prezrela i još prebogata budućnošću. Ta vrsta muzike najbolje izražava ono što mislim o Nemcima: oni su od prekjuče i od preksutra *— oni još nemaju svoje danas.*

241.

Mi "dobri Evropljani": i mi imamo tasove kad dopuštamo sebi da izigravamo hrabre rodoljupce da se sunovraćujemo i vraćamo u stare ljubavi i teskobe — upravo sam naveo jedan uzorak toga — časove nacionalnog uzaviranja, patriotske strepnje i svakakvih drugih preplavljivanja starinskim osećanjima. Duhovi sumorniji od nas mogu s onim što se kod nas ograničava na trenutke i dovršava u trenucima izići nakraj tek u dužim razdobljima, za pola godine jedni, za pola ljudskog veka drugi, već prema brzini i snazi s kojom vare i obavljaju "razmenu materije". Mogao bih zamisliti tupe spore rase kojima bi i u našoj brzoj Evropi bilo potrebno pola veka da prevladaju takve atavističke napade rodoljublja i vezivalja za rodnu grudu i da se vrate umu, hoću reći da opet postanu "dobri Evropljani". I dok pričam o ovoj mogućnosti pruža mi se prilika da čujem razgovor dva stara "rodoljupca" — očigledno obojica su loše čula i stoga utoliko glasnije govorila. "*Taj* drži do filozofije i zna o njoj taman toliko koliko i neki seljak ili večiti student — reče jedan — on je još nevin. Ali kome je danas stalo do toga! Ovo je vreme masa: oni puze pred svačim što je masovno, pa tako i u politici. Državnik koji im podigne novu vavilonsku kulu, bilo kakvo čudovište od carstva i moći, za njih je 'velik' — šta mari što mi obazriviji i uzdržljiviji zasad još ne napuštamo veru da jednom činu i jednoj stvari daje veličinu jedino velika misao. Uzmimo da je neki državnik doveo svoj narod u položaj da mora dalje da vodi 'veliku politiku' za koju je taj narod po prirodi slabo obdaren i slabo pripremljen tako da bi morao za ljubav jedne nove, sumnjive prosečnosti žrtvovati svoje stare i postojane vrline — recimo da je neki državnik osudio svoj narod na 'bistrenje politike' uopšte, dok je taj narod dotad imao nešto bolje da radi i da misli i da se u dubini svoje duše nije mogao osloboditi predostrožne odvratnosti prema nemiru, praznini i bučnoj svadljivosti naroda koji stvarno bistre politiku, recimo da takav državnik podjaruje uspavane strasti i požude svoga naroda, da mu njegovu dosadašnju trezvenost i zadovoljstvo u držanju po strani pretvara u manu, njegovu otvorenost prema drugim narodima i tajnovitu neograničenost u krivicu, obezvređuje mu njegove najdublje sklonosti, izokreće mu savest, sužava mu duh, ukus mu čini 'nacionalnim' — kako! Da državnik koji bi sve to uradio, zbog koga bi njegov narod tokom cele svoje budućnosti, ukoliko ima budućnost, morao da ispašta, da takav državnik bude *'velik'?"* — "Pa nego šta! odgovori mu žestoko onaj drugi stari patriot: inače on to ne bi *mogao!* Možda je bila ludost tako nešto hteti? A možda je sve što je bilo veliko u početku bila samo ludost!" — "Zloupotreba reči! povika na to njegov sagovornik. Jak! Jak! Jak i lud! *Ne* velik!" Starci su se očigledno zagrejali sručujući tako jedan drugom svoje "istine" u lice; a ja sam, u svojoj sreći i izvan toga, razmišljao kad će se nad jakim naći neko jači; i da se duhovno spljoštavanje jednog naroda može izravnati, i to produbljavanjem nekog drugog.

242.

Neka se ovo u čemu se sada traži odlika Evropljana zove "civilizacijom" ili "uljuđavanjem" ili "napretkom"; neka se zove prosto, bez pohvale i pokude, političkim jezikom rečeno, *demokratskim* pokretom Evrope: iza svih moralnih i političkih predubeđenja na koja se takvim formulama upućuje odigrava se jedan dubok *fiziološki* proces koji se sve više zahuktava — proces ujednačavanja Evropljana, njihovo sve potpunije odvajanje od uslova u kojima nastaju klimatski i staleški povezane rase, njihova sve veća nezavisnost od svake *određene* sredine koja je vekovima težila da se utisne u dušu i telo jednakim zahtevima, dakle sporo nastajanje jedne bitno nadnacionalne i nomadske vrste čoveka koja, fiziološki rečeno, kao tipično obeležje poseduje maksimum veštine i snage prilagođavanja. Taj proces *nastajanja Evropljana,* koji jakim protivudarima može biti usporen u tempu, ali možda baš time dobija i raste u svojoj žestini i dubini — tu spada još buran val "nacionalnog osećanja", kao i upravo nastupajući anarhizam — taj proces će verovatno uroditi plodovima na koje su njegovi naivni pokrovitelji i panegiričari, apostoli "modernih ideja", najmanje mogli računati. Ti isti novi uslovi u kojima će se uglavnom izvršiti ujednačavanje i srozavanje čoveka — u korisnu, radljivu, mnogostruko upotrebljivu i prilagodljivu životinju stada čovek — pogodni su u najvišem stepenu za to da iznedre izuzetnog čoveka najopasnijih i najprivlačnijih svojstava. Naime, dok ona snaga prilagođavanja koja isprobava stalno promenljive uslove i koja sa svakom generacijom, gotovo sa svakom decenijom, počinje nov rad, sprečava da se razvije *moć* toga tipa; dok će opšti utisak koji čine takvi budući Evropljani biti verovatno onakav kakav čine preko mere brbljivi, malodušni i krajnje poslušni radnici kojima je kao nasušni hleb *potreban* gospodar koji zapoveda; dok se, dakle, demokratizovanje Evrope podudara sa stvaranjem tipa čoveka pripremljenog u najtananijem smislu za *ropstvo,* u pojedinačnom i izuzetnom slučaju *jak* čovek će morati da postane jači i bogatiji nego što je možda ikad ranije bio, zahvaljujući skrupuloznosti svoga školovanja, zahvaljujući ogromnoj raznovrsnosti vežbanja, umešnosti i maske. Htedoh reći: demokratizovanje Evrope je ujedno nedragovoljno stvaranje uslova za odgajanje *tirana,* shvatajući ovu reč u svakom smislu, pa i u najduhovnijem.

243.

Sa zadovoljstvom slušam da se naše Sunce naglo približava sazvežđu *Herkula:* i nadam se da se čovek na ovoj Zemlji ugleda na Sunce. A prvi smo mi, mi dobri Evropljani!

244.

Bilo je jedno vreme kad je bilo uobičajeno nazivati Nemce "dubokim"; sada, kad najuspešniji tip novog nemstva žudi za sasvim drukčijim častima i kod svega što ima dubinu, možda oseća nedostatak "energičnosti", gotovo da je u duhu vremena i patriotski sumnjati da se nismo ranije u onoj pohvali prevarili: kratko rečeno, da nemačka dubina nije možda u osnovi nešto drugo i gore — i nešto čega se, hvala bogu, počinjemo uspešno oslobađati. Pa pokušajmo onda da promenimo mišljenje o nemačkoj dubini: za to nije potrebno ništa drugo do malo vivisekcije nemačke duše. Nemačka duša je pre svega mnogostrana, različitog porekla, složenija i nabacanija nego stvarno građena: to je posledica njenog porekla. Nemac koji bi se drznuo da ustvrdi "dve duše, avaj, borave u mojim grudima", teško bi se ogrešio o istinu, tačnije, zaostao bi za njom jer ima mnogo duša. Kao narod bezmernog mešanja i dodirivanja rasa, možda čak sa prevagom prearijskih elemenata, kao "narod sredine" u svakom pogledu, Nemci su neshvatljiviji, razliveniji, protivrečniji, nepoznatiji, nepredvidljiviji, iznenadniji, čak strašniji nego što su to drugi narodi sami sebi — oni izmiču

definiciji i već time dovode Francuze do očajanja. Za Nemce je karakteristično to što kod njih nikad ne izumire pitanje "šta je nemačko?" Kocebu je svakako dobro poznavao svoje Nemce: "ti si nas upoznao", dovikivali su oni njemu — ali i *Sandova* je verovala da ih poznaje. Žan Pol je znao šta čini kad se razljućen izjasnio protiv Fihteovih lažnih ali patriotskih laskanja i preterivanja — međutim, verovatno je da je Gete drukčije mislio o Nemcima nego Žan Pol, mada mu je u pogledu Fihtea dao za pravo. Šta je u stvari Gete mislio o Nemcima? On se o mnogim stvarima oko sebe nije nikad određeno izjašnjavao i do kraja života je umeo da lepo ćuti — verovatno je imao dobre razloge za to. Izvesno je da ga nisu "ratovi za oslobođenje" naveli na vedrije poglede, nije to učinila ni Francuska revolucija — događaj zbog kojeg je on svoga Fausta, čak i ceo problem "čoveka", *postavio na drugu osnovu* bila je pojava Napoleona. Ima Geteovih reči u kojima on, kao iz inostranstva, s netrpeljivom tvrdoćom poriče ono čime se Nemci ponose: čuvenu nemačku duševnost definiše jednom kao "popustljivost prema tuđim i sopstvenim slabostima". Greši li on u tome? Karakteristično je za Nemce da se o njima retko kad potpuno greši. Nemačka duša ima u sebi hodnika i sporednih hodnika, ima u njoj pećina, skrovišta, donjih podruma; njen nered ima mnogo draži tajanstvenog; Nemac poznaje tajne puteve ka haosu. I kao što svaki stvor voli svoju sliku i priliku, tako Nemac voli oblake i sve što je nejasno, u nastajanju, u polutami, što je vlažno i zastrto: sve što je neizvesno, neuobličeno, što se pomera i raste, on oseća kao "duboko". Sam Nemac ne *postoji,* on *postaje,* on "se razvija". Stoga je "razvoj" zapravo nemački pronalazak i pogodak u velikom carstvu filozofskih formula — vladajući pojam koji, povezan s nemačkim pivom i nemačkom muzikom, radi na tome da ponemči celu Evropu. Stranci stoje začuđeni i opčinjeni pred zagonetkama koje im zadaje protivrečna priroda u osnovi nemačke duše (što je Hegel uneo u sistem, a Rihard Vagner na kraju još u muziku složio). "Dobroćudno i podmuklo" — takva sprega, besmislena u odnosu na svaki drugi narod, opravdava se, na žalost, i suviše često u Nemačkoj: treba samo neko vreme provesti među Švabama! Nezgrapnost nemačkog učenog čoveka, njegova društvena neukusnost se zaprepašćujuće dobro slaže s unutrašnjom okretnošću i lakom smelošću pred kojom su već svi bogovi naučili da se plaše. Ko želi da mu se očigledno pokaže "nemačka duša", neka samo pogleda nemački ukus, nemačku umetnost i naravi: kakva prostačka ravnodušnost prema "ukusu"! Kako tu jedno pored drugog stoje najplemenitije i najprostije! Kako je neuređeno i bogato celo to duševno gazdinstvo! Nemac teško *tegli* svoju dušu; on tegli sve što doživi. On teško vari svoje doživljaje, s njima nikad da izađe nakraj; nemačka dubina je često samo teško usporeno "varenje". I kao što su svi hronični bolesnici, svi dispeptičari skloni ugodnosti, tako i Nemac voli "otvorenost" i "poštenje": kako je *ugodno* biti otvoren i pošten! Danas je možda najopasnije i najuspelije prerušavanje u koje se Nemac razume, ova prisnost, predusretljivost, otvorenost nemačkog *poštenja:* ono je njegova prava mefistofelska veština, s njim on može "još daleko da dotera"! Nemac pušta srcu na volju, gleda uz to svojim odanim plavim praznim nemačkim očima — i inostranstvo ga odmah zamenjuje s njegovom kućnom haljinom! Htedoh reći: može "nemačka dubina" biti šta hoće — među nama, možda ćemo joj se i nasmejati? — dobro činimo ako se i dalje s poštovanjem odnosimo prema njenom spoljnom izgledu i dobrom imenu i ako svoj stari glas, kao narod dubine, ne damo suviše jevtino za prusku "energičnost" i berlinski humor i pesak. Mudro je za jedan narod ako se prikazuje kao dubok, nevešt, dobroćudan, pošten, nepromišljen, i ako *dopušta* da ga takvim smatraju: to bi čak moglo — biti duboko! Najzad, treba se ponositi svojim imenom — ne nosi se uzalud ime *"das 'tiusche'* Volk, das Täusche-Volk",* varljivi narod...

* Tiusch je koren reči deutsch.

"Staro dobro" vreme je prošlo, Mocart ga je dokraja opevao — koliko smo srećni *mi* što nam njegov rokoko još govori, što njegovo "dobro društvo", njegovo nežno sanjarenje, njegovo dečje uživanje u šarama i ukrasima, njegova srdačna uljudnost, njegova težnja ka ljupkom, zaljubljenom, razigranom, do suza ganutom, njegova vera u južnu stranu Alpa mogu još naći odziva u nekom *ostatku* u nama! Avaj, jednom će i to proći! Ali ko sme sumnjati da će još pre nestati razumevanje Betovena i uživanje u njemu! — koji je bio samo poslednji zvuk jednog prelaza i prekida stila, a *ne* kao Mocart završni zvuk jednog velikog evropskog ukusa koji je vekovima trajao. Betoven je epizodan susret jedne stare krhke duše koja nezaustavljivo propada i jedne buduće premlade duše koja nezaustavljivo *dolazi;* u njegovoj muzici se ogleda ono dvostruko svetlo večitog gubljenja i nadanja koje se večito udaljava — isto ono svetlo u kojem je Evropa ležala okupana kad je sa Rusoom sanjala, kad je igrala oko drveta slobode u revoluciji i najzad kad je Napoleona gotovo obožavala. Ali kako sad brzo bledi upravo *ovo* osećanje, kako je već danas teško *znanje* o tom osećanju — kako strano našem uhu zvuči jezik Rusoa, Šilera, Šelija, Bajrona, u kojima je *zajedno*našla put do reči ona ista sudbina Evrope koja je u Betovenu umela da peva! Ono što je od nemačke muzike došlo potom spada u romantiku, to jest u jedan, istorijski računajući, još kraći, još nestalniji, još površniji pokret nego što je bio onaj veliki međučin, onaj prelazak Evrope od Rusoa ka Napoleonu i ka pojavi demokratije. Veber: ali šta *nama* danas znače *Čarobni strelac* i *Oberon?* Ili Maršnerovi *Hans Hajling* i *Vampir!* Ili čak i Vagnerov *Tanhojzer!* To je minula, mada još nezaboravljena muzika. Osim toga, sva ta muzika romantike nije bila dovoljno otmena, nije bila dovoljno muzika da bi se održala i na drugom mestu, a ne samo u pozorištu i pred svetinom; ona je od samog početka bila muzika drugog reda koja je istinskim muzičarima malo značila. Drukčije je bilo s Feliksom Mendelsonom, onim halkionskim majstorom koji je zbog svoje lakše, čistije, srećnije duše, brzo stekao poštovanje i isto tako bio vrlo brzo zaboravljen: kao lepi incident nemačke muzike. A što se tiče Roberta Šumana, koji je stvar shvatio ozbiljno i od samog početka je i shvaćen ozbiljno — on je poslednji koji je osnovao školu — ne važi li među nama danas kao sreća, kao olakšanje, kao oslobođenje to što je upravo ta Šumanova romantika prevladana? Šuman, povlačeći se u "saksonsku Švajcarsku" svoje duše, nastrojen pola verterovski, pola žanpolovski, sigurno ne betovenovski, sigurno ne bajronovski! — njegova muzika u *Manfredu* je promašaj i nesporazum do nepravde — Šuman sa svojim ukusom koji je u suštini bio *slab* ukus (naime, opasna, među Nemcima dvostruko opasna sklonost tihoj lirici i opijenosti osećanja), stalno se držeći po strani, bojažljivo se sklanjajući i povlačeći, jedan plemenit mekušac koji se topio u samoj anonimnoj sreći i boli, od samog početka neka vrsta devojčice i *noli me tangere:64* taj Šuman je već bio samo *nemački* događaj u muzici, ne više evropski, kako je to bio Betoven, kako je to, u još većoj meri, bio Mocart; s njim je nemačkoj muzici zapretila najveća opasnost: da izgubi *glas za dušu Evrope* i da se sroza na puko rodoljublje.

* Ne diraj me!

246.

Kakvo mučenje su nemački pisane knjige za onoga ko ima *treće* uho! Kako mrzovoljan stoji pored jedva žive močvare zvukova bez zvuka, ritmova bez igre, močvare koja se kod Nemaca zove "knjiga"! A tek Nemac koji knjige *čita!* Kako leno, bezvoljno, kako loše čita! Koliko Nemaca znaju i zahtevaju od sebe da znaju da se *umetnost* krije u svakoj dobroj rečenici — umetnost koja hoće da bude odgonetnuta ukoliko rečenica hoće da bude shvaćena! Nesporazum o njenom tempu, na primer: i sama rečenica je krivo shvaćena! Da se ne sme biti

u nedoumici o ritmički odlučujućim slogovima, da se narušavanje suviše stroge simetrije oseti kao namerno i kao draž, da se za svaki *staccato,* za svaki *rubato** ima tanano strpljivo uho, da se pogađa smisao u redu vokala i diftonga, i kako se oni u svom redosledu mogu nežno i bogato bojiti i prebrojiti: ko među Nemcima koji čitaju knjige ima toliko dobre volje da prihvati takve dužnosti i zahteve i da drži otvorene uši za toliko umetnosti i namere u jeziku? Konačno, neko baš "nema sluha za to": i tako se najoštrije suprotnosti stila ne čuju i najtananije majstorstvo se rasipa kao pred gluve. To su bile moje misli kad sam primetio kako ljudi nezgrapno i ništa ne sluteći brkaju dva majstora u umetnosti proze, jednog kome reči oklevajući i hladno kaplju kao sa stropa neke vlažne pećine — on računa na njihov tup zvuk i odjek — i drugog koji svojim jezikom rukuje kao savitljivim mačem i od nadlaktice do nožnog prsta oseća opasnu sreću drhtavog britkog sečiva koje hoće da grize, sikće, reže.

* Tempo *rubato,* ukradeni takt.

247.

Kako nemački stil ima malo veze sa zvukom i uhom pokazuje činjenica da upravo naši dobri muzičari loše pišu. Nemac ne čita naglas, ne za uho, nego samo očima: uši su mu pri tom odložene u fioku. Čovek antike je čitao, kad je čitao — to se nije dešavalo tako često — sam za sebe, i to glasno; bilo je čudno ako je neko čitao u sebi i potajno su se tražili razlozi za to. Glasno: to će reći sa svim pojačavanjima, povijanjima, naglim obrtima tona i menjanjem tempa, u čemu je antička *jasnost* uživala. Tada su zakoni pisanog stila bili isti kao i zakoni govornog stila; zakoni govornog stila zavisili su delom od zadivljujuće obrazovanosti, od suptilnih potreba uha i grla, a delom od jačine, trajnosti i moći antičkih pluća. Rečenica je, u smislu antike, pre svega fiziološka celina ukoliko može da se iskaže u jednom dahu. Rečenični periodi kakvi se javljaju kod Demostena i Cicerona, dvaput uzlazeći i dvaput opadajući, i sve to u granicama jednog daha: to su uživanja za *antičke* ljude koji su tu sposobnost, ono što je retko i teško u iskazivanju takvog perioda, znali da cene iz sopstvenog školovanja — *mi* zapravo nemamo nikakvog prava na *veliki* period, mi moderni, mi koji smo kratkog daha u svakom smislu! A ti stari su svi skupa i sami bili ljubitelji govora, sledstveno znalci, sledstveno kritičari — time su svoje govornike terali do krajnosti; isto onako kao što je u prošlom veku, kad su svi Italijani i Italijanke umeli da pevaju, virtuoznost u pevanju (a sa tim i umetnost melodike) dostigla kod njih vrhunac. U Nemačkoj je međutim (sve do najnovijeg vremena, kad je neka vrsta političkog besedništva počela bojažljivo i nezgrapno da širi svoja mlada krila) postojala zapravo samo jedna vrsta javnog i *donekle* umetničkog govora: to je onaj koji se čuo sa predikaonice. U Nemačkoj je samo propovednik znao koliko je težak jedan slog, a koliko jedna reč, kako jedna rečenica udara, skače, pada, teče, ističe; samo on je imao savest u svojim ušima, često nečistu savest: naime, ima dovoljno razloga za to što upravo Nemac retko, i gotovo uvek prekasno, postiže izvrsnost u govoru. Stoga je remek-delo nemačke proze, razumljivo, remek-delo njenih najvećih propovednika: dosad je *Biblija* bila najbolja nemačka knjiga. U poređenju s Luterovom *Biblijom,* sve ostalo je samo "literatura" — nešto što nije u Nemačkoj izraslo, pa stoga ne može ni urasti, niti urasta u nemačka srca kako je to bilo sa Biblijom.

248.

Postoje dve vrste genija: jedna koja prvenstveno stvara i hoće da stvara, i druga koja se rado oplođava i rađa. Isto tako i među genijalnim narodima ima takvih kojima je u deo pao ženski problem trudnoće i potajni zadatak oblikovanja, vođenja ka zrelosti, savršenosti — Grci su, na primer, bili narod te vrste, Francuzi takođe; i drugi koji moraju oplođavati i postati

uzrok novog životnog poretka — kao što su Jevreji, Rimljani i, sa svom skromnošću pitajući, Nemci? — narodi mučeni i nošeni nepoznatim groznicama i neodoljivo gonjeni iz samih sebe, zaljubljeni i pohotni prema drugim rasama (prema takvima koje se "daju oploditi") i pri tom vlastoljubivi kao sve što u sebi oseća obilje stvaralačkih snaga i sledstveno pod okriljem "milosti božje". Te dve vrste genija se traže kao muškarac i žena; ali između njih dolazi i do nesporazuma — kao između muškarca i žene.

249.

Svaki narod ima sopstveno licemerstvo i zove ga svojim vrlinama. Najbolje što se nosi u sebi ne poznaje se — ne može se poznavati.

250.

Šta Evropa ima da zahvali Jevrejima? Mnogo šta, dobro i rđavo, a pre svega jedno što je istovremeno najbolje i najgore: veliki stil u moralu, strahotu i veličanstvo beskrajnih zahteva, beskrajnih značenja, svu romantiku i uzvišenost moralnih problema — pa sledstveno i najprivlačniji, najvarljiviji i najodabraniji deo one igre boja i zavođenja u život čiji se odsjaj danas žari na nebu naše evropske kulture, na njenom večernjem nebu, a možda se i gasi. Mi umetnici među posmatračima i filozofima smo za to Jevrejima — zahvalni.

251.

Moramo se pomiriti s tim kad nekom narodu koji pati, koji *hoće* da pati od nacionalne nervne groznice i političke ambicije, zamračuju i pomućuju duh mnogi oblaci i smetnje, ukratko: laki napadi zaglupljivanja; na primer, kod današnjih Nemaca čas antifrancuska glupost, čas antijevrejska, čas antipoljska, čas hrišćansko-romantična, čas vagnerovska, čas tevtonska, čas pruska (treba samo pogledati ove jadne istoričare poput Zibela i Trajčkea i njihove tvrde glave), i kako se već sve ne zovu ta prolazna zamagljivanja nemačkog duha i nemačke savesti. Neka mi se oprosti što ni ja prilikom kratkog rizičnog boravka u veoma zaraženoj oblasti nisam ostao potpuno pošteđen te bolesti i što sam, kao i sav svet, počeo da razmišljam o stvarima koje me se ni najmanje ne tiču: prvi znak političke infekcije. Na primer o Jevrejima: evo šta. Nisam sreo još nijednog Nemca koji bi bio naklonjen Jevrejima; i ma koliko bezuslovno bilo odbijanje pravog antisemitizma od strane svih koji misle obazrivo i politički, ipak ta obazrivost i politika nisu upravljeni protiv vrste samog tog osećanja, nego jedino protiv njegove opasne neumerenosti, naročito protiv neukusnog i sramnog izraza tog neumerenog osećanja — oko toga se ne treba zavaravati. Da Nemačka ima Jevreja *više* nego *dovoljno,* da nemački stomak, nemačka krv muke imaju (i još dugo će je imati) da bi s ovom količinom "Jevreja" izišli nakraj — onako kako su, zahvaljujući boljem varenju, izišli nakraj Italijani, Francuzi i Englezi — to je jasan izraz i jezik jednog opšteg instinkta koji se mora slušati i prema kome se mora delati. "Ne puštati više unutra nijednog Jevrejina! I naročito prema istoku (prema Austriji takođe), vrata dobro zatvoriti!" — tako naređuje instinkt jednog naroda čiji je tip još slab i neodređen, tako da bi ga neka jača rasa mogla lako da zbriše, da ga ugasi. A Jevreji su, bez ikakve sumnje, najjača, najžilavija i najčistija rasa koja sada živi u Evropi; oni umeju, i u najgorim uslovima (čak bolje nego u povoljnim), da se probiju pomoću vrlina koje bi neki danas rado žigosali kao poroke — zahvaljujući pre svega odlučnoj veri koja nema potrebe da se stidi pred "modernim idejama"; oni se menjaju, *ako* se menjaju, uvek samo onako kako rusko carstvo preduzima svoja osvajanja — kao carstvo koje ima vremena i koje nije od juče — naime, po načelu "što je mogućno sporije!" Mislilac koji na svojoj savesti ima budućnost Evrope, u svim planovima koje snuje o toj budućnosti računaće sa Jevrejima

kao s Rusima, kao pre svega najpouzdanijim i najverovatnijim činiocima u velikoj igri i borbi snaga. Ono što se danas u Evropi naziva "nacija" i što je zapravo više *res facta* nego *nata** (ponekad čak do neraspoznavanja slična sa *res ficta et picta***), u svakom slučaju je nešto u nastajanju, mlado, što se lako može pomeriti, još ne rasa, a kamoli takvo *aere perennius**** kao što je jevrejstvo. Trebalo bi da se te "nacije" brižljivo čuvaju svakog nepromišljenog nadmetanja i neprijateljstva! Da bi Jevreji kad bi hteli — ili kad bi ih neko na to prisilio, što, izgleda, antisemiti hoće — *mogli* već sada imati prevagu u Evropi, pa čak i bukvalno vlast nad njom, to je van svake sumnje; van sumnje je i to da oni *ne* idu za tim i da takve planove *ne* prave. Naprotiv, oni ponekad hoće i žele, čak s izvesnom nametljivošću, da u Evropi, od Evrope, budu usisani i upijeni, oni žude za tim da se negde najzad učvrste, da budu tolerisani, poštovani i da okončaju nomadski život, da "Jevrejinu lutalici" postave neki cilj; i trebalo bi o toj crti i o toj težnji (koja možda već sama izražava izvesno ublažavanje jevrejskih instinkata) povesti svakako računa i izići joj u susret: radi toga bi možda bilo korisno i uputno da se iz zemlje proteraju antisemitski bukači. Izići joj u susret sa svim obzirima i birajući; otprilike onako kako to čini englesko plemstvo. Jasno je kao dan da bi se s njima još ponajsigurnije mogli poneti jači i već izrazitije uobličeni tipovi novog nemstva, na primer oficir plemićkog roda iz Brandenburške krajine: bilo bi od višestrukog interesa pogledati ne bi li se na nasladnu veštinu zapovedanja i slušanja — i u jednom i u drugom je pomenuta zemlja danas klasična — mogao nadovezati, nakalemiti genije novca i strpljenja (i pre svega nešto duha i duhovnosti, čega na pomenutom mestu nema nimalo). Ipak mi se čini uputnim da ovde prekinem svoje vedro zanošenje nemstvom i svoju svečanu besedu pošto se već dotičem svoje *ozbiljne* stvari, "evropskog problema" kako ga ja shvatam, odgajanja jedne nove kaste koja će vladati Evropom.

* Nešto napravljeno nego rođeno.
** Nešto prividio i naslikano.
*** Trajnije od tuča.

252.

Nikakva to filozofska rasa nije — ti Englezi: Bekon znači *napad* na filozofski duh uopšte, a Hobs, Hjum i Lok uniženje i obezvređenje pojma "filozof" za više od jednog stoleća. *Protiv* Hjuma je ustao i pobunio se Kant; Lok je bio onaj o kome je Šeling smeo da kaže: *"Je méprise Locke"** u borbi protiv englesko-mehanicističkog zaglupljivanja sveta bili su jednodušni Hegel i Šopenhauer (sa Geteom), dva neprijateljska bratska genija u filozofiji koji su težili prema dva suprotna pola nemačkog duha, naneseći pri tom jedan drugom nepravdu, kako to već jedino braća čine. Šta u Engleskoj nedostaje, i uvek je nedostajalo, to je dobro znao onaj poluglumac i retor, neukusni smetenjak Karlajl, koji se trudio da pod strasnim grimasama prikrije ono što je sam o sebi znao: naime, ono što je *nedostajalo* Karlajlu — prava *moć* duhovnosti, prava *dubina* duhovnog pogleda, ukratko filozofija. Karakteristično je za takvu nefilozofsku rasu da se ona čvrsto drži hrišćanstva: njoj je *potrebna* njegova disciplina za "moralizovanje" i uljuđivanje. Englez, turobniji, čulniji, jače volje i suroviji od Nemca — upravo je stoga, kao prostiji, ujedno i pobožniji od Nemca: njemu je hrišćanstvo još *potrebnije.* Za osetljivije nozdrve ima ono englesko hrišćanstvo još jedan tipično engleski miris mrzovolje i neumerenosti u piću, protiv kojih se ono, s dobrim razlozima, upotrebljava kao lek — naime, osetljiviji otrov protiv grubljeg: u stvari, uljudnije trovanje je kod sirovijih naroda već napredak, jedna stepenica više na putu oduhovljenja. Engleska nezgrapnost i seljačka ozbiljnost se još najsnošljivije prikrivaju, tačnije: izlažu i otkrivaju, hrišćanskom mimikom, bogomoljstvom i pevanjem psalama; za onu stoku pijanica i rasipnika koja je nekad pod vlašću metodizma učila da moralno grokće, a odnedavna to isto ponovo čini kao "Armija spasa", grč kajanja može zaista da bude relativno najviši domet "humanosti" za koji

je ona sposobna; toliko se s razlogom može priznati. A ono što još najhumanije vređa Engleza jeste njegova nemuzikalnost, u slici (i bez slike) govoreći: on u pokretima svoje duše i svoga tela nema takta ni plesa, čak ni želje za taktom i plesom, za "muzikom". Treba ga samo čuti kad govori; treba videti najlepše Engleskinje kad ***hodaju*** — ni u jednoj zemlji na svetu nema lepših golubova i labudova — najzad: treba ih čuti kad pevaju! Ali ja zahtevam suviše...

* Prezirem Loka.

253.

Ima istina koje najbolje shvataju osrednje glave jer su njima najprimerenije, ima istina koje samo za osrednje duhove imaju draži i snagu zavođenja: s ovim možda neprijatnim stavom suočavamo se upravo sada kad u srednjem regionu evropskog ukusa počinje da dobija prevagu duh poštovanja vrednih, ali osrednjih Engleza — navodim Darvina, Džona Stjuarta Mila i Herberta Spensera. U stvari, ko bi mogao posumnjati u korisnost povremene vladavine *takvih* duhova? Pogrešno bi bilo kad bi se upravo duhovi visokog ranga, duhovi koji se ne kreću utrvenim putevima smatrali naročito podesnima za utvrđivanje i prikupljanje mnogobrojnih, sitnih, običnih činjenica i za njihovo svođenje u zaključke; naprotiv, kao izuzeci, oni su unapred osuđeni na nepovoljan položaj prema "pravilima". Najzad, oni imaju i drugog posla, a ne samo da saznaju — naime, da nešto novo *budu,* nešto novo *znače,* da nove vrednosti *prikažu!* Jaz između znati i moći, možda je mnogo dublji, pa i mnogo neugodniji nego što se misli: nije isključeno da će onaj ko može u velikom stilu, stvaralac, morati da bude neko ko ne raspolaže znanjem, dok s druge strane, za naučna otkrića kakva su recimo Darvinova, dobra dispozicija može da bude izvesna uskost, suvoća i marljiva brižljivost, ukratko — ono nešto englesko. Englezima, najzad, ne treba zaboraviti ni to da su oni svojom dubokom prosečnošću već jednom prouzrokovali opštu depresiju evropskog duha: ono što se naziva "modernim idejama" ili "idejama osamnaestog veka" ili "francuskim idejama" — ono, dakle, protiv čega se *nemački* duh s dubokom odvratnošću pobunio — bilo je engleskog porekla, tu sumnje nema. Francuzi su bili samo majmuni i glumci ovih ideja, njihovi najbolji vojnici takođe, pa, na žalost, i njihove prve i najtemeljitije *žrtve:* jer usled proklete anglomanije "modernih ideja", "*âme française*"* je najzad postala tako tanka i mršava da se njenog šesnaestog i sedamnaestog veka, njene duboke i strasne snage, njene pronicljive otmenosti sećamo danas gotovo s nevericom. Međutim, taj stav istorijske pravičnosti treba čvrsto držati i braniti ga od trenutnog raspoloženja i privida: evropska *noblesse*** — osećanja, ukusa, običaja, ukratko, uzimajući tu reč u svakom uzvišenom smislu — delo je i pronalazak *Francuske,* a evropska vulgarnost, plebejstvo modernih ideja *Engleske.*

* Francuska duša.
** Plemenitost.

254.

Još i danas je Francuska sedište najduhovnije i najprefinjenije evropske kulture i visoka škola ukusa: ali ovu "Francusku ukusa" nije lako naći. Ko njoj pripada, taj se dobro sakrio — biće da je mali broj onih u kojima ona stvarno živi; osim toga, možda su to ljudi koji baš ne stoje na čvrstim nogama, delom fatalisti, sumorni, bolesni, delom razneženi i izveštačeni, takvi kojima je *stalo do toga* da se sakriju. Jedno je svima zajedničko: oni su gluvi za besomučnu glupost i bučnu brbljivost demokratskog ćifte. U stvari, danas se u prvom planu kotrlja i valja jedna zaglupljena i ogrubela Francuska — ona je upravo nedavno, prilikom pogreba Viktora Igoa, priredila pravu orgiju neukusa i istovremeno divljenja samoj sebi. I još nešto im je zajedničko: dobra volja da se odbrane od duhovne germanizacije — i još bolja

nemoć za to! Možda je već sada u ovoj Francuskoj duha, koja je ujedno i Francuska pesimizma, Šopenhauer više kod kuće i odomaćeniji nego što je ikad bio u Nemačkoj; da i ne govorimo o Hajnrihu Hajneu koji je tananijim i uobraženijim liričarima Pariza već davno prešao u krv i meso, ili o Hegelu koji danas u obličju Tena — to jest *prvog* među živim istoričarima — vrši gotovo tiranski uticaj. A što se Riharda Vagnera tiče: ukoliko francuska muzika više uči da se oblikuje prema stvarnim potrebama ove moderne duše, utoliko će ona više "vagnerisati", to se sme predskazati — ona to već sada čini dovoljno! Ipak, postoje tri stvari koje Francuzi još i danas mogu s ponosom pokazivati kao svoju baštinu i svojinu i kao sačuvano obeležje stare kulturne nadmoćnosti u Evropi, uprkos svoj dobrovoljnoj ili nedobrovoljnoj germanizaciji i vulgarizaciji ukusa: prvo, sposobnost za umetničke strasti, za predavanje "formi" za koju je, pored hiljadu drugih, pronađen izraz *l'art pour l'art* — toga u Francuskoj nikad nije nedostajalo već tri veka i uvek je, zahvaljujući strahopoštovanju pred "malim brojem", omogućavalo neku vrstu kamerne muzike u literaturi koju u ostaloj Evropi nije lako naći. — Drugo na čemu Francuzi mogu zasnivati nadmoćnost nad Evropom jeste njihova stara mnogostrana *moralistička* kultura koja omogućava da se u proseku čak i kod malih novinskih *romanciers* i kod slučajnih *boulevardiers de Paris* nalaze psihološka osetljivost i radoznalost o kojima u Nemačkoj, na primer, nemaju ni pojma (a kamoli nešto određenije!). Za to Nemcima nedostaje nekoliko stoleća moralističkog stila koje, kako je rečeno, Francuska nije propustila; ko Nemce stoga naziva "naivnima", on im jednu manu pretvara u pohvalu. (Kao suprotnost nemačkom neiskustvu i nevinosti u *voluptate psychologica71* koja nije baš u tako dalekom srodstvu s dosadnošću nemačkog društvenog života, i kao najuspeliji izraz prave francuske radoznalosti i dovitljivosti za ovu oblast blage jeze može se smatrati Anri Bejl, onaj znameniti prethodnik i preteča koji je napoleonovskim tempom jurio kroz *svoju* Evropu, kroz nekoliko vekova evropske duše, kao čovek koji je tragao za ovom dušom i koji ju je otkrio: bila su potrebna dva pokolenja da se on nekako *dostigne,* da se naknadno reše zagonetke koje su njega mučile i ushićavale, toga čudnog epikurejca i ljubopitljivog čoveka koji je bio poslednji veliki psiholog Francuske.) Postoji i treći osnov za polaganje prava na nadmoćnost: u biću Francuza je polovično uspela sinteza Severa i Juga koja im omogućava da mnoge stvari shvate i navodi da druge stvari čine koje jedan Englez nikad neće shvatiti; njihov temperament, periodično naklonjen i odbojan prema Jugu, u kome s vremena na vreme uskipi provansalska i ligurijska krv, čuva ih od jezivog nordijskog sivila običnosti i od sumorne avetinjske igre pojmova i beskrvnosti — naše *nemačke* bolesti ukusa, protiv čije prekomernosti su s velikom odlučnošću kao lek propisani gvožđe i krv, to jest "velika politika" (u skladu s jednom opasnom medicinom koja me uči da čekam i čekam, ali još ne i da se nadam). I sad još ima u Francuskoj bezuslovne otvorenosti i prethodnog razumevanja za one ređe i retko smirene ljude koji su suviše široki da bi zadovoljstvo našli u nekom plitkom rodoljublju i da bi umeli u Severu voleti Jug i u Jugu Sever — za one rođene mediterance, "dobre Evropljane". Za njih je muziku stvorio *Bize,* taj poslednji genije koji je video novu lepotu i zanos — koji je u *muzici* otkrio deo Juga.

* Naslađivanju psihologijom.

255.

Prema nemačkoj muzici mora se, po mom mišljenju, biti veoma podozriv. Recimo da neko voli Jug kao što ga ja volim, kao veliku školu ozdravljenja, u najduhovnijem i najčulnijem, kao neobuzdano obilje sunca i ozarenost njime što se širi nad jednim životom koji je samosvojan i koji veruje u sebe: takav čovek će umeti da se pripazi pred nemačkom muzikom jer mu ona, kvareći mu ukus, kvari zdravlje. Takav južnjak, ne po poreklu nego po *verovanju,* mora ako sanja o budućnosti muzike sanjati o iskupljenju muzike Severa i imati u

svojim ušima predigru jedne dublje, moćnije, možda opake i tajanstvenije muzike, jedne nadnemačke muzike koja pred prizorom plavog požudnog mora i mediteranske jasnoće neba neće izgubiti zvučnost, neće svenuti i izbledeti kako to čini sva nemačka muzika, jedne nadevropske muzike koja je još kadra da se potvrdi pred mrkim sunčevim zalascima pustinje, čija je duša srodna sa palmom i ume da se odomaći i da kruži među velikim, lepim i samotnim zverima... Mogao bih da zamislim muziku čija bi se najređa čar sastojala u tome što ne bi više ništa znala o dobru i zlu, što bi preko nje možda ovde-onde prešla nostalgija moreplovca, neka zlatasta senka i nežna malaksalost: jednu umetnost koja bi videla kako iz velike daljine traže pribežište u njoj boje jednog propadajućeg, gotovo već nerazumljivog moralnog sveta, i koja bi bila gostoljubiva i dovoljno duboka da bi prihvatila takve pozne begunce.

256.

Zahvaljujući bolesnoj otuđenosti koju je nacionalističko ludilo unelo i još unosi među narode Evrope, zahvaljujući isto tako kratkovidim i brzopletim političarima koji su se danas uz pomoć tog ludila našli za kormilom i koji i ne slute koliko razdvajačka politika koju oni vode može i mora da bude samo politika međuigre — zahvaljujući svemu tome i mnogo čemu danas još neizrecivom, sada se previđaju ili proizvoljno i lažno tumače najnesumnjiviji znaci koji govore da *Evropa hoće da bude jedno.* Kod svih ljudi dubljih n širih pogleda u ovom stoleću bio je u tajnovitom radu njihove duše istinski zajednički pravac priprema puta za onu novu *sintezu* i pokušaj anticipacije Evropljanina budućnosti: samo svojom spoljašnošću, ili u trenucima slabosti, recimo u starosti, pripadali su oni "rodoljupcima" — oni su se odmarali sami od sebe kad su postajali "patrioti". Mislim na ljude kao što su Napoleon, Gete, Betoven, Stendal, Hajnrih Hajne, Šopenhauer: neka mi se ne zameri ako im pridružim i Riharda Vagnera, samo ne smemo dopustiti da nas zavede njegovo nerazumevanje samog sebe — geniji njegove vrste, retko imaju pravo da sami sebe razumeju. Naravno, još manje smemo dopustiti da nas zavede prostačka buka kojom se sada u Francuskoj zatvara i brani od Riharda Vagnera — pri svemu tome ostaje činjenica da su *francuski pozni romantizam* četrdesetih godina i Rihard Vagner najtešnje i najprisnije međusobno povezani. Oni su u svim visinama i dubinama svojih potreba slični, u samoj osnovi slični: Evropa je to, jedinstvena Evropa, čija se duša kroz njihovu svestranu i bujnu umetnost probija i stremi uvis — kuda? U novo svetlo? Ka novom suncu? Ali ko bi mogao tačno da izrazi ono što svi ovi majstori novih jezičkih sredstava nisu umeli razgovetno da izraze? Izvesno je da ih je mučila ista neodoljiva žestina, da su na isti način *tražili,* ti poslednji veliki tragaoci! Svi skupa opsednuti literaturom do dna duše — prvi umetnici koji su poznavali svetsku literaturu — većinom i sami pisci, pesnici, posrednici i mešači umetnosti i čula (Vagner kao muzičar spada među slikare, kao pesnik: među muzičare, kao umetnik, uopšte među glumce); svi skupa fanatici *izraza* "po svaku cenu" — ističem Delakroa, najbližeg Vagnerovog srodnika — svi skupa veliki otkrivači u carstvu uzvišenog, ružnog i groznog takođe, još veći otkrivači u efektu, u predstavljanju, u veštini raspoređivanja, svi skupa talenti daleko iznad svog genija, virtuozi skroz-naskroz, s neprijatnim prilazima svemu što zavodi, mami, prisiljava, pretura, rođeni neprijatelji logike i pravih linija, pohlepni na strano, egzotično, čudovišno, krivo, u samom sebi protivrečno; kao ljudi, Tantali volje, plebejci koji su se probili, koji su bili svesni da su u životu i stvaranju nesposobni za otmen tempo, za *lento* — setimo se na primer Balzaka — neobuzdani radnici koji se gotovo uništavaju radom; antinomičari i buntovnici u moralu, častoljubivi i nezajažljivi, bez ravnoteže i uživanja; najzad, svi skupa, u sudaru sa hrišćanskim krstom, brodolomnici i utopljenici (i to s punim pravom: jer ko bi od njih bio dovoljno dubok i izvoran za filozofiju *antihrista?),* sve u svemu jedna drsko odvažna, raskošno-nasilna,

visokoleteća i uvis ustremljena vrsta viših ljudi koja je svoj vek — a to je vek *gomila! —* morala najpre da upozna s pojmom "viši čovek"... Neka nemački prijatelji Riharda Vagnera dobro razmisle o tome da li u Vagnerovoj umetnosti ima nečeg čisto nemačkog, ili da nije njena odlika upravo to što dolazi iz *nadnemačkih* izvora i poriva, pri čemu ne treba potcenjivati to da je za uobličenje njegovog tila bio neophodan upravo Pariz prema kome ga je u najpresudnije vreme upućivala dubina njegovih instinkata, i da je ceo način ljegovog nastupa, njegovog izdavanja za apostola mogao sazreti tek kad se našao pred francuskim socijalističkim uzorom. Možda će se, pri jednom tananijem upoređivanju, na čast nemačkoj prirodi Riharda Vagnera utvrditi da je on u svemu postupao jače, smelije, tvrđe, uzvišenije nego što bi to mogao neki Francuz devetnaestog veka — zahvaljujući okolnosti što smo mi Nemci još bliži varvarstvu od Francuza; možda cela, tako stara latinska rasa neće nikad, a ne samo danas, biti kadra da dokuči, oseti, oponaša ono najznačajnije što je stvorio Rihard Vagner: lik Zigfrida, onog *veoma slobodnog* čoveka, koji za ukus starih i omekšalih kulturnih naroda može zaista biti suviše slobodan, suviše tvrd, suviše razdragan, suviše zdrav, suviše *antikatolički.* Možda je on, taj antiromanski Zigfrid, bio čak greh protiv romantizma: doduše, Vagner je taj greh izdašno okajao u svojim starim tmurnim danima kad je — anticipirajući jedan ukus koji je u međuvremenu postao politika — sa njemu svojstvenim religijskim žarom počeo da propoveda *put u Rim,* mada sam nije pošao baš tim putem. Da neko ne bi pogrešno razumeo ove moje poslednje reči pribeći ću nekolikim snažnim stihovima koji će i manje osetljivim ušima otkriti šta hoću — šta imam *protiv* "poznog Vagnera" i njegove parsifalske muzike.

— Da li je to još nemačko? —
Iz nemačkog srca kreštanje ovo tmulo?
I nemačko telo što samo sebe kida?
Ovo popovsko raspinjanje ruku,
Ovo draženje čula mirisom tamjana?
I nemačko ovo spoticanje, padanje, teturanje,
Ovo brujanje zvona?
Ovo kaluđeričko koketovanje, zvonjava u slavu
Bogorodice,
Sve ovo lažno ushićeno okretanje nebu?
— Da li je to još nemačko? — Razmislite! Još ste na kapiji:
Jer to što čujete, to je *Rim — vera Rima*
bez reči!

ŠTA JE OTMENO?

257.

Svako uzdizanje tipa "čovek" bilo je dosad delo nekog aristokratskog društva — i tako će uvek biti: kao društva koja veruje u dugu lestvicu hijerarhije i razlike u vrednostima između čoveka i čoveka, i kome je potrebno ropstvo u bilo kom smislu. Bez *patosa distance,* kakav proističe iz urođene razlike staleža, iz stalnog gledanja vladajuće kaste — iz daljine i odozgo — na potčinjene i na oruđa i iz njihovog isto tako stalnog navikavanja na pokoravanje i zapovedanje, na obuzdavanje i držanje na distanci, ne bi uopšte mogao izrasti i onaj drugi tajanstveniji patos, ona težnja za sve većim povećavanjem distance u samoj duši, obrazovanje

sve viših,ređih, daljih, širih, obuhvatnijih stanja, jednom rečju: upravo uzdizanje tipa "čovek", stalno "samoprevazilaženje čoveka", da se poslužimo jednom moralističkom formulom u nadmoralnom smislu. I odista: u odnosu na istoriju nastanka aristokratskog društva (to jest pretpostavke onog uzdizanja tipa "čovek") ne sme se podlegati nikakvim humanističkim obmanama: istina je surova. Recimo sebi bez ikakvog obzira kako je do sada *počinjala* svaka viša kultura na zemlji! Ljudi sa još sirovom prirodom, varvari u svakom strašnom smislu reči, grabljivci, još u posedu neslomljene snage volje i želje za moći, bacili su se na slabije, uljuđenije, miroljubivije, možda trgovačke ili stočarske rase, ili na stare oronule kulture u kojima je upravo poslednja životna snaga dogorevala u sjajnim vatrometima duha i pokvarenosti. Otmena kasta je u početku bila uvek kasta varvara: njena premoć nije ležala prvenstveno u telesnoj snazi, nego u duhovnoj — bili su to *potpuniji* ljudi (što na svakom stupnju znači isto što i "potpunije zveri").

258.

Korupcija kao izraz o tome da unutar instinkata preti anarhija i daje osnova afekata koja znači "život" uzdrmana; korupcija je, u zavisnosti od životnog oblika u kome se pokazuje, nešto u osnovi različito. Kad na primer jedna aristokratija kao što je francuska, na početku revolucije sa sublimnim gađenjem odbacuje svoje privilegije i sama sebe žrtvuje neobuzdanosti svoga moralnog osećanja, onda je to korupcija — bio je to zapravo samo završni čin one korupcije koja je trajala vekovima i zbog koje je korak po korak ustupala svoja vladarska prava i srozala se na *funkciju* kraljevstva (na kraju čak na njegov ukras i paradni privezak). Međutim, kod dobre i zdrave aristokratije je bitno to što se ona oseća *ne* kao funkcija (bilo kraljevstva, bilo društva), nego kao njihov *smisao* i najviše opravdanje — što ona zbog toga mirne savesti prima žrtvovanje mnoštva ljudi koji se *zbog nje* moraju potisnuti i svesti na nivo nepotpunih ljudi, robova i oruđa. Njihova osnovna vera mora biti to da društvo sme postojati *ne* radi društva, nego samo kao osnova i skelet na kojima će jedna izabrana vrsta ljudi moći da se uzdigne do svog uzvišenog zadatka i uopšte do višeg *bića:* poput one biljke puzavice na Javi — zovu je *sipo matador* — koja stremi suncu, svojim vršikama se dugo i često hvata za grane hrasta, sve dok konačno, visoko iznad njih, ali oslonjena na njih, u punom svetlu ne razvije svoju krunu i zablista u svojoj sreći.

259.

Obostrano se uzdržavati od povrede, nasilja, iskorišćavanja, svoju volju izjednačiti s voljom drugoga: to može u izvesnom grubom smislu postati dobar običaj među pojedincima ako su za to dati uslovi (naime, njihova stvarna sličnost u količini moći i vrednosnim merilima i njihova pripadnost jednom telu). Međutim, čim bi se primena ovog principa pokušala proširiti i po mogućnosti čak uzeti kao *osnovni princip društva,* on bi se odmah pokazao kao ono što jeste: kao volja za *poricanjem* života, kao princip rastvaranja i propadanja. Ovde se mora promisliti duboko, do temelja, i odbraniti se od svake osetljive bolećivosti: sam život je *u suštini* prisvajanje, povređivanje, savladavanje stranog i slabijeg, tlačenje, čvrstina, nametanje sopstvenih oblika, utelovljenje i u najmanju ruku, najblaže, izrabljivanje — ali zašto uvek upotrebljavati baš takve reči kojima je od pamtiveka utisnuta klevetnička namera? I ono telo u kojem se, kao što je pretpostavljeno, jedinke odnose jedna prema drugoj kao jednake — to se dešava u svakoj zdravoj aristokratiji — ako je živo, a ne telo koje odumire mora samo činiti protiv drugih tela sve ono od čega se jedinke u njoj međusobno uzdržavaju: ono će morati da bude ovaploćena volja za moć, ono će rasti, širiti se, privlačiti sebi, težiti premoći, ne iz neke moralnosti ili nemoralnosti, nego zato što *živi* i zato što život *jeste* upravo volja za moć. Ali ni u čemu drugom se obična svest Evropljana ne opire

poučavanju više nego u ovome; sada se svuda mašta, čak i pod plaštom nauke, o budućem stanju društva koje treba da bude lišeno "izrabljivačkog karaktera" — to u mojim ušima zvuči kao da se obećava da će se pronaći život koji će se uzdržavati od svih organskih funkcija. "Izrabljivanje" nije svojstveno nekom iskvarenom ili nesavršenom i primitivnom društvu: ono spada u samu *bit* živog, kao osnovna organska funkcija, ono je posledica istinske volje za moć, koja je upravo volja za život. Dopustimo da je to kao teorija novost — kao realnost to je *pračinjenica* celokupne istorije: budimo ipak toliko pošteni prema samima sebi!

260.

Na jednoj šetnji kroz mnoge istančanije i grublje morale koji su dosad vladali ili još vladaju na zemlji našao sam da se izvesne crte po pravilu zajedno ponovo pojavljuju i da su međusobno povezane — sve dok mi se konačno nisu otkrila dva osnovna tipa i pala u oči osnovna razlika. Postoji *moral gospodara* i *moral robova;* odmah dodajem da se u svim višim i mešovitim kulturama javljaju i pokušaji izmirivanja ova dva morala, još češće njihovo uzajamno prožimanje i uzajamno nerazumevanje, ponekad se čak javljaju neposredno jedan uz drugi — pa i u istom čoveku, u jednoj duši. Moralna razlikovanja vrednosti su nastala ili u jednoj vladajućoj grupi koja je s osećanjem zadovoljstva postala svesna čime se razlikuje od potčinjene grupe, ili među potčinjenima, robovima i zavisnim svakog stepena. U prvom slučaju, kad su vladajući oni koji određuju pojam "dobro", kao ono što izdvaja i što određuje rang, oseća se uzvišeno, gordo stanje duše. Otmen čovek odbija od sebe bića u kojima dolazi do izraza suprotnost takvog uzvišenog, gordog stanja: on ih prezire. Treba odmah uočiti da u ovoj prvoj vrsti morala, suprotnost "dobro" i "rđavo" znači isto što i "otmeno" i "prezrenja dostojno": suprotnost "dobro" i *"zlo"* drugog je porekla. Prezire se kukavica, strašljivac, sitničar, onaj ko misli samo na usku korisnost; isto tako, nepoverljiv čovek sa svojim neslobodnim pogledom, onaj ko sam sebe ponižava, pseća vrsta čoveka koji dopušta da bude zlostavljan, bogoradeći laskavac, pre svega lažov: osnovno verovanje svih aristokrata je da je prost narod sklon laži. "Mi, istinoljubivi ljudi" — tako su plemići u staroj Grčkoj nazivali sebe. Jasno je kao dan da su se moralne vrednosne oznake svuda prvobitno odnosile na *ljude,* a tek izvedeno i kasnije na *postupke;* zbog toga je velika greška kad istoričari morala polaze od pitanja kao što je "zašto su hvalili samilosni postupak?" Otmena vrsta ljudi oseća da *ona* treba da određuje vrednost, njoj nije potrebno da joj neko odobrava, ona presuđuje "što je štetno meni, to je štetno po sebi", ona zna da je ona ono što stvarima uopšte tek pridaje vrednost, ona je *tvorac vrednosti.* Sve što na sebi poznaje, ona poštuje: takav moral je samoveličanje. U prvom planu se nalazi osećanje punoće, moći koja hoće da se preliva, sreća visoke napetosti, svest o bogatstvu koje bi da se poklanja i daje — i otmen čovek pomaže nesrećnom, ali ne, ili gotovo ne, iz sažaljenja, nego više iz jednog poriva koji rađa obilje moći. Otmen čovek poštuje u sebi moćnog, kao i onog ko ima moć nad samim sobom, ko ume da govori i da ćuti, ko s radošću primenjuje strogost i čvrstinu prema sebi i sa strahopoštovanjem se odnosi prema svemu strogom i čvrstom. "Tvrdo srce Votan mi je u grudi stavio", kaže se u jednoj staroj skandinavskoj sagi: tako se s pravom pevalo iz duše jednog gordog Vikinga. Takva vrsta čoveka se upravo ponosi time što se *ne da* navesti na sažaljenje, zbog čega junak sage opominjući dodaje: "Ko već u mladosti tvrdo srce nema, nikad mu ono tvrdo biti neće". Otmeni i hrabri koji tako misle su najudaljeniji od onog morala koji upravo u sažaljenju i u delanju za druge ili u nezainteresovanosti vidi znak moralnog; vere u sebe sama, gordost samim sobom, duboko neprijateljstvo i ironija prema "nesebičnosti" spadaju isto tako nesumljivo u otmeni moral kao i lako potcenjivanje i opreznost pred saosećanjem i "toplim srcem". Moćni su ti koji *umeju* da poštuju, to je njihova veština, njihovo carstvo pronalazaka. Duboko strahopoštovanje pred starošću i poreklom — celokupno pravo se zasniva na ovom dvostrukom strahopoštovanju — vera i predubeđenje u

korist predaka, a na štetu budućih pokolenja su tipični u moralu moćnih; a kad, obrnuto, ljudi "modernih ideja" gotovo instinktivno veruju u "napredak" i "budućnost" i kad pokazuju sve manje poštovanja prema starosti, time se već dovoljno odaje neplemenito poreklo ovih "ideja". Međutim, moral vladajućih je današnjem ukusu najviše stran i mučan strogošću svog osnovnog načela da čovek ima obaveze samo prema sebi ravnima; da se prema ljudima nižeg ranga, prema svemu stranom, sme postupati prema sopstvenom nahođenju ili "kako srce hoće" i u svakom slučaju "s one strane dobra i zla" — tu mogu spadati sažaljenje i slična osećanja. Sposobnost i obaveza zahvalnosti i osvete na dugu stazu — oboje samo među sebi ravnima — tananost u uzvraćanju, prefinjenost pojmova u prijateljstvu, izvesna potreba za neprijateljima (kao neka vrsta odvodnog kanala za afekte zavisti, svadljivosti i obesti, u osnovi da bi čovek mogao da bude dobar ***prijatelj),*** sve su to tipična obeležja otmenog morala koji, kako je nagovešteno, nije moral "modernih ideja" i zato ga je danas teško ponovo osetiti, a teško mu je i ući u trag i razotkriti ga. Drukčije stoji s drugim tipom morala, ***moralom robova.*** Recimo da morališu oni nad kojima je izvršeno nasilje, potlačeni, oni koji pate, koji nisu slobodni, nisu sigurni u sebe i koji su umorni: šta će u njihovim moralnim vrednovanjima biti zajedničko? Verovatno će doći do izraza pesimistička sumnjičavost u odnosu na opšti položaj čoveka, možda i osuda čoveka zajedno s njegovim položajem. Pogled roba nije naklonjen vrlinama moćnog: on je skeptičan i nepoverljiv, on se odlikuje istančanošću nepoverenja prema svemu "dobrom" što se tamo poštuje — hteo bi sebe da ubedn kako ni sama sreća nije tamo prava. Tome nasuprot se ističu i osvetljavaju svojstva koja služe za to da paćeniku olakšaju opstanak: to se cene sažaljenje, ruka spremna za pomoć, toplo srce, strpljenje, marljivost, skrušenost, ljubaznost, jer to su ovde najkorisnija svojstva i gotovo jedina sredstva da se izdrži teret opstanka. Moral robova je u suštini moral korisnosti. Tu je mesto nastanka one čuvene suprotnosti "dobra" i *"zla"* — u zlo se osećanjem unose moć i opasnost, izvesna stravičnost, suptilnost i snaga koja ne dopušta da se pojavi prezir. Prema moralu robova, dakle, "zlo" uliva strah; prema moralu gospodara, upravo je "dobro" ono što izaziva strah i što hoće da ga izazove, dok se "rđav" čovek oseća kao vredan prezira. Suprotnost se zaoštrava do vrhunca kad se, po logici morala robova, na kraju i na "dobrog" čoveka ovog morala počne gledati s izvesnim nepoverenjem — ono može biti lako i blagonaklono — jer dobar čovek mora u skladu s načinom mišljenja robova u svakom slučaju biti ***bezopasan:*** on je dobroćudan, lako ga je prevariti, možda i malko glup, *un bonhomme.* Gde god moral robova dođe do prevage, jezik pokazuje sklonost da reči "dobar" i "glup" približi jednu drugoj. Poslednja osnovna razlika: zahtevanje ***slobode,*** instinkt za sreću i istančanost osećanja slobode, takođe nužno pripadaju moralu i moralnosti robova, kao što su umetnost i zanesenost u strahopoštovanju, u samoodricanju, redovan simptom aristokratskog načina mišljenja i vrednovanja. Otuda se bez daljeg može razumeti zašto ljubav ***kao strast*** — to je naš evropski specijalitet — mora u svakom slučaju biti otmenog porekla: kao što je poznato, njen pronalazak pripada provansalskim vitezovima-pesnicima, onim sjajnim pronalazačima *"gai saber"** kojima Evropa ima tako mnogo da zahvali, gotovo i za sebe samu.

* Vesele nauke.

261.

Među stvari koje otmen čovek možda najteže shvata spada sujeta: on će pasti u iskušenje da je poriče i tamo gde drugi ljudi smatraju da je rukom mogu opipati. Za njega je problem da zamisli ljude koji se trude da stvore dobro mišljenje o sebi, koje oni sami o sebi

nemaju — a i ne "zaslužuju" ga — a koji, na kraju, ipak i sami *veruju* u to dobro mišljenje. To mu, s jedne strane, izgleda toliko neukusno i lišeno samopoštovanja, a sa druge strane, tako barokno-nerazumno da je sklon da sujetu shvati kao izuzetak i da u većini slučajeva kad se govori o njoj sumnja u nju. On će na primer reći: "Ja mogu biti u zabludi o svojoj vrednosti, a na drugoj strani ipak zahtevati da moju vrednost priznaju i drugi upravo onako kako je ja određujem — ali to nije sujeta (nego visoko mišljenje o sebi, ili, mnogo češće, ono što se zove 'skrušenost' ili 'skromnost')". Ili: "Iz mnogih razloga ja se mogu radovati dobrom mišljenju drugih, možda zato što ih poštujem i volim pa se radujem svakoj njihovoj radosti, možda i zato što njihovo dobro mišljenje potvrđuje i učvršćuje moju veru u moje sopstveno dobro mišljenje, možda zato što dobro mišljenje drugih, čak i u slučajevima kad se ne podudara s mojim, meni ipak koristi ili obećava korist — ali sve to nije sujeta". Otmen čovek mora sebe, naročito uz pomoć istorije, tek uveriti da je od davnina, u svim na bilo koji način zavisnim slojevima naroda, običan prost čovek *bio* samo ono što su o njemu *drugi mislili* — uopšte nenaviknut da sam određuje vrednosti, on sebi nije pridavao nikakvu drugu vrednost osim one koju su mu pridavali njegovi gospodari (istinsko *pravo gospodara* i jeste to da stvara vrednosti). Kao posledica strašnog atavizma može se shvatiti to što običan čovek i danas još najpre *čeka* na mišljenje o sebi, pa mu se potom instinktivno potčinjava: ali nipošto ne samo "dobrom" mišljenju nego i rđavom i nepravednom (treba se, na primer, setiti najvećeg dela samoocena i samopotcenjivanja koje pobožne žene uče od svojih ispovednika, i uopšte pobožan hrišćanin od svoje crkve). U skladu s laganim uspostavljanjem demokratskog reda stvari (i s njegovim uzrokom, mešanjem krvi gospodara i robova), sad se u stvari prvobitno otmen i redak nagon da čovek sam sebi pripiše određenu vrednost i da o sebi "dobro misli", sve više ohrabruje i širi, ali on u svako doba ima protiv sebe jednu stariju, širu i temeljnije utelovljenu sklonost — a u fenomenu "sujete", ova starija sklonost je jača od one mlađe. Sujetan čovek se raduje *svakom* dobrom mišljenju koje čuje o sebi (sasvim nezavisno od bilo kog gledišta o njegovoj korisnosti i isto tako nezavisno od toga da li je ono tačno ili pogrešno), kao što i pati zbog svakog lošeg mišljenja: jer on se potčinjava i jednom i drugom, on se oseća *potčinjen* njima po onom najstarijem instinktu potčinjavanja koji izbija u njemu. U krvi sujetnog postoji "rob", ostatak prevejanosti roba — koliko li "rob" postoji, na primer, još i danas u ženi! — koji nastoji da *zavede* na dobro mišljenje o sebi; isto tako, rob je taj koji pred tim mišljenjem potom odmah pada na kolena, kao da ga nije on izazvao. I da kažem još jednom: sujeta je atavizam.

262.

Jedna *vrsta* nastaje, tip se učvršćuje i jača u dugoj borbi sa bitno jednakim *nepovoljnim* uslovima. Obrnuto, iz iskustva odgajivača se zna da vrste kojima se pruža preobilna ishrana i uopšte prekomerna zaštita i briga, vrlo brzo na izrazit način naginju varijaciji tipa i obiluju čudnim oblicima i monstruoznostima (pa i monstruoznim porocima). Treba samo pogledati neku aristokratsku zajednicu, recimo staru grčku polis ili Veneciju kao dobrovoljnu ili nedobrovoljnu ustanovu stvorenu radi *odgajivanja:* tu su na okupu ljudi upućeni na sebe koji žele da održe i učvrste svoju vrstu većinom stoga što je *moraju* učvrstiti, ili se na strašan način izložiti opasnosti da budu istrebljeni. Tu nema one naklonosti, one prekomernosti, one zaštite koje pogoduju varijaciji; vrsta je potrebna sebi kao vrsta, kao nešto što se upravo svojom čvrstinom, jednoličnošću, jednostavnošću obdika uopšte može potvrditi i trajno održati, u stalnoj borbi sa susedima, ili sa potčinjenima koji su se pobunili ili prete pobunom. Najraznovrsnije iskustvo je uči kojim svojstvima treba prvenstveno da zahvali što je uprkos svojim bogovima i ljudima još tu, što se još drži: ta svojstva ona naziva vrlinama i samo te vrline neguje. Ona to čini kruto, ona hoće krutost; svaki aristokratski moral je netrpeljiv: u vaspitanju mladeži, u postupanju sa ženama, u bračnim odnosima, u odnosima između starog i

mladog, u kaznenom zakonodavstvu (koje motri samo na ono što se izrođava) — ona ubraja netrpeljivost čak među vrline pod nazivom "pravednost". Tip sa manjim brojem crta, ali vrlo izrazitih, vrsta strogih, ratničkih, mudro ćutljivih, zatvorenih i veoma uzdržljivih ljudi (i kao takva sa najtananijim osećanjem za čari i nijanse društvenog života) nadživljava na taj način smenjivanje pokolenja; stalna borba s uvek jednakim *nepovoljnim* uslovima je, kako je rečeno, uzrok tome što jedan tip postaje čvrst i tvrd. Ali na kraju nastaje ipak neko srećno stanje, velika napetost popušta: možda među susedima nema više neprijatelja, i sredstva za život, čak i za uživanje života, postoje u obilju. Najednom se kida stega i nestaje prinuda starog zapta: on se više ne oseća kao nužan, kao uslov opstanka — ako bi hteo da se održi i dalje mogao bi to samo kao neki oblik *luksuza,* kao arhaičan *ukus.* Varijacija, bilo kao menjanje (u više, tananije, ređe), bilo kao izrođavanje i nakaznost, iznenadna je u najvećem obilju i raskoši na pozornici; pojedinac se odvažuje da bude usamljen i da se uzdigne. Na ovim prekretnicama istorije pokazuju se jedno uz drugo, i često jedno s drugim prepleteno i zamršeno, veličanstveno, mnogovrsno, iskonsko izrastanje i stremljenje naviše, neka vrsta *tropskog* tempa u utakmici rastenja, i grdno propadanje i samouništavanje, zahvaljujući divlje suprotstavljenim, tako reći eksplozivnim egoizmima koji se među sobom bore "za sunce i svetlo" i neće više da znaju ni za kakvu granicu, ni za kakvo obuzdavanje, ni za kakvu poštedu koji proističu iz dotadašnjeg morala. Sam taj moral je bio ono što je do čudovišnosti nagomilalo snagu, što je luk zateglo na tako preteći način — sad je on "preživeo". Dostignuta je opasna i stravična tačka na kojoj puniji, raznovrsniji i širi život *prelazi okvire* starog morala; "individuum" je tu, prinuđen na sopstveno zakonodavstvo, na sopstvena dovijanja i lukavstva radi samoodržanja, samouzdizanja, samoiskupljenja. Sama nova "čemu", sama nova "čime", nikakvih opštih obrazaca više, nesporazum i neuvažavanje ruku pod ruku, raspad, propadanje i najviše težnje jezivo prepleteni, genije rase bujajući iz obilja dobra i zla, kobna istovremenost proleća i jeseni puna novih draži i koprena svojstvenih mladoj, još neiscrpenoj, još nezamorenoj pokvarenosti. Opet je tu opasnost, majka morala, velika opasnost, ovog puta premeštena u pojedinca, u bližnjega i prijatelja, na ulicu, u sopstveno dete, u sopstveno srce, u sve najsopstvenije i najtajnije želje i volje: šta će sad imati da propovedaju filozofi morala koji u ovo vreme dolaze? Ovi oštri posmatrači i dokoličari otkrivaju da se brzo približava kraj, da sve oko njih propada i izaziva propadanje, da ništa ne ostaje do prekosutra s izuzetkom jedne vrste ljudi, neizlečivo *osrednjih.* Jedino osrednji imaju izgleda da pretraju, da se razmnožavaju — oni su ljudi budućnosti, jedini koji će preživeti; "budite kao oni, budite osrednji!" glasi sad jedini moral koji još ima smisla, koji još nalazi slušaoce. Ali njega je teško propovedati, taj moral osrednjosti! — on nikad ne sme priznati šta on jeste i šta hoće, on mora pričati o meri i dostojanstvu, o dužnosti i o ljubavi prema bližnjem — on će imati muke *da prikrije* ironiju!

263.

Postoji neki *instinkt za rang* koji je više nego sve ostalo već znak *visoka* ranga; postoji *zadovoljstvo* u nijansama strahopoštovanja po kojem se može zaključiti o otmenosti porekla i navika. Tananost, dobrota i uzvišenost duše opasno se stavljaju na probu kada pored nje prođe nešto što je prvog ranga, ali što strogošću autoriteta još nije zaštićeno od nametljivih posezanja i nespretnosti: nešto što neobeleženo posebnim znakom, neotkriveno, iskušavajući, možda svojevoljno prekriveno i prerušeno ide svojim putem kao živi probni kamen. Onaj u čiji zadatak i posao spada istraživanje duša poslužiće se u mnogim oblicima upravo ovom veštinom da bi utvrdio konačnu vrednost jedne duše, nepromenljiv, urođen rang kome ona pripada: on će staviti na probu ljen *instinkt strahopoštovanja. Différence engendre haine*;* prostota mnogih priroda izbija najednom kao prljava voda kad se ispred njih prenese bilo kakva sveta posuda, bilo kakva dragocenost iz zatvorenih vitrina, bilo kakva knjiga sa znakom

velike sudbine; na drugoj strani se javlja nehotična zanemelost, ukočenost oka, zastoj svih pokreta, u čemu se ogleda da duša *oseća* blizinu nečega što je vredno poštovanja. Način na koji je dosad u celini održano strahopoštovanje pred *Biblijom* u Evropi, možda je najbolji deo negovanja i uljuđivanja običaja za koji Evropa ima da zahvali hrišćanstvu: takvim knjigama dubine i najvišeg značaja potrebna je za njihovu zaštitu tiranija nekog autoriteta spolja da bi dobile one milenijume *trajanja* koji su potrebni da se one iscrpu i dokraja odgonetnu. Mnogo je postignuto kad je velikom mnoštvu (plitkima i proždrljivcima svake vrste) vaspitanjem konačno usađeno osećanje da se ne sme sve dirati; da ima svetih doživljaja pred kojima se obuća mora izuti, a nečiste ruke daleko držati — to je njihov gotovo najviši uspon ka čovečnosti. Obrnuto, kod takozvanih obrazovanih, vernika "modernih ideja", možda ništa nije tako odvratno kao nemanje stida, njihova olaka drskost oka i ruke kojom oni sve dodiruju, ližu i kušaju; i mogućno je da danas u narodu, u prostom narodu, naročito među seljacima, još uvek ima više *relativne* otmenosti ukusa i takta u strahopoštovanju nego kod onog polusveta duha što čita novine, kod obrazovanih.

* Razlika rađa mržnju.

264.

Iz duše čoveka ne da se izbrisati ono što su njegovi preci najradije i najpostojanije činili: ako su možda bili revnosne štediše i pribor nekog pisaćeg stola i kase, skromni i jednostavni u svojim prohtevima, skromni i u svojim vrlinama; ili ako su živeli naviknuti na zapovedanje od jutra do mraka, skloni grubim zadovoljstvima i uz to možda još grubljim dužnostima i odgovornostima; ili ako su, najzad, bilo kad žrtvovali stara preimućstva rođenja i poseda da bi živeli samo za svoju veru — za svoga "boga" — kao ljudi neumoljive i osetljive savesti koja će pocrveneti pred svakim posredovanjem. Sasvim je nemogućno da čovek u svom telu *nema* svojstva i naklonosti svojih roditelja i pradedova, ma koliko spoljni izgled govorio protiv toga. To je problem rase. Ako se, recimo, ponešto zna o roditeljima dopušten je i zaključak o detetu: neka odvratna neumerenost, neka potajna zavist, nezgrapno prisvajanje prava — kako su već ove tri osobine bile oduvek svojstvene pravom tipu plebejca — nešto od toga mora preći na dete isto tako sigurno kao i pokvarena krv; a uz pomoć najboljeg vaspitanja i obrazovanja postići će se jedino to da se takvo nasleđe *prikrije.* A šta drugo i hoće današnje vaspitanje i obrazovanje! U našem vrlo narodskom, hoću reći plebejskom veku, "vaspitanje" i "obrazovanje" moraju u suštini biti veština obmanjivanja — obmanjivanja o poreklu, o nasleđenom plebejstvu u duši i telu. Vaspitač koji bi danas propovedao pre svega istinoljubivost i koji bi svojim vaspitanicima stalno dovikivao "budite istiniti, budite prirodni, budite ono što jeste!" - čak bi i takav vrli i bezazleni magarac naučio posle izvesnog vremena da se maši one Horacijeve *furca** da bi *naturam expellere:*** s kakvim uspehom? "Svetina" *usque recurret.****

** Vile, rogulje.*
*** Prognao prirodu.*
**** Uvek se vraća.*

265.

Izlažući se opasnosti da povredim nečije nevine uši tvrdim: egoizam pripada suštini otmene duše; imam na umu onu nepokolebljivu veru da biću kakvo "smo mi", druga bića moraju po prirodi biti potčinjena i da mu se moraju žrtvovati. Otmena duša prihvata ovo činjenično stanje svog egoizma bez ikakve nedoumice, pa i bez osećanja tvrdoće, prinude i samovolje u tome; štaviše, prihvata ga kao nešto što je zasnovano u prazakonu stvari — ako

bi potražila naziv za to rekla bi: "To je sama pravednost". Pod okolnostima koje je u početku navode na kolebanje, ona sebi priznaje da postoje oni koji su ravnopravni s njom; čim je načisto s ovim pitanjem ranga, ona se među ovim jednakima i ravnopravnima kreće s istom sigurnošću u stidu i blagom strahopoštovanju koju ima u opštenju sa samom sobom — prema nekoj urođenoj nebeskoj mehanici u koju se sve zvezde razumeju. To je deo njenog egoizma *više,* ova tananost i samoograničavanje u saobraćaju sa sebi jednakima — svaka zvezda je jedan takav egoist — ona poštuje *sebe* u njima i u pravima koja im ustupa; ona ne sumnja da razmena časti i prava kao *suština* svakog saobraćaja spada takođe u prirodno stanje stvari. Otmena duša daje, kao što i uzima, po strasnom i razdražljivom instinktu odmazde koji leži u njenoj osnovi. Pojam "milost" nema *inter pares** nikakvog smisla ni mirisa; možda postoji neki subliman način da se pokloni odozgo tako reći strpljivo podnose i da se kao kapi žedno ispiju: ali za tu veštinu i takav način ponašanja, otmena duša nije sposobna. Tu joj smeta njen egoizam: ona uopšte nerado gleda prema "gore" — nego ili *pred* sebe, horizontalno i polako, ili naniže — *ona je svesna da je u visinama.*

* Među jednakima.

266.

"Istinski poštovati možemo samo onoga ko ne *traži* sam sebe." — Gete savetniku Šloseru.

267.

Postoji jedna poslovica kod Kineza koju majke kazuju svojoj deci: *siao-sin* "učini svoje srce *malim!"* To je prava osnovna sklonost u poznim civilizacijama: ne sumnjam da bi neki antički Grk i kod nas, današnjih Evropljana, najpre otkrio samoumanjivanje — već samim tim išli bismo protiv njegovog ukusa.

268.

Šta je najzad prostaštvo? Reči su zvukovni znaci za pojmove; a pojmovi su više ili manje određeni slikovni znaci za osete koji se često vraćaju i zajedno pojavljuju, za grupe oseta. Da bismo jedan drugog razumeli nije dovoljno da samo upotrebljavamo iste reči: iste reči moraju se upotrebiti za istu vrstu unutrašnjih doživljaja, mora se najzad imati *zajedničko* iskustvo. Stoga se među sobom bolje razumeju ljudi jednog naroda nego pripadnici raznih naroda, čak i kad se služe istim jezikom; ali, štaviše, kad ljudi dugo žive zajedno pod sličnim uslovima (klime, tla, opasnosti, potreba, rada), *nastaje* nešto što "se razume", narod. U svim dušama je određen broj često ponavljanih doživljaja dobio prevagu nad onima koji se ređe javljaju: o njima i oko njih, ljudi se razumeju brzo i sve brže — istorija jezika je istorija procesa skraćivanja; to brzo razumevanje ih povezuje, čvrsto i sve čvršće. Ukoliko je veća opasnost, utoliko je veća potreba da se saglase brzo i lako o onome što treba učiniti; da u opasnosti ne dođe do nesporazuma, to je ono bez čega ljudi u međusobnom saobraćaju ne mogu. U svakom prijateljstvu ili ljubavi, još se vrši takva provera: nema nikakve trajnosti u njima čim se otkrije da jedan od dvojice pri istim rečima ne oseća, ne misli, ne sluti, ne želi, ili ne strahuje isto kao onaj drugi. (Strah od "večitog nerazumevanja": to je onaj dobronamerni duh koji lica različitog pola tako često čuva od prebrzih veza na koje ih navode čula i srce — a *ne* neki šopenhauerovski "genije vrste"!) Koje se grupe oseta u jednoj duši najpre probude, dođu do reči, izdaju naređenje, to odlučuje o ukupnoj hijerarhiji njihovih vrednosti, to određuje naposletku njihovu tablicu vrednosti. Vrednosni sudovi nekog čoveka otkrivaju

nešto od *sklopa* njegove duše, a u čemu ona vidi svoje životne uslove, svoju pravu nevolju. Ako je nevolja od davnina međusobno približavala samo one ljude koji su mogli sličnim znacima obeležavati slične potrebe i doživljaje, onda se, u celini uzevši, pokazuje da je laka *saopštljivost* nevolje, to u poslednjoj instanci znači doživljavanje samo prosečnih i *zajedničkih* iskustava, morala biti najjača među svim silama koje su dosad vladale čovekom. Sličniji, običniji ljudi bili su i uvek su u preimućstvu, dok odabraniji, tananiji, ređi, teže razumljivi ostaju lako sami, podležu u svojoj usamljenosti nesrećama i retko produžavaju svoju vrstu. U pomoć se moraju prizvati ogromne protivsile da bi presekle ovaj prirodan, isuviše prirodan *progressus in simile,* napredovanje čoveka u slično, obično, prosečno, čoporsko — u prostačko!

269.

Ukoliko se psiholog — rođeni, neminovni psiholog i čitač duša — više okreće odabranijim slučajevima i ljudima, utoliko veća postaje opasnost da se uguši sažaljenjem: njemu su tvrdoća i vedrina *potrebnije* nego nekom drugom čoveku. Naime, kvarenje i propadanje viših ljudi, neobičnije sazdanih duša je pravilo: strašno je imati takvo pravilo stalno pred očima. Mnogostruko mučeništvo psihologa koji je otkrio ovo propadanje, koji svu ovu unutrašnju "nesreću" višeg čoveka, ovo večito "prekasno!" u svakom smislu, najpre jednom, pa zatim *gotovo* uvek ponovo otkriva, tokom cele istorije, može jednog dana dovesti do toga da se s ogorčenjem okrene protiv sopstvene sudbine i pokuša da sam sebe uništi — da sam "propadne". Gotovo kod svakog psihologa će se primetiti izdajnička sklonost i uživanje u ophođenju s običnim i urednim ljudima: on time odaje da mu je uvek Potrebno neko lečenje, da mu je potrebna neka vrsta bekstva i zaborava, da bude što dalje od onoga što su mu njegova uviđanja i preseci stavili na savest, čime mu je savest opteretio njegov "zanat". Njemu je svojstven strah od sopstvenog pamćenja. Pred sudom drugih, lako zanemi: on sluša nepokretna lica kako se poštuje, divi, voli, prosvetljuje tamo gde je on *video* — ili još krije svoju zanemelost, izrično se saglašavajući sa bilo kakvim površnim mišljenjem. Možda paradoksalnost njegovog položaja prelazi u jezivost toliko da su se gomila, obrazovani, sanjalice, upravo tamo gde se on pored velikog prezira naučio teškom sažaljenju, na svojoj strani naučili velikom poštovanju — poštovanju za "velike ljude" i čuda zbog kojih čovek otadžbinu, zemlju, dostojanstvo čovečanstva, sam sebe blagosilja i poštuje, na koje se omladini ukazuje kao na uzor... I ko zna da se nije dosad u svim velikim slučajevima događalo isto: da se svetina klanjala jednom bogu — a da je "bog" bio samo jedna žrtvena životinja! Uspeh je uvek bio najveći lažljivac, a samo "delo" je uspeh; veliki državnik, osvajač, pronalazač zaodenuti su svojim tvorevinama do neprepoznatljivosti; tek "delo", delo umetnika, filozofa, otkriva onoga koji ga je stvorio, ili treba da ga je stvorio; "veliki ljudi", takvi kakvi se poštuju, samo su male i loše naknadne izmišljotine; u svetu istorijskih vrednosti *vlada* krivotvorenje. Veliki pesnici na primer, kao Bajron, Mise, Po, Leopardi, Klajst, Gogolj — možda i moraju biti takvi kakvi već jesu: ljudi trenutka, oduševljeni, čulni, detinjasti, u nepoverenju i poverenju nestalni i nepredvidljivi; sa dušama na kojima obično treba prikriti neku naprslinu; često se osvetеći svojim delima za neko unutrašnje prljanje, često svojim uzletima tražeći zaboravnost pred suviše vernim pamćenjem, često zalutali i gotovo zaljubljeni u glib, sve dok ne postanu slični lutajućoj svetlosti nad močvarama i dok se ne *preruše* u zvezde — narod ih tada, naravno, naziva idealistima — često boreći se sa dugotrajnom odvratnošću, s utvarom bezverja koja se vraća, parališe ih i prisiljava da čeznu za slavom i da se "verom u sebe" hrane iz ruku pojanih laskavaca — kakva su *muka* ovi veliki umetnici i uopšte viši ljudi za onoga ko ih je jednom odgonetnuo! Tako je razumljivo da *oni* upravo od žene — koja je vidovita u svetu patnje i, na žalost, daleko iznad svojih mogućnosti željna da pomogne i spase — tako lako doživljavaju one izlive neograničenog n nesebičnog

sažaljenja koje gomila, pre svega gomila obožavalaca, ne razume i obasipa radoznalim i samodopadljivim tumačenjima. Ovo sažaljenje je, po pravilu, u zabludi o svojoj snazi; žena želi da veruje da ljubav *sve* može — to je njena prava *vera.* Avaj, poznavalac srca zna kako je jadna, glupa, bespomoćna, uobražena, nepouzdana, pre razorna nego spasonosna i najbolja i najdublja ljubav! Mogućno je da pod svetom pričom i predstavom Hristovog života leži skriven jedan od najbolnijih slučajeva mučeništva zbog *poznavanja ljubavi:* mučeništvo najnevinijeg i najpožudnijeg srca kome nikad nije bilo dovoljno ljudske ljubavi, koje je *želelo* da voli, da bude voljeno i ništa više, sa tvrdoćom, bezumnošću, sa strašnim izlivima gneva protiv onih koji su mu ljubav uskraćivali; istorija jednog siromaška nezasićenog i nezasitljivog u ljubavi koji je morao pronaći pakao da bi tamo poslao one koji ga nisu *hteli* voleti — i koji je na kraju, došavši do saznanja o ljudskoj ljubavi, morao pronaći boga koji je sav ljubav, sav *moć* da se voli — koji se sažalio na ljudsku ljubav zato što je tako jadna, tako neuka! Ko tako oseća, ko *zna* za ljubav na takav način — taj *traži* smrt. Ali zašto se predavati takvim bolnim mislima? Osim ako to ne moramo.

270.

Duhovna oholost i preosetljivost svakog čoveka koji je duboko patio — to gotovo da određuje hijerarhiju *koliko* duboko ljudi mogu patiti — njegova jeziva uverenost, kojom je sav prožet i obojen, da zahvaljujući svojoj patnji *zna više* nego što i najpametniji i najmudriji mogu znati, da poznaje mnoge daleke strašne svetove o kojima *"vi* ništa ne znate!" i da je jednom u njima bio kao "kod kuće"... ta duhovna nema oholost ratnika, ta gordost izabranog po saznanju, "posvećenog", bezmalo žrtvovanog, oseća potrebu za svim oblicima prerušavanja da bi se zaštitila od dodira nametljivih i .sažaljivih ruku i uopšte od svega što joj nije ravno po bolu. Duboka patnja čini čoveka otmenim; ona ga izdvaja. Jedan od najprefinjenijih oblika prerušavanja je epikurejstvo i izvesna razmetljiva smelost ukusa koja patnju uzima olako i brani se od svega setnog i dubokog. Ima "vedrih ljudi" koji se služe vedrinom jer ih ljudi zbog nje pogrešno shvataju — oni *hoće* da budu pogrešno shvaćeni. Ima "ljudi od nauke" koji se služe naukom zato što ona daje vedar izgled i što naučnost navodi na zaključak da je čovek površan — oni *hoće* da druge zavedu na pogrešan zaključak. Ima slobodnih, drskih duhova kojima je stalo do toga da prikriju i poreknu da su slomljena, gorda i neizlečiva srca; a ponekad je i sama ludost maska nesrećnog i odveć izvesnog znanja. Iz toga proističe da strahopoštovanje "pred maskom" spada u tananiju čovečnost i da se na pogrešnom mestu ne treba upuštati u psihologiju niti radoznalosti puštati na volju.

271.

Ono što najdublje razdvaja dva čoveka jeste različit smisao za čistotu i stepen te čistote. Šta vrede sva čestitost i uzajamna korisnost, šta vredi sva dobra volja: na kraju ostaje na tome — oni "ne mogu da podnesu jedan drugog"! Najviši instinkt čistote dovodi onoga kome je svojstven u najčudniju i najopasniju osamljenost, kao nekog sveca: jer svetost i jeste to — najviša produhovljenost pomenutog instinkta. Bilo kakvo poznavanje neopisive punoće zadovoljstva u kupanju, bilo kakav žar i žeđ koji dušu stalno gone iz noći u jutro i iz tmurnosti, "ojađenosti", u svetlo, sjaj, dubinu, tananost: koliko god takva sklonost da *odlikuje* — jer to je otmena sklonost — ona i *odvaja.* Sažaljenje sveca je sažaljenje prema *prljavštini* ljudskog, odviše ljudskog. A ima stepena i visina gde on i samo sažaljenje oseća kao prljanje, kao prljavštinu...

272.

Znaci otmenosti: nikada ne misliti na to da se sopstvene obaveze spuste do obaveza prema svakom; ne biti spreman na ustupanje ili deljenje sopstvene odgovornosti; svoja preimućstva i njihovo korišćenje računati među svoje *obaveze.*

273.

Čovek koji teži nečem velikom smatra svakog ko mu se nađe na putu ili za sredstvo ili za kočnicu i smetnju — ili za privremeno odmorište. Njegova, njemu svojstvena i uzvišena *dobrota* prema bližnjima mogućna je tek onda ako je on na svojoj visini i ako vlada. Nestrpljenje i njegova svest da je dotle osuđen samo na komediju — jer je čak i rat komedija i skriva nešto, kao što svako sredstvo skriva cilj — kvare mu svaki odnos s drugima: ta vrsta ljudi poznaje usamljenost i ono najotrovnije što ona ima u sebi.

274.

Problem onih što čekaju. Da bi jedan viši čovek u kome drema rešenje nekog problema, blagovremeno došao do delanja — "do prodora", kako bi se moglo reći — potrebne su srećne okolnosti i mnogo šta nepredvidljivo. To se obično *ne* dešava, i u svim kutovima zemlje sede ti što čekaju, jedva i znajući koliko čekaju, a još manje da uzalud čekaju. Ponekad prekasno dolazi i poziv na ustajanje, onaj slučaj koji daje "dozvolu" za delanje — onda kad su najlepša mladost i snaga za delanje već utrošene mirnim sedenjem; i kako je mnogo onih koji su, upravo kad su "poskočili", s užasom otkrili da su im udovi obamrli i duh već otežao! "Prekasno!" — rekli su oni sebi, bez vere u sebe i sa svešću da su sada zauvek nekorisni. Da nije možda u carstvu genija "Rafael bez ruku", shvativši izraz u najširem smislu, ne izuzetak, već pravilo? Možda genije uopšte nije tako redak: ali pet stotina *ruku* koje su mu potrebne da bi καιρος, "pravo vreme", tiranisao, da bi slučaj uhvatio za perčin!

275

Ko *neće* da vidi uzvišenost nekog čoveka, utoliko se revnosvnje osvrće za onim što je kod njega nisko i samo spoljašnje — i time sam sebe odaje.

276.

Pri svakoj vrsti povrede i gubitka, niža i grublja duša je u boljem položaju od otmenije: opasnosti za ovu poslednju moraju biti veće, verovatnoća da će ona nastradati i propasti, pri raznovrsnosti njenih životnih uslova, čak je veoma velika. Kod guštera ponovo izrasta izgubljen prst: kod čoveka ne.

277.

Dovoljno loše! Opet stara priča! Kad čovek sagradi kuću primeti da je pri tom i nehotice nešto naučio što je svakako *morao* znati pre nego što je — počeo da gradi. Večito ono nesrećno "Prekasno!" Melanholija svega što je *gotovo!...*

278.

Putniče, ko si ti? Vidim te kako ideš svojim putem, bez podsmeha, bez ljubavi, s nedokučivim očima; vlažan i tužan kao visak koji je nezasićen iz svake dubine ponovo izronio na svetlost — šta je tražio tamo dole? — sa grudima koje ne uzdišu, sa usnama što kriju

gađenje, s rukom koja još samo polako hvata. Ko si ti? Šta si učinio? Odmori se ovde: ovo mesto je gostoljubivo prema svakome — okrepi se! I ma ko ti bio: šta ti se sad dopada? Šta ti služi za oporavak? Reci slobodno — što imam, to ću ti ponuditi! "Za oporavak? Za oporavak? O, ti radoznalče, šta pričaš tu! Ali daj mi, molim te..." Šta? Šta? reci samo! "Još jednu masku! Drugu masku!"...

279.

Ljudi duboke tuge odaju se kad su srećni; njima je svojstveno da sreću hvataju kao da bi hteli da je prignječe i uguše, iz ljubomore — ah, oni znaju isuviše dobro da će im ona umaći!

280.

"Loše! Loše! Šta? zar on ne ide — nazad?" Da! Ali vi ga pogrešno shvatate kad žalite zbog toga. On ide nazad kao svak ko se sprema na veliki skok.

281.

"Hoće li mi se verovati? Ali ja zahtevam da mi se veruje: ja sam uvek loše mislio na sebe i o sebi; samo u sasvim retkim slučajevima, samo prisiljen, uvek nezainteresovan 'za stvar', spreman da odstupim od 'sebe', uvek bez vere u ishod, zahvaljujući nesavladljivom nepoverenju u *mogućnost* samosaznanja koje me je dovelo dotle da čak i u pojmu 'neposredno saznanje' koji teoretičari dopuštaju sebi, osećam *contradictio in adjecto:* — cela ta činjenica je gotovo najizvesnije što o sebi znam. Mora biti da u meni postoji neka vrsta zlovolje da o sebi *mislim* nešto određeno. Krije li se u tome možda neka zagonetka? Verovatno; ali, srećom, nisam ja taj koji treba da je rešava. Možda ona odaje vrstu kojoj pripadam? Ali ne meni: tako sam upravo i sam želeo."

282.

"Ali šta ti se desilo?" — "Ne znam", reče on oklevajući; "možda su mi harpije preletele preko stola." Danas se dešava da ponekad neki blag, umeren i uzdržljiv čovek najednom pobesni, razbija tanjire, prevrće sto, viče, praska, sve oko sebe vređa — a onda se povlači, postiđen, ljuti se na sebe. Kuda? Zašto? Da negde po strani umre od gladi? Da se uguši u svom sećanju? Ko ima želje uzvišene probirljive duše i samo ponekad postavljen sto i prigotovljenu hranu, za njega će opasnost uvek biti velika: a danas, ona je izuzetno velika. Bačen u bučno i plebejsko vreme s kojim ne može jesti iz jedne činije, on lako može propasti od gladi i žeđi, ili, ako se ipak nečeg "maši" — od iznenadnog gađenja. Svi smo verovatno već jeli za stolom gde nam nije bilo mesto; i upravo najduhovniji među nama, koje je najteže nahraniti, znaju za onu opasnu dispepsiju što nastaje iz iznenadnog uvida i razočaranja zbog naše hrane ili suseda za stolom — za *odvratnost posle jela.*

283.

Čisto je i ujedno otmeno samosavlađivanje kad čovek hvali, ako uopšte hoće da hvali, uvek samo tamo gde se *ne* slaže: u drugom slučaju bi hvalio sam sebe, što bi bilo u suprotnosti s dobrim ukusom — odista samosavlađivanje koje pruža valjan povod i podsticaj da čovek svaki put bude *pogrešno shvaćen.* Da bi smeo dopustiti sebi ovaj stvarni luksuz u ukusu i moralnosti, čovek bi morao živeti ne među tupoglavcima nego, naprotiv, među

ljudima čiji nesporazumi i greške još uveseljavaju svojom prefinjenošću — ili će za to morati teško da ispašta! "On me hvali: *dakle* daje mi za pravo" — ovo magareće zaključivanje upropašćuje nama usamljenicima pola života jer nam u susedstvo dovodi magarce i nameće nam ih za prijatelje.

284.

Živeti s velikom i gordom opuštenošću; uvek s one strane. Svoje afekte, svoja *za* i *protiv* imati i nemati po svojoj volji, spustiti se na njih za duže vreme; *sesti* na njih kao na konje, često kao na magarce — naime, treba umeti iskoristiti njihovu glupost kao i njihovu vatrenost. Sačuvati svojih tri stotine maski; tamne naočare takođe: jer ima slučajeva kad nam niko ne sme gledati u oči, još manje u naše "razloge". I onaj obešenjački i vedri porok birati sebi za društvo, učtivost. I ostati gospodar svoje četiri vrline: hrabrosti, uviđavnosti, saosećanja, usamljenosti. Jer usamljenost je kod nas vrlina, kao neka sublimna sklonost ka čistoti i žudnja za njom koje otkrivaju kako u dodirima među ljudima — "u društvu" — mora da ima neizbežno nečistog. Svaka zajednica čini čoveka — bilo kako, bilo gde i bilo kad — "prostim".

285.

Najveći događaji i misli — a najveće misli su najveći događaji — najkasnije se shvataju: pokolenja koja su im savremenici ne *doživljavaju* takve događaje, život prolazi mimo njih. Tu se zbiva nešto kao u carstvu zvezda. Svetlost najudaljenijih zvezda stiže do ljudi najkasnije; a pre nego što ona stigne, čovek *osporava* da tamo — ima zvezda. "Koliho vekova je potrebno jednom duhu da bi bio shvaćen?" — to je takođe merilo, njime se takođe uspostavlja hijerarhija i etikecija kakva je potrebna: za duh i zvezdu.

286.

"Ovde je pogled slobodan, a duh uzvišen." Postoji međutim i suprotna vrsta ljudi koja je takođe na visini i takođe ima slobodan pogled — ali ona gleda *nadole.*

287.

Šta je otmeno? Šta nam danas još znači reč "otmeno"? Čime se odaje, po čemu se poznaje otmen čovek pod ovim teškim zastrtim nebom započete vladavine ološa zbog koje sve postaje neprozirno i olovno sivo? Ne dokazuju njega postupci — postupci su uvek mnogoznačni, uvek nedokučivi; ne čine to ni "dela". Danas je među umetnicima i naučnicima mnogo onih koji svojim delima otkrivaju kako ih neka duboka žudnja goni ka otmenom: ali upravo ta potreba za otmenim, iz osnova je drukčija od potreba same otmene duše i upravo rečit i opasan znak njene odsutnosti. Nisu dela nego je *vera* ono što tu odlučuje, što određuje hijerarhiju, da se ponovo poslužimo starom religijskom formulom u novom i dubljem značenju: neka osnovna izvesnost koju otmena duša ima o sebi samoj, nešto što se ne može tražiti ni naći, a možda ni izgubiti. Otmena duša oseća strahopoštovanje prema sebi.

288.

Postoje ljudi koji na neki neminovan način imaju duha, mogu se okretati i uvijati kako hoće i staviti ruke pred izdajničke oči (kao da ruka nije izdajnik!): na kraju se uvek ispostavlja da oni imaju nešto što kriju, naime duh. Jedno od najtananijih sredstava da čovek što duže druge obmanjuje i da se s uspehom prikazuje glupljim nego što jeste — a to je u običnom životu često poželjno kao neki kišobran — zove se *oduševljenje,* uključujući i ono što uz to ide, na primer vrlina. Jer kako kaže Galijani, koji je to morao znati: *vertu est enthousiasme.**

* Vrlina je oduševljenje.

289.

Iz spisa nekog usamljenika dopire do uha uvek i nešto kao odjek pustinje, nešto od šapata i strašljivog osvrtanja usamljenosti; iz njegovih najjačih reči, čak i iz njegovog krika probija se do uha ijedan nov i opasniji način ćutanja, prećutkivanja. Ko je iz godine u godinu, danju i noću, sam sa svojom dušom sedeo vodeći s njom poverljiv spor i razgovor, ko je u svojoj pećini — može ona biti lavirint, ali i rudnik zlata — postao pećinski medved ili kopač zlata, ili čuvar blaga i zmaj: sami njegovi pojmovi dobijaju na kraju neku boju sumraka, neki miris svojstven dubini i memli, nešto nesaopštljivo i odvratno što svaki prolaznik oseća kao hladan zadah. Usamljenik ne veruje u to da je neki filozof — pod pretpostavkom da je filozof uvek prethodno bio usamljenik — svoja istinska i poslednja mišljenja ikad izrazio u knjigama: ne pišu li se knjige upravo radi toga da bi se sakrilo ono što čovek u sebi taji? — usamljenik će čak sumnjati u to da filozof uopšte *može* imati "poslednja i istinska" mišljenja, da kod njega iza svake pećine ne leži, ne mora da leži još jedna dublja pećina — neki obimniji, čudniji i bogatiji svet iznad neke površine, neki bezdan ispod svakog dna, ispod svakog "utemeljenja". Svaka filozofija je površna filozofija — to je sud usamljenika: "Ima nečeg proizvoljnog u tome što je *on* ovde zastao, pogledao nazad i oko sebe, što *ovde* nije išao dalje u dubinu i što je odložio ašov — ima u tome i nečeg sumnjivog". Svaka filozofija krije takođe neku filozofiju; svako mišljenje je zaklon, svaka reč je ujedno i maska.

290.

Svaki dubok mislilac zazire više od toga da bude shvaćen nego od toga da bude pogrešno shvaćen. Od ovog poslednjeg trpi možda njegova sujeta, a od prvog njegovo srce, njegovo saosećanje koje uvek govori: "Ah, zašto hoćete da i *vama* bude tako teško kao meni?"

291.

Čovek, ta složena, lažljiva, izveštačena i neshvatljiva životinja koja je drugim životinjama podozrivija zbog svog lukavstva i svoje promućurnosti nego zbog svoje snage, pronašao je mirnu savest da bi mogao jednom da uživa u svojoj duši kao nečem *jednostavnom;* a celokupan moral je smelo i dugo krivotvorenje pomoću koga uživanje u gledanju duše postaje uopšte mogućno. S ovog stanovišta, možda u pojam "umetnosti" spada mnogo više nego što se obično veruje.

292.

Filozof: to je čovek koji stalno doživljava, vidi, čuje, podozreva, očekuje i sanja neobične stvari; koga njegove sopstvene misli pogađaju kao da dolaze spolja, odozgo i odozdo, kao *njemu svojstveni* događaji i munje; koji je možda i sam oluja bremenita novim

munjama; koban čovek oko koga uvek tutlji i bruji, zjape bezdani i zbivaju se užasi. Filozof: ah, biće koje često beži od samog sebe, koje se često plaši samo sebe — ali je isuviše radoznalo da ne bi ponovo "došlo k sebi"...

293.

Čovek koji kaže: "Ovo mi se dopada, to ću prisvojiti, štititi ga i od svakoga braniti"; čovek koji može jednu stvar voditi, odluku provesti, jednoj misli ostati veran, ženu zadržati, drznika kazniti i potčiniti; čovek koji ima svoj gnev i svoj mač, i kome slabići, patnici, nevoljnici, pa i životinje, rado pribegavaju i po prirodi pripadaju; ukratko, koji je po prirodi *gospodar* — kad takav čovek ima sažaljenja, e *to* sažaljenje vredi! A kome je stalo do sažaljenja onih koji pate! Ili onih koji sažaljenje čak propovedaju! Gotovo u celoj Evropi postoji danas nekakva bolesna osetljivost i razdražljivost za bol, kao i odurna neuzdržljivost u jadikovanju, nekakva razneženost koja bi kićenjem religijom i filozofskim tričarijama htela da se preruši u nešto uzvišenije — postoji jedan pravi kult patnje. *Nemuškost* onoga što se u takvim krugovima sanjara naziva "sažaljenjem" pada u oči, kako ja mislim, pre svega ostalog. Ovaj najnoviji vid rđavog ukusa mora se snažno i temeljito suzbiti; i, na kraju, želim da se kao sredstvo protiv njega stavi na srce i na vrat dobri amulet *"gai saber"* — "vesela nauka", jasno i prosto rečeno.

294.

Olimpski porok. Uprkos onom filozofu koji se kao pravi Englez trudio da smehu kod svih misaonih glava stvori loš glas — "smeh je teška slabost ljudske prirode koju će svaka misaona glava nastojati da prevlada" (Hobs) — ja bih sebi dopustio da uspostavim čak hijerarhiju filozofa prema rangu njihovog smeha, sve do onih koji su sposobni za *zlatni* smeh. A ako pretpostavimo da i bogovi filozofiraju, na šta me je navodio već mnogi zaključak, ja ne sumnjam u to da se oni pri tom umeju i smejati na nadljudski i nov način — i na račun svih ozbiljnih stvari! Bogovi se rado podsmevaju: čini se da se od smeha ne mogu uzdržati ni pri svetim obredima.

295.

Genije srca koji poseduje onaj veliki skriveni bog, rođeni lovac na savesti i bog-zavodnk, čiji glas ume da se spusti u podzemni svet svake duše, koji ne kaže nijednu reč, ne baci nijedan pogled u kojem ne bi bilo nekog draženja i pokušaja mamljenja, u čije majstorstvo spada i veština da zablista — i to ne onim što on jeste, nego onim što će za one koji ga slede biti jedan razlog *više* da se tiskaju u njegovu blizinu da bi ga mogli sve prisnije i odanije slediti; genije srca koji sve što je glasno i samodopadljivo ućutkuje i upućuje na slušanje, koji grube duše glača i navodi ih na novu čežnju, da mirno leže kao ogledalo, da se duboko nebo u njima ogleda: genije srca koji nezgrapnu i prebrzu ruku uči da opreznije i nežnije hvata, koji pod mutnim debelim ledom otkriva skriveno i zaboravljeno blago, kap dobrote i slatke duhovnosti, i koji je čarobni štapić za svako zrno zlata što je dugo ležalo pokopano u tamnici silne prljavštine i peska; genije srca posle čijeg dodira svak odlazi bogatiji, ne obdaren milošću i zbunjen, ne kao tuđim dobrim usrećen i opterećen, nego bogatiji po sebi, sam sebi noviji nego ranije, preporođen, zapahnut i kao očišćen južnim povetarcem, možda nesigurniji, nežniji, krhkiji, lomniji, ali pun nade koja još nema imena, pun nove volje i nadahnuća, pun novog negodovanja i trezvenosti... ali šta ja to činim, dragi moji prijatelji? O kome vam govorim? Zar sam se toliko zaboravio da vam ni njegovo ime nisam rekao? A možda ste već i sami dokučili ko je taj zagonetni duh i bog koji hoće da na

takav način bude *hvaljen.* Jer kao što se dešava svakom ko je od malih nogu stalno na putu i u tuđini, tako sam i ja sretao mnoge čudne i ne bezopasne duhove, a pre svega onoga o kome sam upravo govorio, i uvek opet ovoga, naime nijednog manjeg nego boga *Dionisa,* onog velikog dvosmislenog boga i boga-zavodnika kome sam nekad, kao što znate, u potpunom tajanstvu i strahopoštovanju žrtvovao svoje prvence — kao poslednji, hako mi se čini, koji mu je prineo *žrtvu:* jer nisam našao nikoga ko bi razumeo šta sam ja tada činio. Od tada sam naučio još mnogo, veoma mnogo o filozofiji ovog boga i, kako rekoh, neposredno — ja poslednji učenik i Posvećenik boga Dionisa: i valjda bih naposletku smeo da jednom počnem s tim da i vama, svojim prijateljima, pružim nešto malo, koliko mi je to mogućno, da okusite od ove filozofije? U pola glasa, kako i treba: jer posredi je tu mnogo šta tajanstveno, novo, strano, čudno, neobično. Već to da je Dionis filozof i da, dakle, i bogovi filozofiraju, čini mi se da nije bezazlena novost i da bi ona možda upravo među filozofima mogla izazvati nepoverenje — među vama, dragi moji prijatelji, ona će imati već manje protivnika sem ako niste došli suviše kasno i ne u pravi čas: jer vi danas, kako mi je rečeno, nerado verujete u boga i bogove. A možda ću ja u otvorenosti svoga pričanja morati da odem i dalje od onoga što odgovara strogim navikama vaših ušiju? Izvesno je da je pomenuti bog u takvim razgovorima išao dalje, mnogo dalje, i da je uvek bio znatno ispred mene... Ja bih mu čak, ako bi bilo dopušteno, imao da dodam, prema ljudskom običaju, lepa svečana, raskošna i dična imena, mnogo pohvala o njegovom istraživačkom i pronalazačkom duhu, o njegovoj odvažnoj čestitosti, istinoljubivosti i ljubavi prema mudrosti. Ali sa svim tim počasnim tricama i ukrasima, takav bog ne zna šta da radi. "Zadrži to", rekao bi on, "za sebe i sebi jednake i za bilo koga kome je stalo do toga! Ja nemam nikakvog razloga da pokrivam svoju golotinju!" Naslućuje se: ovoj vrsti božanstva i filozofa nedostaje stida? Tako je on jednom rekao: "Pod određenim okolnostima ja volim čoveka — a pri tom je mislio na Arijadnu, koja je bila prisutna — čovek mi je prijatna, hrabra, pronicljiva životinja kojoj na zemlji nema ravne, snalazi se i u svim lavirintima. Ja sam mu naklonjen: često razmišljam o tome kako da ga poguram napred i učinim ga jačim, gorim i dubljim nego što je sad." — "Jačim, gorim i dubljim?" upitao sam zapanjen. "Da", reče on još jednom, "jačim, gorim i dubljim; i lepšim" — i pri tom se bog-zavodnik osmehivao svojim halkionskim osmehom kao da je izrekao neku očaravajuću uljudnost. Ovde se odmah vidi: ovom božanstvu ne nedostaje samo stida; a postoje, uopšte, dobri razlozi za pretpostavku da bi svi bogovi skupa imali u nekim stvarima šta da nauče od nas ljudi. Mi ljudi smo — ljudskiji...

296.

Ah, šta li ste vi, vi moje pisane i naslikane misli! Ne tako davno bile ste još tako šarene, mlade i zlobne, pune žaoka i tajnih začina da ste me nagonile na kijanje i smeh — a sad? Draž novine već ste izgubile, a neke od vas su, bojim se, spremne da postanu istine: već izgledaju tako besmrtne, tako dirljivo valjane, tako dosadne! A da li je ikad bilo drukčije? A koje to stvari prepisujemo i preslikavamo kineskom četkicom mi mandarini, mi što ovekovečujemo stvari koje se *daju* pisati, šta mi to sami možemo da naslikamo? Avaj, uvek samo ono što se upravo sprema da svene i što počinje da gubi svoj miris! Uvek samo protutnjale i malaksale oluje i požutela zamiruća osećanja! Avaj, uvek samo ptice zamorene i premorene letom, ptice koje se daju hvatati rukom — *našom* rukom! Mi ovekovečujemo ono što više ne može dugo živeti i leteti, samo ono što je iscrpeno i trošno! Jedino je vaše *popodne,* vi moje pisane i naslikane misli, ono za šta još imam boje, možda mnogo boje, mnogo šarenih nežnosti i pedeset nijansi žutog i smeđeg, zelenog i crvenog: ali iz toga mi niko neće pogoditi kako ste

izgledale u svom jutru, vi iznenadne iskre i čuda moje usamljenosti, vi moje stare, voljene — *rđave* misli!

SA VISOKIH BRDA
ZAVRŠNA PESMA

O, podne života! Svečano vreme!
    O, letnji vrte!
Nemirna srećo u stajanju, izgledanju i čekanju:
Iščekujem prijatelje, danju i noću spreman,
Gde ste mi, prijatelji? Dođite! Vreme je! Vreme je!

Ta zar se za vas sivilo glečera nije danas
    Ružama ukrasilo?
Vas traži potok, čežnjivo se danas vetar i oblak
Sudaraju i tiskaju naviše u plavetnilo,
Da bi vas sa visine ptičjim pogledom izgledali.

U visinama je za vas postavljen moj sto:
    Ko živi tako blizu zvezdama,
Ko jezivoj dubini bezdana?
Moje carstvo — koje se carstvo prostire dalje?
A moj med — ko ga je okusio?...

— Tu *ste* sad, prijatelji! — Avaj, nisam to *ja*
    Kome ste vi hteli?
Vi oklevate, čudite se — ah, vi biste se radije ljutili!
Ja — zar nisam to ja više? Promenio ruku, korak, lice?
Pa *šta* sam onda, prijatelji, vama — ako to nisam ja?

Postao sam drugi? I samom sebi stran?
    Pobegao od sebe sama?
Borac koji je prečesto sam sebe pobeđivao?
Prečesto se sopstvenoj sili odupirao;
Sopstvenom pobedom ranjen i sputan?

Tražio sam mesto gde vetar najoštrije briše?
    Naučio sam da stanujem
Tamo gde nikoga nema, u pustoj zoni medveda severnog,
Zaboravio čoveka i boga, molitvu i kletvu?
Postao utvara što glečerima hoda?

— Prijatelji stari! Gle! Sad ste već bledi,
    Ljubavi i groze puni!
Ne, idite! Ne ljutite se! Ovde — *vi* ne biste mogli boraviti:

Ovde u dalekom ledu i carstvu stena —
Čovek mora lovac biti i divokozi ravan.

Postao sam *loš* lovac! — Pogledajte
Kako je čvrsto zapet moj luk!
Bio je najjači taj što ga je tako zategao;
Ali, avaj sada! Opasna je *ova* strela
Kao *nijedna* druga — bežite odavde! Spasa radi svog!...

Odlazite već? — O srce, podnelo si dosta,
Tvoje nadanje ostalo je jako:
Za *nove* prijatelje drži otvorena vrata!
Stare pusti! Sećanja se mani!
Nekad si bilo mlado, sad si bolje mlado!

Šta nas je nekad spajalo, veza jedne nade —
Ko još čita znake
Koje je ljubav jednom upisala, znake blede?
Upoređujem s pergamentom ono što ruka
Ne sme da uhvati — poput njega opaljena, sagorela.

Ne više prijatelji, to su — kako ih nazvati? —
Samo prijatelji-aveti!
To mi noću još lupa na srce i prozor,
To pogleda i govori: "Ipak smo to *bili* mi?"
— O, uvela reči koja je jednom poput ruže mirisala!

O, mladalačka žudnjo, koja sebe ne razume!
Oni za kojima *sam* čeznuo,
Koje sam sebi srodnim — preobraženim zamišljao,
Da su *ostareli*, njih si odagnala:
Samo ko se menja ostaje mi srodan.

O, podne života! Mladosti druga!
O, letnji vrte!
Nemirna srećo u stajanju, izgledanju i čekanju!
Prijatelje iščekujem, danju i noću spreman,
Prijatelje *nove!* Dođite! Vreme je! Vreme je!

Ovoj pesmi je kraj — čežnje slatki krik
Na usnama je zamro:
To je delo čarobnjaka, prijatelja u pravi čas,
Podnevni prijatelj — ne! Ne pitajte ko je to,
Bilo je to u podne, tada je jedno postalo dva...

Sad slavimo, sigurni u zajedničku pobedu,
Praznik praznika:
Stigao je prijatelj *Zaratustra*, gost nad gostima!
Sad se smeje svet, strgnuta je zavesa strave,
Vreme je svadbi svetlosti i tame...